

THIERRE
SZABÓ

ATTILIO

1855

ATTILA.

TÖRTÉNETI KOR- ÉS JELLEMRAJZ.

IRTA

THIERRY AMADÉ,

(A FRANCZIA INSTITUTE TAGJA.)

JEGYZETEKKEL FÖRDÍTÖTTA ÉS FELVILÁGOSITA

SZABÓ KÁRÓLY.

Joseph Simon
Simon Károly

PEST, 1855.

GEIBEL ARMIN TULAJDONA.

04746

ESZTERGOMBAN, NYOMATOTT BEIMEL JÓSEFNÉL. 1955.

A fordító előszava.

Franciaország legújabbkori történetirői koszorújában a két testvér Thierry: Ágoston és Amadé neveit az elsők közt látjuk ragyogni. Mind ketten számos maradandó becsű munkával gazdagították a francia irodalmat, mellyek nagyobb részben Franciaország régiebb történeteit tárgyazzák : mind ezek közül azonban bennünket magyarokat kiválólág érdekelhet Thierry Amadénak Attiláról irt jelen munkája, mellyet ő mint a világot átalakító V-dik század történeteinek egyik legérdekeseb episodját művészileg kidolgozva a „Revue des deux mondes“ cz. folyóirat 1852-diki folyamában közölt.

Ha e mű külföldi bírálók kedvező nyilatkozatai szerint közérdekkel bír minden mivelt olvasóra, mennyivel érdekesbnek kell lennie a magyar olvasóra nézve nemzeti hagyományainknál fogva, mellyek Attilát azon, egykor hatalmas keleti hún faj legfőbb hőseül tüntetik elénk, mellynek vére foly a magyar faj ereiben ?

S ha a dúsgazdag német irodalom e művet mindjárt megjelentével még 1852-ben Dr. Burckhardt Eduárd fordításában elsajátítani méltónak tartotta : nem vádolhatók-e magunkat figyelmetlenséggel s önérdekünket illetőleg is hanyagsággal, ha e bennünket kiválólág érdeklő művet saját irodalmunkba atültetni elmulasztva megelégednénk Dr. Burckhardt-

nak különben sem eléggé pontos fordításával. s nem ügyekeznenk a tisztelet azon adóját, melyet Thierry Attilának s a hún uralom korszakának való színekkel rajzolásáért tőlünk méltán megérdemelt, az által némileg leróni, hogy munkáját a magyar közönségnek nemzeti nyelvünkön tegyük élvezhetővé?

Mi e munkának mint történetirati műnek becsét illeti, azt mind magára e műre mind az értelmes magyar közönségre nézve fölöslegesnek tarthatjuk hoszszas dicsérettel ajánlgatni; elég csak annyit megjegyeznünk, mit a figyelmes olvasó bizonyosan igazolva találанд, hogy magasztos fölfogás, széles szellemi látkör, tiszta világnézet, részrehajlatlan egyenesség, alapos ítélet s mit ez föltételez, a források egyedül a valódi történeti források lelkiismeretes fölhasználása üti e munkára a remek bélyegét. Nem lehet még ki nem emelnünk a művészi előadás szépségét, mely kellemes folyékony, mintha csak költői művet olvasnánk, e mellett eszmegazdag s olly életlőn eleven, hogy a korszak azon nagyszerű jelenei, melyek középpontját a világhódító Attila személye képezi, mintegy szemünk elé varázsolva látszanak. Ez Thierry előadásának legerősebb oldala, mi őt a művész történetírók, egy Gibbon és Maculay mellé emeli.

Kedves szolgálatot vélek azért tenni, mind általában a művelt magyar olvasó közönségnek, mind különösen őstörténetünk barátainak, midőn e maradandó becsű művet magyarra fordítva, némi igénytelen jegyzeteimmel együtt, melyeket tanulmányaim folytán részint a tárgyak bővebb kifejtése végett, részint néhol Thierry véleményeinek s nézeteinek ellenében is tenni bátor voltam, nekik tanulságos élvezetül nyújtom.

TARTALOM.

I.

A barbár világ földrajzi kiterjedése 5. I. — A khún vagy hún szövetségek 7. I. — Fehér és fekete húnok 8. I. — Ezek életmódjai 9. I. — Ammianus Marcellinus jellemrajza a húnokról 10. I. — A húnok rémületessége szomszédaik előtt 11. I. — Góth mesék a húnok eredetéről 13. I. — A góthok eredete; keleti s nyugoti góthok 14. I. — Hermanarikh keleti góth birodalma 15. I. — A húnok a Volgán áttörnek 16. I. — Hermanarikh s birodalma bukása 16. I. — A nyugoti góthok a Dnieper, később a Prúth mögé vonulnak 17. I. — Athanarikh király viszálya Frigidighern és Alavivval 18. I. — Ulfilas (Wölfi) góth püspök eredete, térítése s jelleme 19. I. — A góthok római földre települendők, a Dunához vonulnak 20. I. — Valens császár jellemzése 21. I. — Ulfilas követsége a császárnál Antiochiában nemzete ügyében 23. I. — Valens nyilatkozatai s föltételei a góthok befogadása iránt 24. I. — A góthok átkelése a Dunán 26. I. — A római tisztviselők kihágásai irányukban 27. I. — A góthok bosszuállása 28. I. — Az Adrianopolis melletti csata 29. I. — Valens császár halála e csatában 30. I.

II.

A dunai hún birodalom 31. I. — Ennek viszonyai a római birodalommal 32. I. — Az alanok által előidézett népvándorlás Galliát

elborítja 34. I. — A húnoknak a burgundok elleni hadjáratai 35. I. — Oktár hún király halála 36. I. — Rof viszonya II. Theodosius keleti császárhoz 37. I. — A margusi békekötés 39. I. — Attila kormányra lépése, viszonya Aetliussal, jelleme 39–42. I. — Attila a hún törzseket egyesíti, meghódoltatja 43. I. — Ezért ellenszegülés a húnok közt 44. I. — Buda megöletése 45. I. — Hadúr kardja 46. I. — Attila al-dunai hadjárata 441-ben 47. I. — Ujabban 446-ban 49. I. — Békekötése Theodosiussal 48. I. — Attila követének Csát-nak parancsoló föllépése a keleti udvarnál 49. I.

III.

H. Theodosius jellemrajza 51. I. — Chrysaphius herélt kormányra 52. I. — Attila követei: Edek és Orestes Konstantinápolyban 53. I. — Az ezek által sürgetett újabb követelmények 54. I. — Chrysaphius, Vigil és Edek összeesküvése Attila élete ellen 55. I. — Theodosius Maximinust küldi Attilához 59. I. — Ennek utasítása 59. I. — Követtársas Priscus történetíró 59. I. — A hún és görög követség utazása 60. I. — Hún vadászat 62. I. — A görög követek Attila táborához érnek 63. I. — Attila küldöttöi őket visszatüsitják 64. I. — Edek az összeesküvést Attilának fölfedezi 65. I. — Attila a követeket maradni parancsolja 66. I. — Maximinus tisztelgése Attilánál 67. I. — Attila Vigilt törbe ejtendő Konstantinápolyba visszaküldi 69. I. — Attila utjában lakodalmat tart 70. I. — A követségnek érdekes uti kalandja 71. I. — Találkozás a nyugati birodalom köveivel 72. I. — Mind két követség Attilával együtt a hún székhely alá érkezik 74. I.

IV.

Attila udvara 78. I. — Ünneptélyes fogadtatása 77. I. — Oregosius állása s jelleme 79. I. — Priscus találkozása egy húnna lett göröggel 80. I. — Maximinus beszélgetése Oregosiussal 84. I. — Priscus tisztelgése Kréka királynénál 85. I. — Beszélgetése a nyugati követség tagjaival Attila ügyei felől 86. I. — Udvari ebéd Attilánál 88. I. — Zerkón már bohóc 90. I. — Ujabb ebéd a királyné s Attilánál 92. I. — A követek megajándékozva haza bocsáttatnak 93. I. — Vigil Attilához visszatérve elfogatik 95. I. — Bűnét megvalván fogságba vették s váltságdíjáért fia Konstantinápolyba küldetik 96. I. — Ugyanekkor Attila követeket küld Theodosiushoz 97. I. — Theodosius ezek nyilatkozata által erkölcsileg teljesen megaláztatik 97. I. — Attila Vigilt szabadon bocsátja de Chrysaphius fejé követeli 98. I. — Attila izenote a két császárhoz 98. I.

V.

A 451-dik végzeteljes év vészjelei 99. l. — A húnok befolysása a nyugoti birodalomra 100. l. — Gallia állása 451-ben, pórhaborúk 101. l. — Theodosius halála, Chrysaphius kivégeztetése 102. l. — Attila Honoriat és örökségét követeli 103. l. — Attila szövetsége Róma ellen Genzerikh vandal királylyal 104. l. — Beavatkozása a Neckarmelléki frankok viszályaiba 105. l. — Attila politikája a megrohanandó Gallia irányában 106. l. — Theodorikh góth király semleges magatartása 107. l. — Attila roppant táborra 107. l. — Átkel a Rajnán 110. l. — A burgundok szétveretnek, a frankok visszavonulnak 111. l. — A húnok előnyomulnak 112. l. — Metz és Reims bevétele 113. l. — Attila viselete a keresztyén papság irányában 113. l. — A régi Páris 115. l. — Szent Genovéa 116. l. — Szent Germanus püspök 119. l. — Genovéa Párist megmenti 120. l. — Attila terve Orléans ellen 121. l. — Hadutja Orléansig 123. l.

VI.

A régi Orléans helyzete 124. l. — Anianus püspök 125. l. — Anianus értekezése Aetiussal 126. l. — Aetius Theodorikhot megnyerni ügyekszik 127. l. — Serege gyülekszik 128. l. — Mecilius Avitust meglátogatja 130. l. — Ez által Theodorikhot csatlakozásra bírja 131. l. — Attila Orléanst vivja 132. l. — A város megadja magát, de Aetius serege megjelenvén Attilát visszavonulni kényszeríti 133. l. — Attila Chalons alá vonul 135. l. — Az Aube révénéli éji csata 136. l. — [Attila megerősített táborba száll 136. l. — Táborra jósait kikérdezi 138. l. — Attila és Aetius csataterve 139. l. — Attila hadi beszéde 140. l. — A chalonsi döntő csata 141. — Theodorikh halála 142 l. — Attila szekérvárába zárkozik 143. l. — Theodorikh fia Thorismund a góthokkal haza vonul 144. l. — Attila a Rajnán visszaköltözik 146. l.

VII.

Attila Italia ellen lép föl 148. l. — Aetius ellenségei a római udvarban 149. l. — Aetius hadi terve Attila ellen 150. l. — Attila az Isonzo folyón átkel 151. l. — Aquileját megszállja, megvívja s lerontja 152. l. — A nép hagyományai e megszállásról 155 l. — Velence városának eredete 156. l. — Attila felső Italiát elfoglalja 158. l. — Milanói kalandja 160. l. — Róma ellen készül 160. l. —

VIII

Seregeit Mantuán alól összevonja 161. l. — A császár, tanács és nép követeket küld megengesztelésére 162. l. — Leo pápa jellege 163. l. — Összejövele Attilával 164. l. — Attila békét ad Italiának 165. l. — Visszatér hazájába 166. l. — Rémes jelenet a Lech vizén átkeltekor 167. l. — Attila vizsálja Marcianus keleti császárral, háborúja az alánok ellen 167. l.

VIII.

Attila menyegzője Hildegunddal 168. l. — Halála 170. l. — Az e felüli vélemények 171. l. — Attila eltemettetése 173. l. — Fiai 174. l. — Ezek versengése 175. l. — A gépidák pártütése 176. l. — A gépidák diádala, Ellákh halála 177. l. — A hún birodalom fölöz-lása 177. l. — A székelyek eredete 178. l. — Attila halálának befo-lyása a nyugoti birodalomra 179. l. — Aetius megölettetése 180. l. — A nyugoti birodalom végbukása 181. l. — A hún birodalom rom-jai s a húnok utódai 181. l.

A T T I L A.

E név : Attila az emberiség emlékezetében Nagy Sándor és Caesar neve mellett vívott magának helyet; ezek hírókat a csodálatnak köszönhetik, ő a rémületnek; legyen azonban bármelyik érzelem, csodálat vagy rémület, melly egy férfinak halhatatlanságot ad, bizonyosak lehetünk, csak lángészre vonatkozik. Igen hatalmasan kellett megrendülni az emberi szív húrjainak, hogy hullámmásuk századokon így átörökölhessen. Attila halála azonban nem annyira azon roszon alapszik, mit tett, mint mit tehetett s mi a világot megdöbbenetette. A történetírat a pusztító, fájdalom, igen bő névsorában több olly férfit számlál, kik többet romboltak s kikre, mint rá, örök átok nem nehezedik. Alarikh intézte a halálcsapást a régi polgárisultságra, megtörve azon sérthetlenségi varázst, melly Rómát hét század óta fedezte; Genserikhnek a rombolás ezen szabadalmi közt kiváló szabadalma volt t. i. Rómát és Karthágót kirablani; Radagais, a legkegyetlenebb teremtmény, mellyet a történetírat emberek közzé osztályozott, fogadást tett volt, hogy bálványai lábainál két millió római foytat meg: s neveiket csak könyvekben találjuk. Attila, ki Orléans előtt kudarcot vallott, kit atyáink Châlonsnál megverték, ki Rómát egy pap könyörgésére megkímélte, s ki egy nő keze által veszett el, népszerű nevet hagyott maga után, a rombolással egy-

értelműt. Ezen föltűnő ellenmondás meglepi a szellemet, mihelyt az ember e rettentő személyiséget tanulmányozza. S észrevesszük, hogy a történelirat Attilája épen nem a hagyományé, s hogy ezek kiegészítés vagy legalább kölcsönös fölvilágosítás végett egymásra szorulnak. — E mellett meg kell különböztetnünk az eltérő hagyományok két forrását: a román hagyományt, mely Attilának a polgárisult, s a germán hagyományt, mely Attilának a barbár fajok iránti viseletére vonatkozik.

A tanulmányban, melyet itt megkezdek, figyelembe veszem, mennyire tehetem, a hagyományi adatokat, általában a történeliratot, mindenütt az egykorú tudósításokat, véve vezérfonalul. Attila élete, melyet egy véletlen csapás talán épen a roppant tervei teljesítésére szánt pillanatban megszott ketté, csak egy megszakadt dráma, melyben a hős eltűnik s a megoldás gondját mellékszemélyekre hagyja. Ezen megoldás a nyugoti római birodalom vége s Európa felének szétdaraboltatása Attila fiai, helytartói, védenctei és titkárai közt, kik császárok vagy királyok lőnek. A néma személyek művéhez mérhetni a hős nagyságát; így ítélte a világ is fölötte. Attila történetének megértése végett azonban előbb ki kell fejtenünk, kik voltak a húnok és góthok, e két ellenséges nép, melyek küzdelmeiket a barbár világban a Don és Dnieper partjain csak megkezdték, hogy a római világban a Marne és Loire partjain folytassák.

•

I.

A húnok Európába érkezése. — A nyugoti góthok futása.

Európa helyrajzi térképére tekintve látjuk, hogy ezen száraz északi felét sík borítja, mely az Óceántól és a Bált tengertől a Fekete tengerig s onnan az északi sivatagig terül. E minden rohamnak tárt, nyáron kocsival, télen szánnal akadálytalan járható roppant síkot keletről az Ural, délről a Kárpát és Hercyni hegyláncz határozza; ez a nemzetek országútja Ázsia és Európa közt. E két utolsó hegyláncz alját a forrásuknál szomszéd, irányukban ellenkező Rajna és Duna mossa, Dél-Európát természetes védvonallal zárva el, mely emberkéz műveivel könnyen kiegészíthető. E két folyó árokkal összekötve s egész folytában sánczolt tábortanyák- s várakkal szegélyezve, a IV. században két egymással makacsul küzdő világ határvonalát képezé. Innen a román azaz polgárisult nemzetek tömege honolt, Róma ugyanis szerencsés volt nevét a polgárisultságéval azonosítani; túl a végtelen síkon szétszóródva a nem román népek tömege élt: más szóval s azon kor kifejezését követve, dél *románság*, éjszak *barbárság* volt.

A barbár világot alkotó számtalan törzs három nagy népfaj- vagy népesaládba foglalható, melyek ma is általában ugyanazon tájakat lakják. Első délről kezdve a germán vagy teuton, utána a szláv s végre

fönt éjszakon s egész éjszakkeleten, hol azt úgyszólván lóháton lehetett látni Európa és Ázsia közt, a germánok által *fenn* vagy *finn* néven nevezett népcsalád, kik azonban egymás közt csak a *szuomi*, azaz föld fia általános nevet ismerik *). Ezen három család urodalmi mellyek különben délkelettől éjszaknyugotnak keresztbe terülő földrajzi vonalak által elég szabályosan voltak kijelölve, később egymásba keveredtek s népvándorlások és hódító hadjáratok következtében mindennap jobban összezavarodtak. A IV. században a germán a skandináv félszigeten s az óceán és rajnamelléki szárazon kívül elfoglalta a Duna bal partját egész hosszában, aztán a Fekete tenger lapályát a Tanaisig vagy Donig, mintegy prés közzé szorítva az öröksége felétől megfosztott szláv-ságot. A finn nemzetek nyugot- és éjszakon igen szétszóródva, de keleten a Volga és Ural hegyláncz között számosan és tömegesen, a germán és szlávra olly nyomást gyakoroltak, hogy annak súlyát már a római birodalom is érezni kezdte. A szláv- és germánnak karcsú s hajlékony termete, fehér arczzsine, szőke vagy gesztenyeszin haja s szabályos arczvonalai eredeti rokonságra mutattak Dél-Európa fajai-

---

*) Finn nyelvbúvárunk Hunfalvy Pál szerint *Uj magyar Múzeum* 18⁵⁰/₅₁ évf. II. k. CDXL. l. a *szuo* szó finnül mocsárt, mint törökül *szú* vagy *szúj* vizet jelent. *Fen* az angol s hihetőleg más germán nyelvben is hasonlóan mocsárt tesz. Innen, legtöbben azon véleményben vannak, hogy a finnek, kik saját nyelvükön hazájokat *Szuome*-nak s magukat *szuomalain*-oknak nevezik, a Tacitusnál legelsőben előjövő *Fenni* és saját magok által használt *szuomolain* neveiket mocsáros földjokről kapták s illetőleg adták magoknak. Hunfalvy azonban a finn nyelv törvényéből okoskodva, melly szerint *ma* vagy *me* képző nem járul névszóhoz, hanem igeszóhoz, azt hiszi, hogy a *szuon* igegyökből képzett *szuoma* szóval, melly kíváncsatost jelent, nevezték a nyugoti finnek országukat.

val, s beszédjük, bár igen különvált nyelveket alkotva, csakugyan az ind-európai nyelvek közös törzséhez tartozik. Ellenben az alacsony, barna arcú, lapos orrú, kiálló pofacsontú s ferde szemű finn Éjszak-Ázsia fajainak képét viselte, melyeknek úgylátszik végső ága volt s melyekhez nyelvénél fogva tartozott. Mi a társadalmi állapotot illeti, a germán négy század óta a románság történeteibe bonyolodva, félpolgárisultsági korszakba lépett, s arra látszott rendeltetve, hogy polgárosító szerepet játsszék a más két barbár faj ellenében. A szláv nemzeti kötelék nélkül s mindig idegen uralkodók járma alatt görnyedve hitvány nyomorult életet élt; mialatt a finn, érintkezésben az ázsiai puszták vad népeivel, háborúikba avatva, befolyásuknak alávetve, szünetlenül új erőt merített azon barbárság segélyforrásaiból, mely előtt az egész európai barbárság háttérbe szorult.

Tacitus néhány szava fedezi fel előttünk egyedül finn nemzetek léteztét Éjszak-Európában a IV. század előtt, kik ott a vadsággal határos állapotban éltek, s kiknek a skandináv népek ellen vívott véres harczeit csupán a Kalevala és Edda regés költeményekből ismerjük. Keleten nevök elenyészett a szövetségek nevezetei közt, melyek az Ural körött alakulva majd Ázsiában majd Európában, de többnyire Ázsiában működtek. Ugy tetszik, hogy ezen szövetségek leghíresebbike a *khúnnok*, *húnnok* vagy *húnoké* volt; ez azon korban, melyről szólunk, hordáival az Ural hegyláncz két oldalát és a Volga völgyét börtölte. Ott létezett az időszámlálásunk második századában; Ptolomaeus ezen kori földíró ugyanis egy khún törzs föltüntéről értesít bennünket a Dnieper melléki szlávok közt s egy más földíró a káspi tó és a Kaukáz közt tanyázó húnokról emlékezik, honnan rablásaik Persiáig és Kis-Ázsiáig terjedtek. Sőt Persia

ékirataiban is feltaláltnak hiszik e rettentő nevet a nagy király által legyőzött népek közé sorolva. Nekünk elég annyit mondani, hogy a hún szövetség a IV. században az Ural és Káspi tó egész hosszában elterült mint egy élő korlát Ázsia és Európa közt, egyik végével a mész hegységre támaszkodva, míg a másik Szibérián keresztül éjszaki pusztai tájaira vészt.

Ez illy roppant tért elborító uralom, mely három század alatt egymást föl váltó rohamokban egész a mongol népek érkezéig annyi pusztítót és hódítót zúdított Európára, vajjon csupán finn fajú törzsekből állott-e? E kérdésre kellően megfelelhetnek Dsinghiz-Khán és Timur hódításai, föltárva előttünk Közép-Ázsia rögtön s mulékony urodalmainak titkát; sőt a történetírat még többet is mond. Ez tanítja, hogy a húnok két nagy ágra oszlottak s hogy a keleti vagy a káspi ág *fehér hún* nevet viselt, ellentétben a nyugoti vagy urali ággal, melynek törzsei mint barnák vagy inkább feketék vannak élénk rajzolva*). E két ágat ugyanazon szövetségnek a IV. és V. században csak igen laz és szinte szétszakadt kötelék fűzte egymáshoz, miként az események részleteiből meglátjuk. A nélkül tehát, hogy ezen tárgyra nézve a fölvételek tömkelegébe kalandoznánk, melyben a mostani tudományosság nem egyszer mélyedt el, csak annyit mondunk, hogy a hihetőséget követve a hún uralom magában foglalta mind azon népségeket, melyeket az általa bírt föld maiglan fölmutat, keleten a törököket, nyugoton a finneket sőt igen valószínű fölvétellel a

---

*) Pavenda nigredine, *Jornandes, De rebus Geticis* XXIV. feje. *Muratorinál Script. rer. Ital. I. d. 203. l.* Teter colore, mint *Ugyanó e. h. 209. l.* Attila személyének leírásában mondja.

mongol fajnak egy uralkodó törzsét is, melly az ázsiai testalkat jellegét élesebben tüntette elő; valóban a történetírat Attilát és a hún nemzet egy részét a kal-muk typus tulzásával rajzolja *).

E helyzetben a húnok vadászat-, rablás- és nyájaiik jövedelméből éltek. A fehér hún kizsákmá-nyolta a kereskedő karavánokat, mellyek Indiával üzérkedtek, a fekete hún nyusztot, rókát, medvét va-dászott Szibéria erdeiben, s kereskedést üzött bőrök-

*) A kép, mellyet a történetírat Attiláról nyujt, inkább mongol mint urali finn. Tudjuk ezen kívül a történetíratból, hogy a húnok egy része mesterséges eszközöket használt, hogy gyermekeinek mongolos ábrázatot adjon, orrukat erő-sen megfeszített vászon szalagokkal lelapítván s fejüket, hogy pofacsontjaik kiüljenek, öszvenyomván. Mi más oka lehetett ezen különös szokásnak mint hogy lehetőleg megközelítsék azon faj arczkifejezését, melly a húnoknál olly nagy tekin-télyben állt, szóval hogy az előkelő fajhoz közeledjenek. A latin írók által adott ok, melly szerént ez arra való volt, hogy a sisak fejökön erősebben megfeküdjék, épen nem komoly. Sokkal okszerűbb hinnünk, hogy miután a mongolok a húnok uraivá lettek, arczkifejezésökkel járt mind azon előny, melly az előkelői kitüntetésekhez csatolva volt; ezért ügykeztek ahhoz közeledni, becsületnek tartva magokat elrútítani, hogy az uralkodó fajbelinek látszassanak. Ez hihető indoka azon korcsításoknak, mellyekről történetírók részletesen beszél-nek. *Thierry*. — Ezen fölvetelt, hogy t. i. a húnok közt az uralkodó mongol faj némi előkelői osztályt képezett volna, történettaniilag nem lehet ugyan adatok hiányában be-bizonyítani s így azt mint *Thierry* maga is adja, csak fölvé-tel (*hypothesis*) gyanánt kell vennünk: azonban az ural-altaji népcsalád nyelveinek s köztök a magyarnak a mongol-lali rokonsága, mellynek tisztábahozása még nyelvészeink nagy teendői közzé tartozik, gyanítani engedi, hogy a khún-magyar faj, mielőtt ős lakából Európába költözött, sokkal szorosabb és közelebb viszonyban állt a mongol fajjal, mint későbbi két külön irányba szakadt történeteik folyamából gondolnunk lehetne.

kel a Jajk és a Volga mellett fából rótt nagy raktárakban, melyeket a kereskedők Persiából és a római birodalomból, hol a prémárúk igen keresettek voltak, meglátogattak. Azonban csak remegve merészelt bárki is e vad népek közt járni, melyeknek ocsmánysága olly visszataszító volt. Európa, melly fiaiban illyesmit nem látott, megérkeztöket szintolly borzalommal mint meglepetéssel szemlélte. Hadd szóljon itt legelső föltűntöknek a Duna partjain tanuja Ammianus Marcellinus történetíró, egy valódi s tudnivágyó katona, ki sátra alatt irt s gyakran ritka szerencsével adta vissza a látványokat, melyek szemei előtt bontakoztak. Jegyezzük meg azonban, hogy a kép, melyet ő a húnokról vesz, főként a nyugoti ágra, azaz a finn vagy finnmongol törzsekre tartozik.

„A húnok“ mond ő „mindent fölülmulnak, mit legbarbarabb- és legvadabbnak képzelhetünk. Csecsemő gyermekeik arcját mélyen behasgatják, hogy a forradások a szakáll szőrszálaít elfojtsák; valóban álluk késő vénségökig csupasz és szörtelen mint a herélteknek. Alacsony termetök éktelen felső tagjaikkal s aránytalanul nagy fejökkel szörnyeteg tekintetet ad; kétlábú vadállatoknak vagy durván faragott faképeknek mondhatnátok, melyekkel a hidkorlátokat szokás diszíteni. Különben is ezek olly lények, kik emberi alakkal baromi állapotban élnek. Étteikhez fűszer és tűz használatát nem ismerik, eledelök vad növények gyökereiből s czombjaik és lovuk háta közt megpuhitott húsból áll. Ekével bálni nem tudnak, nem laknak házban vagy gunyhóban, mert falak közzé zárkozni előttük sirnak tetszik s fedél alatt nem hinnék magokat biztonságban. Mindig bolyongva a hegyek és erdők közt szállásaikat szüntelen cserélik vagy inkább szállásaik nincsenek is, s gyermekségöktől fogva hozzá vannak törődve minden bajhoz, hideghez, éh-

séghez, szomszúsághoz. Követik őket költözködéseikben harmaik s vontatják szekereiket, melyekben családjaik tanyáznak. Itt fonják és varrják a nők a férfiak öltönyeit, itt fogadják férjeik öleléseit, itt hozzák világra gyermekeiket s nevelik fiatalságig. Kérdjétek ez embereket: honnan jönnek, hol fogantattak, hol születtek, s nem fogják megmondani; nem tudják. Öltözetök vászonköntösből s nyestbőr mentéből áll. A köntös barna színű s testükön rohad el; nem váltják fel, míg le nem szakad róluk. Lapult süveg s szőrös lábszáraikra tekergetett kecskebőr egészíti ki viseletöket. Idomtalan s roppant lábbeliök annyira terhökre van, hogy nem gyalogolhatnak, miért is teljességgel alkalmatlanok gyalogcsatára, ellenben azt hinnéd, hogy rá vannak szegezve kicsiny, csúnya, de fáradhatatlan s szellőgyors lovaikra. Lovon töltik életöket, részint lovagosan részint oldalt ülve mint az asszonyok; lóháton tartják gyűléseiket, lóháton adnak vesznek, lóháton esznek isznak, sőt lovaik nyakára hajolva alusznak is. Csatában rend és terv nélkül rohannak külön külön főnökeik buzdítására s rettentő orditással ütnek az ellenségre. Ha ellentállásra talál, nak elszélednek, de csak hogy szintolly sebességgel térjenek vissza utjokban mindent összedöntve és tiporva. Mind e mellett sem erősség ostromához sem sánczolt tábor bevételéhez nem értenek. Nincs fogható azon ügyességhez, melylyel hámulatos messze lövik csonttal hegyzett nyilaikat, melyek olly kemények és öldöklők mint a vas. Közről egyik kezökben karddal, másikkban pányvával harcolnak, melyet ellenségekre hurkolnak, míg az csapásaik elhárításával foglalkozik. A hűnök állhatatlanok, hitetlenek, minden széllel változók s egy pillanatra feldühödők. Mi illendő, mi nem, épen úgy nem tudják mint az állatok. Nyelvök homályos, csürt csavart, képes ki-

fejezéseekben gazdag. A mi a vallást illeti, vallásuk nincs, vagy legalább mi szertartást sem követnek: uralkodó szenvedélyök arany — — — *).

A nyilvános isteni tisztelet ezen hiánya, melyről Ammianus Marcellinus beszél, nem gátolta azonban a húnokat, hogy a varázslás nagyszerű babonáinak ne hódoljanak. Csakugyan ismerték és gyakorolták is a jövendölés bizonyos nemét, melyet a XIII. századi európai utazók a tatár fejedelmek, Dsinghiz-Khán utódai, udvarában még tiszteletben találtak.

Ezen bűvölési gyakorlata, ocsmánysága és vad-sága e népet vagy is inkább népszövetséget a többiek előtt rémületessé tette. A góthok soha titkos borzalom nélkül nem értesültek a hún törzsek mozgalmáról s borzalmuk sok babonás eszmével volt keverve. A skandináv és finn mindig mint természetes ellenség állott szemben egymással. Európa végszélén, hol e két faj egymással érintkezésbe jött, a Finnföld fia a skandináv előtt éktelen s a pokol hatalmaival szövet-

---

*.) Ezen a húnok berohanásával egykorú tudósítás, melyet Thierry némi rövidítésekkel és kihagyásokkal közöl, egész terjedelmében olvasható *Ammianus Marcellinusnál XXXI. könyv 1. fejez.* Sok sajátsgot, szokást és jellemvonást találunk e rajzban, melyet a régi sőt nagy részben a mai magyarban is kiismerhetünk. Így a valóban lóra termelt és némi töredékében maig is csak nem pusztailag élő alföldi magyarságnál a féloldalt ülve lovaglás, a csikósoknál a pányvavetés maig is divatos; a prém a magyar öltözködésztette és teszi; a hideg, meleg, éhség, szomszúság könnyen türeése, heves és pátor roham a magyaroknak, mint katonának maig is jó tulajdonai közzé tartozik; valamint a vérmes reményű, könnyen jobbra balra hajtható, hirtelen haragra lobbanó de épen olly hamar s minden közbenjáró nélkül kien-gesztelődő húnok jellemvonásait mint ha a magyarokról lát-nók vétetve.

kezett gonosz törpe volt. A skandináv góth e gyűlöletes előítéletben növekedve, azt mindjárt fölébredni érzi lelkében, mihelyt Ázsia előterén ugyanazon faj törzseivel találkozott, mellyek még iszonyúbbak voltak, mint a mellyeket eddig ismert: nem kímélte ellenökben sem a bántalmat, sem ördögösségi képzeletét. A skáldok, a góthok történeti költői beszéltek, hogy a góthok Filimer királyuk uralkodása alatt azon nőket, kiket *all-run-ok*nak az az varázslóknak gyanítottak, a seregtől elkergetvén, Scythia belsejébe űzték, hogy ezen elátkozott nők tisztátalan lelkekkel találkoztak, kik mint ők a pusztában bolyongtak, velök egybekeltek s öleléseikből származott a húnok vad faja, „egy mocsárból kelt, alacsony, ragyás, borzasztó tekintetű emberfaj, melly csak szólási tehetségénél fogva tartozik az emberi nemhez *).“ Ily-lyek voltak a mesék, mellyeket a góthok rettegett szomszédjaikról terjesztgetni szerettek. Azok, úgy látszik, ezen nem boszongtak. Hasonlóan közel rokonaikhoz és utódaikhoz, a XIII. századi tatárokhoz, önkényt meghagyták őket természetfölötti, ördögi, nem ördögi hatalmuk hitében: mert e hit erejét

---

*) E regét a könnyen hívő s a húnok ellenében elfogult góth eredetű *Jornandes*, a VI. század közepe táján, régi hagyomány nyomán (ut refert antiquitas) veszi föl a húnok berohanásáról szóló tudósítása elebe, mellyre nézve Orosiusra is mint forrásra hivatkozik. Lásd: *Jornandes De rebus Gothicis Muratorinál Script. rer. Ital. I. d. 203 l.* — Orosiusnak e meséje ellen egész komolysággal kikel Kézai Simon XIII. századi történetírónk, hivatkozva a szent írás szavaira: „mi született testtől, test az, s mi született lélektől, lélek az“ s a természet törvényére, melly szerint szellem testet nem nemzhet, s ezek után egész gyermekséggel veti oda: *Quocirca patet, sicut mundi nationes alias, de viro et femina Hungaros originem assumisise. Kézai Simon, De originibus et gestis Hungarorum, Podhracsky kiadása 5. l.*

kettőztette, a mennyiben rettegő ellenségeiket már mintegy legyőzve szolgáltatta kezeikbe.

Mondók föntebb, hogy a góthok Skandinaviából credtek s valóban keleti Európában csak időszámlálásunk második századától fogva lakoztak. Hazájokból belháborúk következtében, melyek minden hihetőség szerint az Odin-tisztelet vallásos küzdelmeiből fejlődtek, kibujdosván oda hagyták a skandináv partokat a gepidák kíséretében, kik utócsapataikul szolgáltak. A Bált tenger azon pontjától, hol kikötöttek, keletnek tartva neki vágtak a szlávok nagy síkjának s hosszas fáradságnak és folytonos csaták után eljutottak oda, hol a Borysthenes vagy Dnieper a Fekete tengerbe szakad. A góth nemzet azon része, mely a folyótól keletre tanyázott, ezen körülmény következtében ostrogóth azaz keleti góth, a másik visigóth azaz nyugoti góth nevet nyert; e volt két külön állodalom csirája, melyek különböző törvények és főnökök alatt gyarapodtak és fejlődtek. Az ostrogóthok királyaikat az Amálok, a visigóthok a Báltok családjából választották. Mint értelmes, tevékeny, nagyra törő nép hódításokat tettek, a nyugoti góthok Dáciában, melyet a Dunáig meghódítottak, a keletiek a szláv faj törzsei közt. A visigóthok mint rettegett ellenség vagy drágán fizetett segédfél jókor beavatva Róma ügyeibe, tevékenységöket egészen itt merítették ki; mialatt az ostrogóthok a legbarbarabb fajok elleni szakadatlan s kegyetlen háborúkba edződve lassan lassan meghódították Sarmatia és Scythia síkjait éjszakra a Tanaisig, nyugatra a Bált tengerig. Királyaik egyike Hermanarikh hosszas uralkodását s hosszú életét háborúk- és hódításokra használta, s miután a szláv fajon úrrá lett, hatalmának egész súlyával a germán fajú népekre csapott, s azokat védeneczi állapotra szorította honfítársai és testvérei, a gepidák és góthok országáig.

E volt Hermanarikh híres birodalma, mely alapítóját azon dicsőségben részesítette, hogy Nagy Sándorhoz hasonlítgatták, kinek hírét a góthok azután hallották, hogy Görögország szomszédaivá lettek. Azonban Góthország Sándora a macedoniai királynak. ki a győzöttekkel olly jól bánt, sem emberségét sem bölcs országlatát nem tanusította. Hermanarikh és a góth hódítók eljárása egészen más volt. Egy uralmuk alá vetett nép fölkelést kísérelt; a legkegyetlenebb bánásmód csakhamar engedékenységre kényszerítette. Résztint annyi nagy keresztet állítottak, mennyi tagja volt azon királyi törzsnek, mely e népet kormányozta, s mindnyájokat könyörület nélkül felfeszítették, résztint böszült lovakkal hajtották végre bosszújukat, s még a nők sem voltak mentek e borzasztó büntetésektől. Azon idő tájban, melyben elbeszélésünk kezdődik, a roxolánoknak, egy ostrogóthokat uraló s a Tanais mellett lakó nemzetnek, egyik főnöke egyetértésbe tette magát a hún királyokkal, s bár a terv fölfedeztetett, de a vélkesnek volt ideje menekülni. Hermanarikh haragja most ezen ember nejét sujtotta. Saniehl (igy hívták a nőt) négy szilaj lóhoz kötötték s darabokra szaggattatták. Testvérei bosszút esküdtek, Hermanarikhot lesbe csalták és leszurdalták. Az öreg király (ekkor 110 esztendősen) nem volt halálosan találva, de sebei lassan gyógyultak s még csak forradásban voltak, midőn a roxolánok újabb hívása a húnokat indulásra bírta. Ezek a történeti tények; hanem a góthok később, midőn az özön, melyet eszéltelen kegyetlenségeikkel maguk idéztek elő, fejük fölé csapott, babonás előítéleteikben alkalmasb okokat tártak bukásuk igazolására. Beszélték, hogy egyszer húnvadászok ünöszarvast üzván, ez őket lassan lassan a Palus Meotisisig csalogatta, s ezen mocsáron, melyet tengermélynek tartottak, gázlót fedezett föl előt-

tök. A szarvas, mint valamelly figyelmes és értelmes kalauz haladt, megállt, nyomán visszajött s újra tovább ment, míg nem a túlpártot érve eltűnt. Könnyen rájöttek, hogy a góthok beszéde szerint ez épen nem való, csak tünemény, ördögök által előidézett képzeleti alak volt. „Ekként vezetétek” veti utánna Jornandes, maga is góth s hona hagyományainak kissé hiszékeny gyűjtője, „ekként ösztönzék a húnokat a szellemek, melyektől származtak, a góth nemzetek megdöntésére.”*)

374-ben történt, hogy a nyugoti húnok tömege fölkerelkedve átkelt a Volgán Balamir főnök vezérlete alatt. Először az alánokra, egy pásztor népre, ütöttek, mely a Volga és Don közötti lapályt birta; ezek kisség ellenállottak, de látván hogy sokkal gyengébbek, egyesültek ellenségeikkel, követve Ázsia nomádjainak emlékezetet haladó szokását. Azután húnok és alánok ugyanazon zászló alatt átkelvén a Pulus Meotis gázlóján Hermanarikh királyságára rontottak. A góth király, még mindig sínlve sebeibe, megkísérté föltartani „a népzivatart” mint Jornandes mondja, de visszaveretett. Még egyszer támadt, de újra megveretett; sebei kiujultak s fájdalmával és szégyenével nem birva kardját szívébe mártotta. Her-

---

*) Jászay Pál, *a magyar nemzet napjai a legrégibb időtől* című értekezésében *Új Magyar Múzeum* 185^{1/2}. évf. 796 l. ezen Jornandes által már a VI. században megírt góth mondát a XIII. századi Kézai és XV. századi Thuróczi után idézve a magyar nemzet ősi történeteibe komolyan fölveszi s azt hiszi, hogy említett íróinknál egy eredetileg magyar nyelven írt krónika szavai adatnak vissza, sőt még tovább menvén világosnak állítja *e. h.* 799. l; hogy ezen eredeti magyar krónika őseinknek még a Jeik (Ural) és Don folyók közti laktokkor íratott. Ugy hiszszük, teljesen felesleges s tévedes hosszas czáfolgatásába bocsátkoznunk.

manarikh utódja, Vithimir, vitézileg esett el egy csatában, két gyengekorú fiát hagyván maga után, kiket hű kezek a visigóthokhoz mentettek. Az ostrogóthoknak nem volt mit tenni mint megbódogolni. A visigóthok várván, hogy a megtámadtatás sora rájuk kerül, a Dnieper mögé vonultak főnökeik legnagyobbika, Athanarikh bíró vagy király parancsnoksága alatt: azonban a húnoknak könnyű lovaikkal távolság vagy folyó csak játék volt. Egy csapat lovagjok a góthok vonalán jóval fölül gázlóra akadván, egy tiszta éjjel átkelt a folyón s az ellenparton leereszkedve fölverte a király szállását, ki maga is alig tudott menekülni. Ez ugyan csak vak lárma volt, azonban ezen zajos váratlan mozdulatok a góth nehéz gyalogságot zavarba hozták s fárasztó nyugtalanságban tartották. A Pruth, melly a Dunába szakad s folyama fel részével a Kárpáth hegyek vég ágazatait éri, biztosabb védvonallal látszott ajánlkozni. Athanarikh ide költözteté seregét. Okúlva a rómaiak tanításain a folyó jobb partját torkolatától föl a hegyszorosokig palánkokkal és karógátakkal rakta meg. Előtte c pajzsos, mint egy kortársa mondja, s mögötte a Kárpáthok háttérével magát biztosíthatni vagy legalább jó ideig tartani reménylte: azonban a dolog egészen más fordulatot vett mint gondolá.

A köz veszélynek egyesíteni kellett volna a visigóthokat, főnökeiket úgy mint törzseiket: a köz veszély megoszlatta őket. E népnél minden vita tárgya volt, a vallás úgy mint a politika, a támadás úgy mint a védelem, s e meghasonlás minden esetre összefüggésben volt a század három negyedében erkölcsaikbe csúszott mély változásokkal. Egy részök fölvette a keresztyénséget, a másik buzgó pogány maradt, s mialatt Athanarikh a nemzeti vallás nevében a keresztyénséget kegyetlenül üldözte, más két fejedelem

a királyi vérből, Fridighern és Alaviv, annak védelmére nyilatkozott. Ezen hatalmas férfiak pártfogásának sikerült is az üldözés szigorát enyhíteni, hanem e miatt köztök és Athanarikh közt lángoló személyes ellenségeskedés támadt, melly minden alkalommal kitűnt. Athanarikh a folyó háború minden lehetőségére számítva a visigóthoknak visszavonulást indítványozott a Kárpáthokba s a Kavkalandnak nevezett mérédek és csak nem megközelíthetetlen felsőig, ha állomásukat szorongatni találnák; e volt az ő terve, Fridigherné és Alavivé egészen más. Ezek a visigóth törzseknek azt tanácsláék, vonuljanak a Duna túl partjára római földre, hol a császár, mint mondák, nem fogja tőlök a szállást megtagadni. Nem nyitotta-e meg Constantinus Pannoniát a siling-vandaloknak, midőn azok az ő fegyvereik előtt futottak? Valens szintannyit fog tenni a góthokért, kik valahol Moesiában vagy Thráciában termékeny földet s nyájaiknak kövér legelőket fognak találni; itt többé mi sem zavarandná őket, mert áthághatatlan gátúl a Dunát s a római határszállt fognák vonni magok s az őket üldöző ördögök közzé. Mi a rómaiakat illeti, ezek megnyerendnék a góthok szolgálatát, mellyet bizonyosan nem fognának megvetni. Ezt emlegeték Athanarikh ellenségei; ezen tört ki a viszály. Athanarikh Rómának gyermekségétől fogva ellensége s olly atyának fia, ki vele hitére rettentő esküvel fogadtatta, hogy soha nem teszi lábát római földre, Athanarikh, ki esküjét vallásosan megtartotta, megtámadta Fridighern indítványát, mint mi személyére nézve sértés, a góthokra nézve gyávaság. Fridighern azt felelheté neki, (mert e volt pártja véleménye), hogy ha a keresztyének üldözői, kik ezeket nem rég agyon botoztatták, tűzbe hányták, keresztre feszítették, hogy aztán fejjel lefelé vízbe dobják, ha ezek méltán félhet-

nének is római földre lépni, épen nem úgy az üldözöttek. A Krisztus fia testvér Róma fiával; jól lehetett ezt látni a vértanúság idejében, midőn az Athanariikh által üldözöttek túl a Dunán nem csak mindig nyílt menedéket és kenyeret, hanem vigasztalást is, szóval testvéri vendégszeretetet találtak. Az öreg Ulfilas, a góthok apostola és jósa, segített terjeszteni e képzelgést, melyben maga is vakon osztozott.

Ulfilas, kinek neve olly híressé lön a góthok történetében, Cappadociából származott. Mint a zivatar elhordja szárnyain a legnemesb gyümölcsök magvait, had és zsákmánylás vitte a góthokhoz a keresztyénség csiráit; a fogságba hurczolt római családok adták első apostolaikat. Egy illy családból származott Ulfilas. Góth földön születve, a barbarok közt keresztyén és római apa szeme előtt növekedve, egyesíté szívében a keresztyén Róma hitvallását uj hazája iránti buzgó szeretetével. Egyébiránt is személyes hála kötelékei csatolták őt a rómaiakhoz; soha nem feledé, hogy midőn még meglehetősen fiatal korában a góth királyok bizonyos ügyben Konstantinápolyba küldték volt, Nagy Konstantin őt érdeklél fogadta és korára nem tekintve nemzete püspökévé nevezte, s végre hogy egy akkor híres férfiú, a nikomediai Eusebius, a császár káplánja és megbízott embere, tette fejére kezét. Góthhonba visszatérve testtel lélekkel barbar honfiai megtérítésére szentelte magát. Hogy hitlejlesztését könnyítse s egyszersmind megvívhasson a költői hagyományokkal, melyek a góthoknak csak nemzeti isteneikről beszéltek, azon gondolatra jött, hogy a szent írást nyelvökre fordítsa, s minthogy a góthok írást nem tudtak, számukra ábéczt szerkesztett görög és más, talán rúu betűkből *), melyet

---

*) Dr. Burkhardt Eduard német fordításában, mely

nyelvök némelly különös hangjaihoz alkalmaztatott. Azonban tartózkodott lefordítani az ó szövegségből a királyok könyveit, hol a héber nép harczai adatnak elő, attól tartván, hogy nemzetében a már is erősen kifejlett harczvágyat tüzelendné s meggondolván, úgy mond egy kortársa, ki e részleteket adja, hogy a góthoknak, a mi a harczot illeti, inkább zabola mint sarkantyú kell. Ezen gyermekes eszme egy vonással elénk rajzolja a jó és szent papot, kit illy aggodalmak kínozhattak. Munkájának több hatása lön mint reménylé; egész forradalom keletkezett a góthok erkölceiben; honfitársai magok uj Mózes címre méltatták őt. Ulfilas mint püspök a román keresztyénség több zsinataiban vett részt, hol őt inkább egyenes lelke s őszinte hitéért, mint hittudósságáért becsülték. Midőn az üldözés a Dniester partjain kitört, Ulfilas élete megmentését egyedül a moesiai románok vendégszeretetének köszönheté, kik őt és mind a hittanúkat, kik őt futásában követék, tárt karokkal fogadták. Ezen egyszerű s meggyőződött ember azért mitsem kételkedett, hogy az ígért földe az ő s testvérei számára egykor a Dunán túl leend. Szavának olly tekintélye volt, hogy könnyen magával ragadta a góthok többségét, nem csak a keresztyéneket, hanem a pogányok tömegét is, kik az uj vallás ellen semmi keserűséggel nem viseltettek. Athanarikh, csak nem magára hagyatva, a törzsek maradványával visszavonult a Kavkaland szorosaiba.

Fridighern és Alaviv csapata megindult a Duna felé olly renddel, millyet csak illy tömegtől, melly

---

Lipcsében 1852-ben jelent meg, a *rún* betűk (caracteres runiques) helyett római jegyeket (römische Zeichen) olvashattunk. E tévedés német írónál, kitől méltán követelhető hogy az ő s német rún írásról legyen ismerete, igen is föltűnő.

egy egész nemzet minden ingó vagyonát magával vitte, várni lehetett. Elöl járt a fegyveres nép, utánok a nők, gyermekek, vének, nyájak és társzekerek. Ulfilas diszes csillogó papsága élén örködött a vándorló egyház fölött, melly egy kerek talapra feszített nagy sátorból állott s a szentéllyel együtt az egyházi ékszereket és imakönyveket rejtette. Az út nem volt hosszú s a góthok nem sokára a Duna partjához értek szemben a moesiai őrsőkkel. E pillanatban mintegy ösztönszerűleg térdre omlottak könyörgőleg kiáltozva s karjaikat a túl part felé terjesztve. Miután a főnökök, kik előttök jártak, jelt adtak hogy a római parancsnokkal akarnának szólni, egy csolnakot küldtek hozzájuk, mellybe Ulfilas s több előkelő góthok szállottak. A parancsnok elé vezetettve előterjesztették kérelmeket. Mondák hogy honukból egy utálatos és vérengző faj által, mellynek semmi ellent nem állhat, elüzetve jöttek mindennel mi legbecsesb-jök, s alázattal kérik a rómaiakat, engedjenek nekik földet, s ígérük hogy ott a császárt híven szolgálva csendesesen fognak élni. Az ügy sokkal fontosabb volt, mint sem egy végörségi egyszerű tiszt eldönthette volna : a parancsnok azért a követeket a császárhoz utasította, ki akkor Antiochia városában mulatott. Rendelkezésökre adák, mint szokás volt, az álladalmi futárok lovait és szekereit, s azok elmentek, mialatt Fridighern és Alaviv csapatjaikkal a lehető legjobb rendben a folyó bal partján megszállottak.

A keleti császárság ekkor Valens kezében volt, I. Valentinianus testvéréében, ki miután nyugotot di-csőséggel kormányozta, a rómaiak szerencsétlenségére nem rég elhalt. Valensben kirívó vegyítése volt a jó tulajdonok és rossz hajlamoknak. Becsülendő volt szerencséje változásaiban önzéstelen és egyenes nagylelkűsége; mint a rosszak rettentője, a gyengék

védője, szigorú de részrehajlatlan bírónak mutatkozott, miként testvére, ki iránt lisztelettéljes csodálattal viseltetett; ez egyetlen tekintetben lehete hiúságát megalázva látni. Bár csak durva de viléz s katonáit szerető katona s arra hogy más alatt jól vezényeljen igen tapasztalt parancsnok volt is, elhagyá magát kábittatni a szerencse fényétől, melyet csak Valentinianus érdemének köszönhetett. Képzeltetésből képzeltetésbe, végre olly elfogultságba esett, mint valamelly hiborban született; épen úgy hitt saját csalhatatlanságába, épen olly gyermeketlen hitt hizelgőinek. Teljesen tanulatlan s olly annyira taníthatatlan létére, hogy ötven éves korában s tizenkét évi keleti uralkodása után sem birt annyira menni, hogy a görög nyelvet folyvást érthette volna, nem kevesebet igényelt, mint kormányozni a keleti egyházat, melly akkor az arianismus szakadásainak martaléka volt. Azon szörszálhasgató megkülönböztetések, a tudomány és kivált a nyelv azon törvéteisei, melyeket a fél-arianusok használtak s melyekbe mint valamelly hálóba gyakran a legügyesbek is fönakadtak, Valens előtt csak játéknak tetszettek: döntött, itélt, javított s udvara püspökeinek, ezen cselszövénybe veszett népnek, miután belőle csalhatatlan hittudóst csináltak, nem nagy munkába került őt őrzöngő üldözövé tenni. Valens, hol vallásról volt szó, megtagadni látszott jellemének példabeszéddé vált egyenességét és méltányosságát s csak szigorúságát igazolta. Soha a catholicismus illy roszt napokat nem ért; püspökeit számüzték, egyházait bezárták; keleten mindenütt szakadást és hittagadást idézett elő a romlottság, vagy kényszerített az erőszak. Ezen ember, ki sokáig csak a csatatér fáradalmaiban talált gyönyört, a közügyek iránti hanyagságában, mondhatnók, önkényt áldozta fel a római nép fejedelmének czimét az arián egyház fejének czimével.

Valens Antiochiában némelly püspökök, kegyencei, társaságában azon hittani élvek egyikébe merült, melly vele mindent elfeledtetett, midőn a dunántúli események bizonytalan hírek által tudtára jutottak. Beszélték, hogy némi ismeretlen emberfaj a scythiai mocsárokból kikelvén ellenállhatatlan erővel mint bérzi folyó Európára zúdult, az alánokat az ostrogóthokra s ezeket a visigóthokra taszítva, kik mint félénk nyáj futottak előttök. Először nevettek a dolgon, mint mesén, minthogy minden pillanatban új hírek jöttek a távolból, mellyeket a jövő pillanat meghazudolt: azonban el kellett azt csakugyan hinniök, midőn egy hírnök sebes vágatva hivatalos jelentést hozott a visigóthok ajánlatairól és követeiknek Antiochiába indultáról. Az udvar nagy aggodalomba merült. Mit feleljenek a követeknek, miként viseljék magokat a góthok irányában. A könnyelműek és udvaroncok ujjongtak a szerencsén, melly a császárt minden körülmények közt kíséri. „Ime“ mondák „a császár ellenségei könyörögnek a szerencséért, hogy zsoldosaivá lehessenek; a rettentő góth nemzet római hadsereggé változik, melly előtt az egész barbárságnak reszketni kellend. Valens belőlök szedend ujonczokat, mennyire csak szüksége lesz, meghagyva a római földmívest ekéje mellett; a föld ekként jobban lesz mivelve s a tartományok, mellyek katonai illetőségöket ezután pénzben róvják le, bőven megtöltendik a császár kincstárát.“ A komoly és okos férfiak egészen más hangon beszéltek. „Ovakodjunk“ mondogaták „farkasokat fogadni az akolba: a juhász könnyen pórul járhatna. Jöhet olly nap, midőn a farkasok természeti vadságuknak engedve a kutyákat megfojtják s uraivá lesznek a nyájnak.“ Az igenlő és ellenző okok élénken meg lönek vitatva a császár tanácsában; Valens azokat kihallgatta s azután elha-

tározza magát olly oknál fogva, melyet csak ő gondolhatott ki. Kinyilatkoztatja, hogy befogadja a góthokat, ha ariánokká lesznek.

A góthok a keresztyénséget a legkülönfélébb kezekből kapták, apostolaik közt még eretnek főnökök is voltak. A mesopotamiai Audaeus durva eretnekségével köztök számos hitpártost és vértanút szerzett. Azonban mégis jó catholicusoknak hitték magokat, és bár a fél-arianismus szörszálhasogatásai az erdők ezen hittudósait tévedésbe ejthették is, mély borzalommal viseltettek a tiszta arianismus iránt, mely Krisztust atyja alá helyezte s egészen teremtménynyé alacsonyította. Püspökeik, kiket a fáradalmas hitszónoklatok gondjai egészen elfoglaltak, sok tekintetben hasonlítottak nyájukhoz. Theofilus, Ulfilas elődje, aláírta, az igaz, a nicaei zsinat orthodox végzeményeit, de már ez utóbbi a riminii fél-arián hitvalláshoz csatlakozott, melyet eleinte nem ítelt ellenkezőnek a catholicismussal: azután látva, hogy attól sok aláírók visszalépnek, miként azok ő is visszalépett. Most Valens azt kívánta, hogy Ulfilas térjen vissza előbbi nézetére, s tekintélyével, melyet mindenhatónak tudtak, tukmálja rá testvéreire a mérsékelt arianismust; Valens ez árrhoz kötötte követségének sikerét. Mihelyt e paranasszó meg volt adva, behízelgő tudorok, hirben álló püspökök állittattak sorba a barbár útjában Kis-Ázsián keresztül, voltak belőlök minden állomáson, kik üdvözlés színe alatt hite vallatásába ereszkedtek, vagy a kocsiba mellé ültek őt útközben térítendő. Az antiochiai palotában még rosszabb dolga volt: midőn népe nyomorairól akart szólni, a lényegeket ugyanazonsága vagy egyalakúsága fölötti értekezésekkel feleltek. Védvek és vitákkal terheltek, hogy jobban behálazzák, s ez embertelen küzdelmek közben a szerencsétlen talán a távolból haldokló honfiai kiál-

tásait hitte hallani, kik hozzá megmentésökért könyörögtek. Érdemileg végre is középszerű súlyt helyezett ezen oly szörszálhasgató dolgokba, melyek előtte oly homályosaknak tetszettek, s elhitette magával, hogy csupán a püspökök hírvágya s a pártszellem dühe csinál az egészből érdemet. Ezek az indokok, melyek rábirták, hogy a császár akaratjának hódoljon, ha ugyan erre nézve a kor történetíróinak hihetünk, s az öreg visigóth püspök, miután vértanúi sebhelyekkel rakott ősz fejét a durva kénytelenség előtt meghajlotta, eltávozott megviendő övéinek üdvét, mellyet oly drágán vásárolt. Valens diadalt üllött s magát uj Constantinnak képzelte. Mindamellett is, a lehető szemrehányástól tartva, hogy a politikát a valásnak feláldozta, elhatározta, hogy a góthok, legalább az előkelőbbek, nejei és gyermekei keljenek át elsőben s vitessenek a belföldi városokba, hogy ott kezesekül őriztessenek, s hogy a férfiakat ne engedjék addig a folyón átszállani, míg fegyvereiket le nem rakták. Ezen elővigyázati szabályok által, melyek bölcs voltán mindenki álmélkodott, Valens azt hitte, minden veszélyt eltávolított. Egy római hajócsapat rendeltetett a góthok átszállítására, s egy külön tisztviselő Lupicinus udvarnok rendelkezése alatt polgári ügyvivők mentek ki a vidékek kijelölésére, hová e gyarmatnép települjön, az osztandó földek kimérésére, s az eleség, fa s földmívelési szerszámok kiosztására.

A keserves nehézségek, mellyekkel Ulfilas és társai magokat megrohanva látták, kétszeresen meghosszabbították utjuk idejét, mialatt a Duna síkján tannyázó góthok szomorú nyugtalanságban számították a napokat. Készletök fogyatkozott s kezdlek érezni az éhséget. A római őrvonalról az éjszaki síkra vetve szüntelen szemeiket, most a naszádot vélték megpil-

lantani, melly küldötteiket visszahozza, majd úgy tetszett, mintha más oldalról a könnyű hún lovasságot látnák a láthatáron föltűnni s a tért szokott nyargalásukkal átszaguldni. Hússzor is estek ekként napjában a megcsalt reményből még öldöklőbb rettegésbe. Végre kétségbeesés fogta el őket. Bár a Duna, esőtől áradtan, ekkor rettentő víztömeget hömpölygetett, sokan megkisértették erőszakkal az átkelést. Némelyek úszásnak ereszkedtek s a viz sodrába ragadtattak, mások vájt fatörzsek vagy talpakra szállottak, mellyeket hosszú rúdakkal irányoztak, de midőn halatlan erőfeszítéssel a folyam sebjen áthatoltak, a római lövészek nyilzáport irányoztak rájuk s a folyón keresztül kasul hajótöredékek s holt testek hömpölyögtek. A követek visszatérte vetett véget ez elkeseredési jeleneteknek. A római hajócsapat azonnal tisztéhez látott szakadatlan járva partról partra. Sokan, sort nem várva, fatörzseken vagy alig alig összekötözött szálakon vontatták át magokat. A császár parancsa szerint elsőben a nők és gyermekek keltek át, azután jöttek a férfiak. Az átkelők fejenkénti megszámlálására rendelt tisztviselők, mint mondják, kifáradva, vagy számukon megijedve, fölhagytak a számlálással. „Hajh!” kiált föl Ammianus Marcellinus keservteljes kitöréssel: „könnyebb a füvenyet megszámlálnod, mellyet a vész Afrika partjához tenger hullámaival hord*).” Annyit mégis kiszámítottak, hogy a fegyverfogható férfiak száma körül-belől 200,000-re ment.

---

*) Ezek Virgilius Aeneisének versei, mellyeket a történetirő prózájába szúr. Gyakran találni nála illy Classica emlékeztetésekre. Eredetiben e sorok így allanak:

Quam qui discere vult, Libyci velít aequoris ille
Discere quam multae Zephyro turbentur arenae.

A túl parton szomorú s gyalázatos látmány kezdődött, melyben a római igazgatás romlottságának fekélyeit kényére kedvére föltárta. Midőn a nőket, leányokat, gyermekeket belzés végett útnak indították, a római előljárók, czredesek, századosok, polgári tisztviselők rájuk rohantak, mint valamely zsákmányra, mely oształyukra jutott. Kiki, mondja a kor írója, tetszése szerint vette ki részét, egyik egy magas és erős nőt, másik egy szöke kékszemű lánykát választott magának. Ott voltak a bordélyok ügyvivői is, üzérkedve a gyalázat helyeinek számára. A fiatal gyermekeket szolgaságra hurczolták. Mások, a fősvényebbek s kiknek mivelendő földjeik voltak, az izmos férfiakat szedték, kiket szolgák- vagy gyarmatosokul birtokaikba küldöttek. A fegyverletétel iránti határozott parancs épen nem hajtatott végre; az előljárók pénzért behúnyták szemeiket s a góth vad büszkeségében örömelebb oda adta minden vagyonát: aranyát, nejét, prémeit, rojtos szőnyeget, mellyekkel fényt üzött, s így sokan maradtak fegyverben. Mi a bujdosóknak osztandó eleséget illette, az a fölügyelők gazsága miatt a hajókon megromlott, különben sem volt elegendő. Ekkor ezen szerencsétlenek éhségére üzérkedtek; a legtisztátlanabb állatok húsát aranynyal fizettették. Egy döglött ebet egy rabszolgán cseréltek. Ugy tetszik, hogy a belföldi városokba szállított nők a fénytől elvakítva s a bőségben elpuhúlva, igen jól találták magokat sorsukba. „Lehetett látni“ mondja egy kortárs, „mint páváskodtak gazdag öltönyeikben, foglyokhoz nem illő uszályaikban; fiaik azonban, az éghajlat termékenysége által gyámolítva, korán érő s mérges növények gyanánt növekedtek, szívökben Róma iránti gyűlölettel.“ Mit gondolt, mit mondott mind ehhez a góthok Mózesre, ki népe számára az ígéret földjének édjei helyett csak egyiptomi nyomort

és rabságot szerzett? Bajos volna elgondolni, milly szorongás s milly bánat fogta el e becsületes lelket ennyi csalódás láttára: de bár mennyire méltó volt bánata, ígéretét teljesítnie kellett. A pogány góthok megkereszteltettek, s mindnyájan megesküdtek a riminii hitalakra, vagyis inkább püspökük hitvallására, mert e volt előttök az igaz hittudomány. Ufílas lélekismeretök minden gáncsát megelőzendő, azon rendszerrel öszhangzólag, mellyet maga csinált magának, megmagyarázta nekik, hogy e részletek csak gyengén érintik Krisztus vallását. De ez nem gátolta, hogy a visigóthok ettől fogva a catholicus keresztyénséghez tartozni megszűnjenek, s később a felekezet tanainak s szelleme vakbuzgóságának természetes terjedtével valódi ariánokká, hitterjesztő s hitüldöző ariánokká váljanak.

Ennyi sérelem, ennyi jogtalanság végre elkese-
rítette a góthokat, egy csel, mellyet Lupicinus comes
főnökeiknek Fridighern és Alavivnak egy vendégség
alkalmával orvúl vetett, boszújokat tetőpontra emelte;
megnyitották a Duna révét az őket követett más bar-
bár csapatoknak, titkon megszerezték vagy gyártot-
ták a fegyvert, mellynek hijával voltak, s rablásnak
eredtek. Egy római hadtest megkísérté föltartani őket,
de Marcianopolisnál, Kis-Scythia fővárosánál, meg-
veretett. Fridighern nem engedte, hogy bajtársai ide-
jüket az erősségekkel veszttegessék, mellyek ostro-
mához nem értettek; jelszava: „béke a falaknak“
volt; hanem a nyílt városok, a gazdag tanyája s a
szegény gunyhója érezte a könyörületlen háború özö-
nét. Minden bántalom, mivel a rómaiak a góthokat
elhalmozták, rablás, erőszak, orgyilkosság, százszo-
rosan vissza lőn fizetve. Valens hittudósi dicsősége
álmaiból kiragadva Konstantinápolyba sietett s a nép
csak hogy agyon nem kövezte; a catholicusok diadalt

ültek. Midőn a városból távozott, egy remete az úttól nem messze eső kalibáját oda hagyva eléje lépett s megállítá őt, hogy megátkozza s közel halálát megjósolja. A szerencsétlenség szétoszlatá Valens lelke előtt a hatalom tömjénfüstjét; újra erélyes és oklanságig merész katona lőn, mint fiatalsága napjaiban. Bomlásnak indult hadsereggel, némelly friss csapatok és ujonczokkal bátran vállalkozott, hogy e győzedelmes csapatokat szétveri vagy e munka közben elvesz. Türelmetlen harczvágyában, vagy attól féltében, hogy a siker dicsőségét el hagyja magától raboltatni, nem akarta bevárni unokatestvérét Gratianus nyugoti császárt, ki utban volt vele csatlakozni; e sietsége vált vesztére. A rómaiak eleségben megszűkültek s Fridighern ezt tudva előbb tovább hurczolta őket, hogy éhségre juttassa; most egy pap jött, ki isten nevére esküdözött a góthok békés szándokaira; majd költött egyezkedési föltételekkel tartóztatták a császárt, miközben a ravasz barbár egy osztály lovasságát, mely táborától távol volt, magához vonta.

A csata az Adrianopolis, ma Drinápoly, és Kisanica város közti téren esett 378-ban augusztus 9-én egy tikkasztó hő napon. Fridighern a rómaiak szorultságát növelendő tüzet vettetett a cserjének, mely azok felől a síkot borította s miután a tűz jobban jobban elharapózott, a római tábor a lángkörben mintegy fogva találta magát. Maga Valens merészsége is ártott a sikernek. A mint ugyanis testőrhada élén vigyázatlanul előnyomult, maga után vonta a legiókat, melyeket, a mint a lovasságtól elszakadtak, a góthok azonnal bekerítettek. A porfelleg elhomályosítá az eget s gátolta a vívókat elleneik kivevésében; a lövés vaktában ment, egymást keresték s összetévelyedtek mint szürkületi homályban. Midőn a hadtestek összeütköztek, a barbárok tömege, mindig egy

irányban nyomulva, keresztültörte a legiók hadsorát, melly annak súlya alatt szétszakadozott. E közben beáll a sötét holdtalan éj. Valens, kit tábornokai hasztalan sürgettek a visszavonulásra, folyvást harczolt, míg nem egy nyíllövésre összerogyik. Katonái fölemelék s egy paraszt kunyhóba vivék, melly nem messze esett a csatától s bekötözék sebeit. Ekkor egy góth rabló csapat érkezik, s az ajtót védve találván a kunyhót szalmával és rőzsével körülakja s ezekbe tüzet vet. Valens beégett, seregének két harmada a sikot borította s az egykorú írók e szerencsétlen napot méltán hasonlíthaták a cannaeihez. A góthok Thracia és Macedonia urai e tartományokat kényökre dúlták a következő évig, midőn Theodosius megérkezett birtokába venni keletet. A békélni s győzni egyiránt ügyes új császár érezteté karjának erejét a barbárokkal, mielőtt elfogadta volna tőlük az egyességet; azután kérelemre kényszerítvén egy olly vidékre telepíté őket, hol szolgálatukból hasznot húzott. Halála után Rufinusnak, Arcadius miniszterének, árulása kihozta őket onnan, hogy Görögországra zúduljanak. Ekkor kezdődik leghíresebb királyuk Alarikh alatt a visigóthok hosszú vérengző vándorlása, melly őket Görögországon és Italián keresztül déli Galliáig vezetett, hol aztán megállapodtak.

II.

A dunai hún birodalom. — Attila és Buda.

Mint a tenger, midőn partjain áttör s egy pillanat alatt előzőnli a védtelen síkot, úgy borították el csak hamar Balamir csapatai azon egész földet, mely a góthok megfutamodtával pusztán maradt. A húnok a Duna roppant medréhez érve dőbbenve állapodtak meg s nem háborgatták a római birodalmat, hanem folytatták a csatázást a barbar népek ellen. Mögöttök ellenséget nem hagytak; az osztrógóthok nemzete járom alá hajlott, Hermanarikh régi védenczei egymás után Balamirhez állottak; egyedül Athanarikh tartotta magát hű törzseivel a Kárpáthok legelzártabb völgyeiben; hanem ezen törzsek is bérceik közé szorítva s éhen halva elszánták magokat, hogy követik Frigighern példáját kit annyira gyaláztak s inkább megadják magokat a rómaiaknak, mint fejet hajtsanak a varázsló nők fiai előtt. Athanarikh, bár nagy lelki küzdelmek után, elfogadja e határozatot, és miután kérelmét a rómaiak épen nem utasították vissza, a visigóthok észrevétlenül oda hagyták bérceiket, elérték a folyó balpartját s hajókra szállottak. Az európai, polgárisult vagy barbár nemzetekre nézve a húnoknak ezen közéjük nyomulása, a nomád Ázsiának Európára tolulása, nagy esemény volt. A megszállott vidéken azonnal minden más színt öltött; a

miveltség nyomai, melyek góthoktól eredtek, elenyésztek; a települt élet eltűnt, a nomád élet egész durvaságában visszajött, s azon egész tájkör, mely az Al-Dunától a Fekete tenger hosszában a Káspi tóig terül, nem más volt mint egy hordák- és nyájaktól szünetlen hemzsegő országút. A húnok királyi törzse a Dunánál szállott meg, vigyázó őrszemként foglalkozva annak vizsgálásával, mi túl történik. Királyaik deszkapalotája minden évben előbb nyomult a folyó dereka felé, s a parti népségek ellenébeni foglalásokkal, a mint a húnok határszéleiket terjeszték, minden évben szaporodott érintkezési pontjuk a római birodalommal.

E helyzetben a húnok, kik nem hogy földet miveltek volna, de még azon kevés miveltséget is lerombolták, melyet találtak, nem élhettek, ha csak a rómaiaktól gabonát és pénzt nem kaptak, vagy tartományokat nem rabolták. Rómának szükségképpen zsoldjába kellett őket fogadni s ők annak jó szolgálatot tettek akár idegenek akár magok a rómaiak ellen. Képzeljük a mongol birodalmat mindenkor, midőn egy Dsingiz-Khán vagy egy Timur kezében nem volt összpontosítva, illy tekintetet nyújtott ekkor a húnok birodalma; az elkülönzött hordák, külön királyságok, a független vagy csaknem független főnökök alig ismertek némi szövetségi köteléket. Ha egyik a római birodalom valamely tartományát rohammal fenyegette, a másik annak védelmére a császárnak azonnal segédseregeket ígért. Ez megszentezett bajvivás a testvérek közt s bizonyos mindnyájok által gyakorlott s inkább tisztesnek hitt mint nyereséges ipar neme volt. A szövetségi kötelék gyengesége különösen a hún urodalom két fő csoportozatában tüntette ki magát. A fehér húnok s mind azon káspi hordák, melyek Balamirt nem követték, önkormányzást, kényök

szeréni had- vagy békejogot követeltek, ez történt azon törzsekkel is, melyek bár a fekete húnokhoz tartoztak, Európa határánál tovább nem nyomulva megállapodtak. Az illynemű működésben ügyes római politika ezen elkülönedésekbe terjesztőleg avatkozott, nem kimélve pénzt és ígéretet s legkivált a keleti húnok szövetségét keresve, hogy a dunamellékieket fékezhesse. Maga a királyi törzs nem volt egységben s tagjai közül, kik a törzsek kormányán osztoztak, kiki saját kezére dolgozott. Attila rettentő akarata volt az, mi őket együttműködésre szoritotta, mint egy első lépésül egy egységes birodalom alkotása felé.

Theodosius, kinek rendszere volt a segéd barbárokat egymás által tartani zabolán, a húnokat a góthok ellensúlyozására használta, kiknek erejétől tartott. Fiai hasonlóan ezen politikát követték. 405-ben bizonyos Uldin hún királyt látunk Honorius szolgálatában Radagais csapatai ellen, ki könnyű lovasságának rohamával a firenzei győzedelmet eldönté. Uldi már előbb is lekötölte magát Arcadiusnak, mint dőn jól bepólyázva megküldé neki a császárra előlázadt, s a Dunán túlra menekült góth Gainas császári lábornok fejét. Ugy tetszik, hogy a húnok valahányszor a visigóthokkal kellett mérközniök, kik szeréntök szökevény alattvalóik voltak, dühöket kétszeresen éreztették. A birodalom zavaraival növekedett a hún hadilletőség, melly már Honorius és Arcadius alatt számos volt, még inkább nőtt pedig s 60,000 főnyi roppant számra emelkedett Placidia kormányja alatt*). A dolgok ezen helyzeténél fogva,

---

*) Dr. Burkhardt német fordításában *Placidia* nevét, ki mint a kormányra alkalmatlan III. Valentinianus császár anyja, fia helyett vezette a nyugoti birodalom ügyeit, *Placidiusra* találjuk átkeresztelve.

melly kincstáraikba pénzt hozott, a hún királyok ki-mélve bántak egy olly tartománynyal, melly jobban gazdagította őket a béke által, mint részletes rablások által tehették volna. Azért a Duna mellé telepedésük első 50 esztendejében magokat igen is békésen vi-selték.

Azonban bár a római világ eleinte elkerülte a húnok egyenes befolyását, nem került el a rendet-lenségek visszahatását, melyet azoknak megérke-zése és háborúik a birodalom északi határvonalán előidéztek. A Duna völgye, minden fajú barbár tör-zsekkel borítva, mellyek utjokban egymáson keresz-tül kasúl törtek, egymásra torlódtak s egymást tapos-ták, fölizgatott hangyabojhoz hasonlított. Ezen torló-dások közepett mintegy két ellenirányú folyam ala-kult, mellyeken ezen csordultig telt nemzettömeg ki-özönleni ügyekezett. Egyik az illyr havasokon át Ita-liának irányzott s Radagais berohanását idézte elő, ki 405-ben Rómát sirja szélére vitte, a másik a Fel-Duna folytán nyomult elő, hogy Galliát elborítsa. Ezen utolsó bujdosást az alánok idézték elő, kik a hú-noktól elváltak s ezek bosszújától rettegtek. Az alán horda, nomád mint a hún, útjában a folyamparti nép-ségeket elsodorta s magával ragadta. Így egyesítette magával a siling vandalokat, kik Constantinus óta a Duna római partján tanyáztak, az asting vandalokat, kik a barbár parton a Kárpátok tövében laktak, és távolabb a svévek számos törzseit. Ezen néphadjárat elborította Galliát a 406-dik év utolsó napjaiban s miután azt négy év alatt rommal töltötte el, átment Spanyolországba, mellynek darabjain megosztozott. E volt a nyugoti birodalomra nézve a húnok bejövete-lének egyik következménye s ez még nem a leggyá-szosabb.

A húnok mindig előbb nyomultak, elfoglalva a

büjdosóktól üresen hagyott tájakat, sátraik csakhamar a Közép-Dunánál emelkedtek. Midőn ide jutottak, előörseik nem késtek megismerkedni a hercyni erdő és a Rajna körül lakó germán nemzetekkel. A történetírók e tárgyra nézve egy igen különös eseményt beszélnek, melly minket francziákat nem egy oknál fogva érdekel, miután az a burgund népet, azon népek egyikét illeti, mellyeknek vére foly ereinkben. Ezen nép előbb egészen a hercyni hegyek tövében s a Majna partjain lakott s ott földmivelésből, ács munkából vagy kádárságból s kézi munkájából élt, mellyre a határszéli római városokban szegődött. Törzseinek egy része a többiektől külön vált 407. vagy 408-ban, s átköltözött Galliába, hol Honorius császártól Helvéliában szállást nyert; azon rész, melly nem hagyta el az ősi földet, a leggyengébb volt. Azért ezen gyakorolták a húnok első rablásaikat a Rajna völgyében. Midőn legkevesbbé sem várták, felőgeték a burgund falvakat, elrabolták természetényeiket, rabságra hurczolák nejeiket; azután Oktár király, ki ezen rablásokat igazgatta, távozott, de csakhamar ismét visszatért. A burgundok megkisértették az ellenállást, de meg lönek verve. Ők ekkor theokratiai kormánynak hódoltak, melly egy elmozdithatatlan főpapból, úgynevezett *sinist*-ből és választott királyaikból állott, kiket a népgyűlés vagy inkább a főpap kénye szerint elmozdithatott. Ha a burgund hadsereg kudarczot vallott, ha rossz esztendő s szűk termés volt, ha a nemzetet valami természeti csapás érte, rögtön lelettte a királyokat, kik nem tudták az ég kegyét eszközölni; így kívánta a törvény. Könnyen elgondolható, hogy a burgundok a jelen körülmények közt nem kímélték királyaikat, sőt többet tettek, kitették főpapjokat. Miután a dolgot éretten megfontolták, elhatározták, hogy egy római püspökhöz folyamodjanak, kinek közben-

járása által a keresztyének nagy istenének pártfogását megnyerjék, mert isteneiket a rájuk rohanó ördögi faj ellenében gyengének vagy tehetetleneknek gyanították. A püspök (azt hiszik, hogy a trieri Szent Severus volt) azt felelte nekik, hogy kérelmök megnyerésének eszköze a szent keresztség fölvétele. „Maradjatok itt,” mondta, „bőjtöljetek egy hétig s én megoktatlak és megkeresztellek benneteket.” Heted nap megkereszteli őket. Az egykorú elbeszélő, kitől birjuk ezen részleteket, úgy látszik azt akarja elhittetni, hogy az egész Rajnántúli burgund nép vette föl ekként a keresztséget, mi alig hihető, ha a körülményeket tekintetbe vesszük, több okunk van hiinni, hogy ez a püspök és az előkelő főnökök közt az egész nép nevében s némileg annak meghatalmazásából történt. Bár mint történt legyen, a cél el volt érve. A burgundok ettől fogva az ördögök ellen vértézve, győzhetetleneknek hitték magokat, most már ők támadták meg s összeapritották a húnokat, csupán 3000 emberrel 10,000 ellenében. Oktár király, ki a csata előtti estét dobozódva töltötte, éjtszaka szörnyet halt: a burgundok ez eseményben mint a másokban is az őket pártoló új isten kezét látták. A galliai burgundok már ekkor keresztyének voltak.

Ezen Oktár, kiről most emlékezzünk, testvére volt Mundzukhnak, Attila atyjának; volt még két testvére Oibars és Rof*), kik mint ő független főnö-

---

*) E két hún főnök, Attila nagybátyjai nevére meg kell jegyeznünk, hogy az elsőnek nevét *Ουβάρος* alakban, mit Thierry Oëbarsnak ad vissza, egyedül Priscus töredékeiben találjuk, ki őt 449-ben Attila lakomáján ennek oldala mellett ülve látta. Miként hangozhatott e név eredetileg, magából ez egy adatról nem lehet meghatározni; azért adtam azt a görög leírást követve, de a görög végzet elvetésével. A második nevet illetőleg figyelembe kell vennünk, hogy az

kök voltak, úgy hogy ezen királyi vérből eredt család kezei alatt volt a hún hordák nagyobb része. Rof különösen fogékony és elhatározott főnök volt. Összeköttetésénél fogva a római patriciussal Aetiussal, ki nála kezes volt, sikerült neki a császárokra nézve nagyon is alkalmatlanul beavatkozni Róma belügyeibe*). Rof, ki két kézzel látott a dologhoz, a keleti császár II. Theodosiussal 350 font arany évenkénti segélypénzt adatott magának, mit ő *adónak* vett, de a minek ez tisztességesebb *zsold* nevet adott, azért mert Rof, miután elfogadta a római tábornoki kinevezést, a császár tisztje volt, kinek szabadságában állott érdeméhez képest, olly bánásmódot vagy díjazást követelni, a millyet tetszett: illy gyalázatos okoskodásokkal ügyekezett a byzanti udvar palástolni gyávaságát. Mi a Rof-féle római tábornokokat illeti, ezek tudván hogy legfőbb érdemök rettenteni, ez eszközt,

---

Priscusnál csak négyszer, még pedig második ejtésben kétszer (*Ρόυα βασιλευόντος*, és *τελευτήσαντος Ρόυα*) és negyedik ejtésben (*τὸν Ρόυαν*) ismét kétszer fordul elő, miből a görög nyelv ismerője előtt tisztán áll, hogy e névnek első ejtésben *Ρόυας*-nak kell lenni. Minthogy pedig a görögösített neveknel, hogy az eredeti nevet tisztán megkapjuk, a latin *us* végzetnek megfelelő *as*, *ys*, *is*, *os*, *ous* végzeteket el kell vetnünk (péld. *Ἀρπαδῆς*=Arpád, *Ζαλτάς*=Zsolt, *Τάξις*=Taks, *Τασῆς*=Tas, *Βουλτζῶς*=Bölcs, *Τεβέλης*=Tevel stb. a *Ρόυας* névből a görög végzet elvetése után *Ρόυ* marad, melyet a betűk eredeti jelentése szerint *Rov*-nak vagy igen csekély hangváltozással *Rof*-nak kell ejtenünk, mint erre benntünket a Tiszaparti *Rof* helység neve utal. Kik a Priscusnál előjövő második ejtés után a *Rua* vagy *Roa* nevet vették eredetinek, miként utánok Thierry is *Roua*-t ír, e név iránt nem voltak tisztában. Nevetnünk kell Otrókocsi elménczkedését, ki e névből *Ruhás*-t valamint a görög *Ἀττίλας*-ból *Atsélós*-t faragott.

*) Beszél erről alkalmilag Bonifacius comes és Placidia kormányáról szólva Thierry, *Revue des deux mondes* 1851. jul. 15-diki füz.

melly mindig a zsold növekedésével végződött, bőven fölhasználták. Rof a császárság ellenében elvül követelte fölállíttatni, hogy minden, föld és nép, mi a Duna éjszaki partján fekszik, a húnoké, miként dél a rómaiaké, hogy túl az ő urodalmok van, mellybe semmi más népnek nincs joga avatkozni. Három vagy négy dunántúli nép véd és támadó szövetséget kötött a byzanti ndvarral; Rof élénk panaszra fakadt s háborúval fenyegetőzött. Két consulságot viselt férfiút küldtek magyarázatba ereszkedni, azonban e közben 434. vagy 435-ben Rof meghalt, trónját két unoka-öccsének Attilának és Budának *) hagyván; ezen új királyok fogadták a római követséget.

Az értekezlet egy síkon történt a Duna jobb partján, a Morava folyó beszakadásánál igen közel a római Margus városhoz; a húnok lóháton jelentek meg, s miután sehogy sem akartak leszállani, a római követek, ne hogy méltóságukból veszítsenek, kénytelenek voltak hasonlóan nyereghen maradni. Olly hangot hallottak itt, melly nem szűnt meg őket a jövő iránt nyugtalanítani. A dunai törzsekkeli szövetség közvetetlen fölbonthatása, mind azon húnok nagyok vagy kicsinyek kiadása, kik fegyvert viseltek vagy menekültek a keleti birodalomban, a váltság nélkül megszökött római foglyok visszaszolgáltatása vagy mind-egyikért 8 darab arany fizetése, formasierénti leköteltetés a húnokkal ellenségeskedő egy barbar népet sem segíteni, végre az adó növelése, melly 350

---

*) Attila bátyjának nevét az egykorú Priscus *Βλῆδας*-nak, utánna Jornandes *Bleda*-nak s hasonlóan írják több későbbi írók, valamint maga Thierry is; én azonban e név eredeti miként hangzásáról nem vitatkozva, miután magyar közönségnek dolgoztam, a hazai évkönyveinkben s nemzeti hagyományainkban ránk szállott *Buda* nevet visszaállítandónak véltem.

font aranyról 700-ra emeltessék, — ezek voltak az Attila által előterjesztett vagy is inkább előszabott egyezkedési föltételek. A küldöttek ellenvetéseire, legkissebb fölvilágosítás iránti kérelmökre a hún királynak nem volt más válasza, mint „háború.“ S miután a követek tudták, hogy lisztök mindent végezni, háborút kivéve, fölhatalmazva hitték magokat mindent megigérni. Megesküszik azért mindkét fél, mindegyik saját hona szokása szerint téve hitét. Így végződött ezen híres margusi békekötés, melyre majd olly sokszor látjuk hivatkozni Attilát s mely neki fegyvertáruul szolgált a római birodalmat politikával verni, midőn fegyverrel nem szorongatta. A szerződés megtartásában vallásos hűségök bizonyosságául nem késtek a rómaiak két vendégök, két királyi vérbeli ifjú fejedelem, Mama és Attakám fiainak kiadásával. Ezeket római földön, Carsussal, a Dunamelléki Thracia egy erősített városával szemben kézhez adták, s Attila őket azonnal az őket oda vivők szemeinek láttára keresztre feszíttette; ekként igtatta be magát a kormányba.

Attila testvéröccse volt Budának, de bár közösen uralkodtak, a kormány tetteleg az ifjabb kezében nyugodott. Ő ekkor 35—40 éves lehetett, mint a történetírók megjegyzéséből kivehető, mely szerint 451-ben, galliai hadjárata korában, haja már őszbe keveredett. Ezen fölvétel szerint születése a IV. század utolsó éveibe esik 20—25 évvel a hún hordák Európába telepedte után. Az Attila vagy *Athel* név, melyet Mundzukh fia viselt s mely nem más mint a Volga régi neve *), némi okot ad gondolnunk, hogy

---

*) *Atel*, *Etel*, *Itel* vagy *Idel* jelentése annyi mint *folyó*; használják az *Idel* szót a folyók neveihez mellékelve, mint *Jaik Idel* (Jajk vagy Ural folyó), *Tana Idel* (Don folyó), de

ő a napot ezen folyó partjain, a húnok eredeti szállásán, pillantotta meg; minden esetre férfiúvá a Duna partjain nőtt; itt tanulta a háborút s beavatva jókor az európai világ eseményeibe itt ismerte meg Aetiust, a rómaiak kezesét nagybátyjánál Rofnál. Hihetően s a szerént mint gyakorlatban volt a csere egy neme a barbárság és polgárisultság közt, mialatt Aetius első hadi gyakorlatait a húnoknál. Attila az övét a rómaiaknál végezte, tanulmányozva mint vadász a vad ösvényeit ezen társadalom hibáit, a román elem gyengeségét s a barbár erejét a hadakban, a császárok alkalmatlan voltát, az államférfiak romlottságát, az alattvalók erkölcsi segélyforrásainak hiányát, szóval mindazt, mit később olly jól ki tudott zsákmányolni s mi merészségének és lángeszének emeltyүүл szolgált. Aetiust és őt a barátság egy neme kötö egymáshoz, melly csekély szolgálatok- és kölcsönös kis ajándékokban mutatkozott. A római latin titkárokkal és tolmácsokkal látta el a hűnt, a hűn neki viszont némi különös tárgyat, némi éktelen vagy nevetséges szörnyet, egyszer egy törpét, küldött. E két férfiú becsülte egymást s titkon tartott egymástól, mint két versenytárs, kiket a szerencse folyama egykor a csatamezőn szembe vezetend s kik egyedül méltók egymással mérkőzni.

A történetirat Attiláról olly képét hagyott reánk, melly után ezen hires barbárt igen pontosan elénk állithatjuk. Alacsony termetű, széles vállú, nagy fejű, apró mély szemű, ritka szakállú, lapult orrú s arczsine szinte fekete volt. Természete szerént hátrave-

---

egyedül *Idel* vagy *Etelnek* csupán a Volgát nevezik. A Volga régi *Rha* neve is, melly a mordvineknél *Rhan* alakban maig fön van, a görög *ῥέων* (folyni) gyökével egyezik. *Cassell, magyarische Alterthümer* 140—142. l.

tett feje, nyugtalanul s kíváncsian körülhordott tekintete tartásának némi daczos és parancsoló kifejezést adott. „E volt a férfiú“, mondja Jornandes, kit örömet idézünk, mert gyermekegen visszaadja a góth nemzeteknél fönmaradt benyomásokat, „e volt a férfiú, kire a végzet bélyegét ütötte, ki a népek rettenésére s a világ rendítésére született.“ Ha valami fölingerelte, arcza elkomorult, szemei szikráztak; a legelszántabbak nem mertek haragja kitérésével daczolni. Szavait sőt tetteit is bizonyos hatásra számított nyomatékosság bélyegezte; fenyegetni csak rettentő kifejezésekben szokott: ha dúlt inkább azért dúlt, hogy romboljon, mint hogy raboljon: ha ölt csak azért ölt, hogy ezer meg ezer temetetlen halottat hagyjon az élőknek látmányul. E mellett azokhoz, kit tudtak hódolni, nyájasnak, kérelemmel engesztelhetőnek, szolgálai iránt nagylelkűnek s alattvalóival szemben feddhetetlen birónak mutatkozott. Öltözete egyszerű de nagyon tiszta, élelme hús volt fűszer nélkül s ezt fatálon hordták elé, általában szerény és mértékletes életmódja ellentétben állt a fényüzéssel, melyet maga körül kifejtve látni szeretett. A kálmuk faj ingerlékenységével megvoltak benne annak állati ösztönei is; részegségig ivott s hölgyek után szenvedélylyel járt; bár Jornandes kifejezése szerint „számtalan neje volt“ mindennap ujat vett „s fiaiból szinte néptelt.“ Vallásos hitet nem ismert, szertartást nem követett; csupán a jósok, kik, mint a mongol uralkodóknál a *samánok*, mindig mellette voltak, tanakodtak szemei előtt a jövődőről az elhatárázó körülmények között.

Ezen ember, kinek élete csatákban folyt le, ritkán harczolt személyesen; fejével volt hadvezér. Mint minden ösztönében ázsiai, magát a háborút is a politika mögé helyezte, mindig elsőséget adva a csel

számításainak az erőszak fölött s azokat ennél többre becsülve. Ürügyeket költeni, alkudozásokat mindig kellő időben kezdeni, azokat mint valamely fonal szálait úgy összebonyolítani, hogy bennök az ellenfél végre is magát megfogassa, ellenségét fenyegetéseivel szüntelen habozásban tartani. és mindig tudni várni, e volt az ő roppant ügyessége. A leghitványabb ürügy neki gyakran a legjobbnak tetszett, mert nem lehetett teljesíteni; abba hagyta, elővette, egész éveken át nyugodni hagyta, de le nem mondott róla soha. Különös látmány lehetett azon számtalan követtség, melylyel később a byzanti udvart terhelte, s mellyeket kegyeltjeinek osztott, kiket meg akart gazdagítani. Ismerve ezen megromlott és megrontó udvar tekervényeit, melly ajándékokkal a barbár alkudozók készségét megvásárolhatni hitte, szolgálót oda utasítá szerencsét keresni a birodalom rovására, természetesen velök utóbb számolandó. Szemtelenségét annyira vitte, hogy őket a császár bőkezűségébe ajánlotta, s az ő ajánlása parancs volt. Titkárai egyikének kedve kerekedvén, gazdag római örökösöt venni nejl. Theodosiusnak kellett egyet számára találni, s miután a fiatal leány, hogy ezen gyűlölt házasságtól meneküljön, magát megszöktette, a római kormánynak azt egy más szintolly gazdag, de elszántabbal kellett helyettesíteni*). Ilyen volt azon ember, kinek kezében a világ sorsa volt nyugvandó.

---

*) Ezen ügyet az egykorú Priscus így adja elő: Constantius, kit Aetius küldött volt Attilának irnokul, egykor Attila követivel II. Theodosius császárnál járván, ha ez neki gazdag nőt ad, eszközölni ígérkezett, hogy a béke a keleti birodalom és a húnok közt sokáig fontartassék, s a császár erre ráállván oda ígérte neki a gazdag Saturninus lányát. Ezt azonban a nagy befolyású hadvezér Zenon egy jó emberhez adta nejl s így Constantius kijátszva Attilához folya-

Attila nem egyébért sietett annyira, mint tette, a rómaiak megkötésével a margusi béke által, minthogy külelfoglaltatások nélkül foglalkozhasson a királysága állapotát átváltoztatandó újításokkal. Rofnak igen határozatlan eszméje a hún nemzet jogairól a Dunától éjszakra az új király fejében egy roppant rendszerre nőtt, melly nem egyébre irányult, mint az egyazon kormány alatt egyesített egyazon akaratnak hódoló húnok által a római birodalom ellenében egy barbár nemzetekből álló birodalmat teremteni, szóval azt tenni éjszaki Európára nézve, mit Róma délre nézve tett. Első gondja volt megállapítani felsőségét nyugoton valamennyi vele egyenlő kis főnökök közt; nehéz volt a feladat, de sikerült, miután nagybátyja Oibars maga adott példát a meghódolásra. Keleten, a fehér húnok ágánál s a fekete húnok azon hordáiban, melyek Balamirt nem követték, a vállalat még több akadálylyal járt, de itt is némelly kedvező körülményeknél fogva hasonlóan sikerült. Theodosius, legujabb köteleztetései daczára azon dolgozott, hogy az akatzirokat, egy hún nemzetet, melly khazár (kozár) név alatt később a Duna völgyét földülta s melly akkor a Don lapályát birta, hol az alánok helyét foglalta volt el. Az akatzirok egy kis köztársaságot képeztek törzsfőnökeik kormánya alatt, kik a közöttök legöregebbet ismerték felsőbbjökül. Theodosius küldönczei, kik ezen főnököknek ajándékokat osztogatni voltak rendeltetve, elmulasztották azt a legöregebbnél Korda*)

---

modott, ki is ennek következtében izente Theodosiusnak a görög követ Maximinus által, hogy Constantiusnak a császár ígéretében nem szabad csalatkoznia, mert császárhoz hazudni nem illenék. Ez előzmények után Attila a föllépését Thierry-vel szemtelenségnek nevezni nem lehetünk hajlandók.

*) E nevei Priscusnál *Κουριθαχος* alakban találjuk, mellyből a görög os végzetet elvetvén, miután a χ betű h

nevezetünél kezdeni, ki is szándékosan megbántottnak hitte magát s ezt azzal bosszulta meg, hogy Attilát a dologról tudósította. Ez egy nagy sereg élén rögtön oda sietett, megfészkelte magát a tartományban, megverte s előlte a főnökök nagyobb részét, s Kordát, kit sehol nem látott, magához hívatta. mondván hogy várja őt, megosztandó vele a győzelem gyümölcseit. De az öreg akatzir, ki törzsével együtt egy szinte hozzáférhetetlen vidékbe vonult, igen is óvatos volt onnan ki nem menni. „Én csak ember vagyok“ felelé Attila követének, „s ha gyenge szemeim nem nézhetnek merően a nap fényébe, hogyan állhatnak ki az istenek legnagyobbikának ragyogását.“ Attila látta kivel van dolga s Kordát békében hagyta, hanem a többi törzsekből királyságot alkotott legöregebb fia Ellák számára. Ezen királyságból mint működései középpontjából folytatta csaknem mindig szerencsés háborúinak sorát az ázsiai hún hordák ellen. Innen tört a szláv és germán nemzetekre terjesztve hódításait a Bált tengerpartjáig s meghódította egész Éjszak-Európát Skandinávián s a nyugoti szögleten kívül, melly az Oczeán, a Rajna s azon vonal közt feküdt, melly a Fel-Rajnától csak nem az Elbe folyót követte. Ezen birodalom ha kiterjedésére fölül nem multa, vetekedett a római birodalommal.

E nagy dolgok nem történhettek a nélkül, hogy Attilának számos ellenségei ne támadjanak, különösen a királyi törzs tagjai közt, kik minden alkalommal ellenszegülést mutattak. Voltak közöttök, kik átmentek

---

hangot képvisel *Kuridak*, s a könnyebb kiejtés végett közbeszúrtnak vehető *i* betű mellőzésével *Kurda* vagy magyarosabb hangzású *Korda* nevet állíthatjuk elő. Thierry a görög leírást másolva s csupán a végzetet vetve el *Kouridak*-ot ír.

a római birodalomba a császár segélyét sürgetni: de Theodosius gyávasága mindig kezére dolgozott Attila kegyetlenségének; a szerencsétleneket kiadták a vérpadra. Bele keveredett-e Buda e cselszövényekbe? fogta-e pártjukat az elégületlen főnököknek? vagy egyedül személye volt-e gát nagyratörő testvére előtt, ki magával egyenlőt ismerni nem akar? nem tudjuk. A történetírat elrejté előlünk azon borzasztó családi tragoedia részleteit és bonyodalmát, mellynek csak catastrophját tünteti elénk. Attila megölte Budát „csellel és orvúl“ mondják a történetírók, s egyik állítja, hogy e testvérgyilkolás csak előjátéka volt az emberi nem gyilkolásának. A húnok erkölcei olly vérengzők voltak, hogy e vétek köz fölindulást nem gerjesztett, csak némelly Budához különösen szító törzsek s némelly barátai, kik emlékét fön ohajták tartani, keltek föl, ezek is rögtön el lönek nyomva*).

---

*) A magyar hagyomány szerint, mellyet hazai évkönyveinkben, legelőször a XIII. századi Kézainál s utána többeknél találunk, Attila bátyját Budát a mai Ó-Budán ölte meg saját kezével, s testét a Dunába vettette. E testvérgyilkosságnak okául azt adják, hogy Buda az alatt, míg Attila nyugoton harczolt, osztályrészének határait, mellyet öcsce a Tiszától a Donig szabott, áthágván uralkodását kiebb akarta terjeszteni, nevezetesen pedig azon várat, mellyet Attila a XI. századi Béla király névtelen jegyzője szerint a Duna mellett egy régi római város (Aquincum) romjaiból építtetett újra s mellyet a későbbi írók Sicambriának neveznek, a maga nevére *Buda várának* nevezette. Utána vetik, hogy Attila Buda halála után kemény parancsot adott ki, hogy e várost senki többé Budának ne merje nevezni, s csak ugyan, mond *Kézai*, *Chron. Podhradszky* kiad. 26 l. és utána későbbi átírói, „Teutonicus interdictum formidantes, eam *Echulburc* (Ecilburg) vocaverunt, Huni vero curam parvam illud reputantes interdictum, usque hodie eandem vocant *Oubudam* sicut prius.“ — *Podhradszky* e helyre tett jegyzetében valamint bővebben *Szabad kir. Buda és Pest városokról* írt

Ugyanez idő tájban egy esemény adta magát elő, melly a képzelgést megragadva Attila tekintélyének sőt magának vétkének is némi természetfölötti szentesítést adni képes lehetett. Ennek megérthetésére tudnunk kell, hogy a Pontusz melléki lapályokat lakó régi scythák bálványa egy csupasz kard volt földbe ásva, mellynek csak hegye volt a földszinén fölül: méltó istenség a pusztákhoz. hol csak az erősebb joga uralkodott. Scythia területén fajt faj, uralmat uralom váltott fel s Mars kardja (e nevet adták annak a rómaiak) századok hosszán feledésbe merült. Egyszer egy hún ökrész egyik üdöjét lábán erősen megsérülve sántítani látván, ennek okát nyomozza s a vér nyomán menve egy hegyes vásra akad, melly a magos füből kitűnt. A földet köröskörül kiásni, a rozsdáette kardot kivenni s a királynak elvinni, e volt az ökrész legelső gondja. A király örömmel fogadta azt, mint az ég ajándékát, mint uralkodásának jelét, mellyet neki a végzet a világ minden népei fölött adott, vagy

---

munkájában, ezen egész hagyományt, mellynek történeti alapja kétségtelen. egészen mesének akarja föltüntetni, azt állítván *Desericzky* után, hogy Priscus Rhetorból kitetszik miszerént Buda nem erőszakos, hanem természetes halállal mult ki. Mi Priscusból csak annyit tudunk, hogy Buda halála Kr. u. 449. előtt történt, mintán ő ez évben Buda özvegyéről emlékezik; de egy betűt se találunk nála, melly halálának miként történetére vonatkoznék. Kik e hallgatásból Buda megöletésének valóságát kétségbe vonják sőt tagadják, elfelejtik, hogy Priscus nagyszerű történetíráának csak csekély töredékeit bírjuk, mellyek a követségekről szólnak, mellyekből a hún birodalom történeteire csak alkamilag kaphatunk gyér tudósításokat. Priscus hallgatása tehát mit sem nyom, kivált miután a Priscust még egészben használó *Jornandes*-nél, ki Attila halála után csak egy századdal élt, olvashatjuk, hogy ez Budát csalárdul megölvén az egész hún népet maga alá vetette. *De rebus geticis XXXV. fej. Muratorinál Script. rer. Ital. I. d. 208. l.*

legalább ügyekezett e véleményt terjeszteni, ha maga nem osztotta is. E pillanattól fogva úgy beszélt és tett mint az egész barbárság ura és fejedelme.

Miután Attila ezen első lépést megtette vagy közel volt hogy megtegye, szemeit ismét a románságra vetette, mellyet hat vagy hét év óta nyugton hagyott. Azon modor, mellyel 441-ben a birodalom ügyeibe újra beavatkozott, különös említést érdemel, mert jól festi jellemét és politikáját. A határszéli várak egyikeben kellett azon vegyes vásároknak tartatni, melyekre a barbaroknak szabad menetök volt; a húnok arra nagy számmal s rejtett fegyverrel jelentek meg. Vásár közben fegyverre kaptak, megrohanták a tömeget, kirabolták a kereskedőket s uraivá lettek a helynek. A fölvilágosítás iránti kérelmekre, mellyek Konstantinápolyból jöttek, Attila azt felelte: hogy ez nem más mint megtorlás; miután a margusi püspök a hún királyok sírboltjába belopózkodván, annak kincseit elrabolta. Jóllehet a margusi püspök tulajdonképen igen kevés érdekre lehetett méltó, a tett, melly rá volt fogva, igen bajosan hihetőnek látszott, s a vádlott azt olly határozottan tagadta, hogy a római kormánynak nem lehetett tagadását nem pártolni. Ezen vita közben a folyó partját beszaguldja, kizsákmányolva a nyílt városokat s lerombolva a várakat; így vette be Viminaciumot is, Felső-Moesia nagy városát. A lakosok egyre irták a levelet a császárnak, hogy vessen véget nyomoraiknak. „Ha vétkes a püspök,” mondák, „ki kell adni; ha ártatlan, bennünket kell védelmezni.“ A püspök híven, hogy gyávaságból őt áldozandják föl, átmegy a húnok táborába s megígéri nekik, hogy átadja a püspöki várost, ha életben maradásáról kezeskednek. Tüstént sereget adnak neki, mellyet lesbe helyez, s következő éjjel Margus Attila hatalmába esik. Ez első ürügy kimerítésével a barbár király minden nap újat ta-

lált; majd az adófizetés késett el; majd nem küldte át híven a római kormány a szökevényeket, s minden követelőzése súlyául lángba borította Moesia egy egy vidékét. Ratiaria nagy és népes városát rohammal vette be, Singidont rommá tette; azután a húnok átkeltek a Száván s bevették Sirmiumot, Pannonia régi fővárosát*), s ezzel Thraciának fordulva, Naissus (ma Nissa) vidékéig hatottak öt napi távolra a Dunától. Ezen várost, Konstantin szülőföldét, tökéletesen lerombolták, Sardiát (ma Szofia) kirabolták és porrá égették.

Azon néhány évi haladék, melyet Attila házi viszáljai következtében a rómaiaknak engedett, a húnokra nézve csak nyugidő volt, rablásaikat 446-ban újra kezdék. Hetven földült város, Thesszaliának Thermopyláig bebarangolása, két római hadseregnek egymásután tönkre tétele jelölte az ezen és a következő évi hadjáratokat. Theodosius, saját ellenállásában elfáradva, békét ajánlott, mely megköttetett azon föltétel alatt, hogy Attila azonnal 6000 font aranyat kapjon hadi költségeinek kárpótlásául s hogy ezen fölül 2000 font évenkénti adót fizessenek neki s hogy a római terület örökre zárva legyen a húnok előtt kivétel nélkül.

Most egy igen nehéz kérdés merült föl: honnan fizetni az ígért összegeket? mert a császári kincstár üres volt; Theodosius ezt igen jól tudta s Attila előtt szintugy nem volt titok. Jól értesülve a császárság belügyeiről ismerte ő a tartományok nyomorát, melyhez egyébiránt ő olly sokkal járult, ismerte azon uralkodó örült tékozlását, ki soha magát meg nem gon-

---

*) Az egykor nevezetes római város *Sirmium*, honnan a mai *Szerem*, *Szeremség* nevezet, a Száva innenső partján a mai Mitrovitz közelében feküdt.

dolta, ismerte a ministerek rablásvágyát. Azért egy külön követet küldött Konstantinápolyba, hogy siettesse az adó behajtását, a szerént mint az fizetendő volt, s hogy annak kezeibe szolgáltatását biztosítsa; e küldetésre egy Csát *) nevezetű tisztjét, főministérének testvérét, választotta. Hasonlíthatatlan lealacsonyítás volt Theodosiusra nézve ezen barbár végrehajtónak jelenléte, ki a császárt kivetéssel látszott fenyegetni, ha alattvalóit ki nem zsarolja. Miután Attila adóját se halogatni se megbírni nem lehetett, a byzanti udvar a legkényelmesebb és leggyorsabb adószedési eljáráshoz folyamodott, azzal egyedül a gazdagokat s legkivált a senatorokat terhelvén. Azonban sokan a gazdagok közül az idők viszontagságai folytán tönkre jutottak, s midőn a kincstár ügynökei mértékletlen szigorú fejtettek ki, kétségbeesés ragadta meg a társadalom felsőbb osztályait; a nők eladták ékszereiket, az apák házi butoraikat, találkoztak, kik segélyforrások hiányában magokat fölakasztották, vagy éhen ölték el. Az elkeserültség és szegényen határtalansága fölébreszthette volna ezen kormány erélyét s a helyett azt teljesen leverte. Attila hatalma, lángesze, ördögi szelleme által bizonyos hüverővel hatott Theodosiusra, melly őt a vésszel szemben elzsibbasztá. Nem tudott egyebet, mint átkozni a barbárt s vesztét kívánni, a nélkül, hogy annak előkészítéséhez utolsó

---

*) Priscusnál, ki egyedül emlékezik e férfiuról, neve *Σκόττας* alakban van írva; hogy azonban az idegen nevekben előforduló *σζ* összetett betűk a görög nyelvben nem létező *cs* hangot fejezik ki, számos példával bizonyítható. Azért az eddig úgy a hazai mint külföldi írók által a görög szöveg latin fordítása után *Scotta*-nak írt nevet eredeti hangzására visszavinni ügyelve bátor voltam a görög végzet elvetésével *Csát* alakban visszamagyarosítani, mellyet mint helynevet a Borsod megyei *Csáth* mezőváros nevében föltalálunk.

erőfeszítést merészelt volna. Jobb szeretett elkábulni hitvány vagy nevetséges foglalkozásaiban, mellyekkel tölté életét. Micsoda férfias határozottságot lehetett várni ezen udvartól, mellyben a császári kardbojtot egy herélt hordozta? nem értett az egyébhez, mint asszonyi cselszövényhez s nem gyakorolt mást, mint árulást; így Theodosiusnak és a római birodalomnak pórul kellett járni.

III.

*Theodosius összeesküvése Attila ellen. — A rómaiak kö-
retsége Hünniába.*

II. Theodosius, Arcadius fia s a birodalom legnagyobb nevének örököse, egyike volt azon erény és vétek nélküli uralkodóknak, kik a népeket bizonyosabban elvesztik, mint a zsarnokok tehetnék; mert közlik azokkal lelkök gyengeségét és a közjó iránti közönyösségüket. Ötven esztendőskorában s csak nem ránczos arczczal is csak ollyannak, mint tizenöt éves korában, úgy szólván rendes fiatal embernek mutatkozott, ki tanulmányait szabályszerűleg üzte, áhítatosságát szorgalmasan gyakorolta, az erkölcsi botrányokat kerülte, ezen fölül jeles vivó, kitűnő íjász, derék lovag volt, a vadászatot s lovagköri zajos versenyeket szenvedélyesen szerette, magát abban hanytatta, hogy jól mulattassa alattvalóit a pompázással, melly azokat tönkre tette, s a fejedelmi nagyságot szertelen pazariásaiba helyeztette. Egyetlen hasznos vállalat, melly uralkodása alatt jött létre, ajánlja emlékéet az utókornak: a keresztyén császárok által kihirdetett törvényekegybegyűjtése; kortársai azonban, kik őt közelről látták, nem adtak neki más mint *szépíró* melléknevet; ezt egyébiránt meg is érdemelte szép írásával, melylyel a legügyesebb másoló mestereket is kétségbe ejthette.

Ezen öreg gyermek nem tudott mit tenni szabadságával, azért mindig örömmel adta azt át, nem törekedve egyébre, mint hogy önkénytes gyámság alatt szerencsésen élhessen. Midőn nem nénje Pulcheria, legeszélyesebb és leghivebb tanácsosa társaságában uralkodott, midőn nem nejeinek a tudákos Athénaisnak olykor kissé kemény jármát viselte, ki bölcsész atyjának iskolájából dölyföt és Agrippina-féle viseletet vitt a trónra, heréltjeinek s különösen kamarásának a heréltfönöknek hódolt. Ezen heréltfönök, igaz, gyakran változott, azonban tekintélye mindig ugyanaz maradt; a byzanti palotalázadások csak nem szakadatlan érték egymást, s a történelírat méltónak tartotta följegyezni mind ezen herélt dynastiákat, ha ugyan e szó e fajta emberekre alkalmazható, Theodosiusnak tizenöt kamarását, ministerelnökét szám-lálja elő, kik huszonöt év alatt egymást kitúrták s többször saját kezeikkel fojtották meg. Végre 443-ban a kormánybot Chrysaphius kezébe került, ki azt mérészen meg tudta tartani, vetélytársainak elnyomása s urának megnyerése végett sem nyilvános rablásoktól, melyek a császári kincstárt meggazdagították, sem erőszaktól, sem hitszegéstől nem tartózkodva. A mi aljasság és romlottság képzelhető uralkodott vele hét esztendeig s erőt vett a fejedelmen, kinek szíve mégsem volt egészen zárva a becsületérzés előtt. Theodosius természeténél fogva kevésbé lévén harczias, arannyal ügyekeztek az ellenséget lefegyverezni, elűzték a birodalomnak használható tábornokokat, kik gyávaságaikat kárhoztaták, mint nagyravágyó zavar-gókat. Egy illy kormány méltán megérdemelte mind azon megvetést, melylyel azt tetézni lehetett; Attila sem kímélte azt tőle, míg ellenkezőleg a nyugoti birodalomban Aetius személyét és kormányát megbecsülte.

A 449-diki év első havaiban hún követ czim alatt két fontos személy érkezett Konstantinápolyba : Edek *) született hún vagy scytha, miként a görögök ókori kifejezéssel nevezék, és egy pannoniai, Orestes nevezetű : az első Attila testőrségének főtisztje, a második főtitoknok. Ugyanazon Orestes ez, ki néhány év múlva fiának Romulus *Augustulus*-nak nevével a nyugoti császároknak a nagy Caesar és Augustus által megnyitott sorát bezárta; melly körülmény maga is megérdemli, hogy róla ez előadásban részletes említést tegyünk. Petavjumban, a mai Pettauban a Dráva mellett, született tisztos és vagyonos szüléktől, még ifjú korában fényesen házasodott, Romulus comesnek, egy azon tartományban tekintélyes s a nyugoti kormány által több követséggel tisztelt férfiúnak lévén vejévé. Azonban e szerencsés helyzet őt ki nem elégíté. Orestes az afféle akkor igen számos emberek közzé tartozott, kiket nyugtalan nagyravágyás és lázas kalandszomj a barbarok mellé üzött és a kiknek szívében épen elég hecsületesség honolt hiven elárulni hazájokat a barbár részére, ki őket fizette. Mialatt a húnok Pannoniát ideiglenesen elfoglalták, behizelegte magát Attilához, s ez, ki örült hogy illyféle római ügyvivője lehet, őt titoknokul maga mellé vette. Ezért Orestes értelmességét és hűségét honfiai és családja legveszedelmesb ellenének szolgálatára szentelte. A barbarok közt, kik csatázni igen de egyebet nem is tudtak, értelmessége befolyásos állást biztosított a rómainak, épen úgy mint a barbárnak bátorsága és karjának ereje a ró-

---

*) E név Priscusnál, kinél fordul egyedül elő görög végzetten *Εδέκων* alakban van írva. Az eredeti egyszerűbb *Edek* vagy lágyabb kiejtéssel *Egyek* névnek megfelel Szabolcsban a Tisza mellett eső *Egyek* helység neve.

maiaknál, kik ehhez nem értettek. Ha voltak Attila titoknoka állomásának veszélyei, voltak előnyei is, s ez állás minden esetre igen irigylett volt; Orestesnek ez esetben egy csoport kalandorral kellett versenyezni, kik vele nem mérközhettek.

A hún királynak rendszerében volt, némi érdekű követségeknél, a nemes és főtisztviselő húnokhoz valamelyik római eredetű szolgáját csatolni, kik jól ismerve a római kormány embereit és ügyeit ügyesen küzdöttek a császári ügynökökkel, s ebből Attila nem csupán a jobb politikai szolgálat előnyét, hanem egyéb hasznot is húzott. Minthogy e két osztály : a született húnok és a húnokká lett kalandorok, egymásra halálból irigykedett, köztök versengésök következtében állandó kémség fejlődött ki, mellynek urok ügyesen tudta hasznát venni. E volt az eset Orestes és Edek közt is; ez baromi és dolyfös létére társát szolgájául tekintette, az rajta vagy valódi befolyásának csillogtatásával vagy azon rettegtetéssel állt bosszút, mellyet hitelével gerjesztett. Új előterjesztvényeket vagy jobban szólva királyuk új követelményeit vitték Konstantinápolyba, mellyek szemtelenségre mindent fölülmultak, mit a császári udvarnak eddig el kellett nyelni. Először is, Attila magának ítélvén mint kétségtelen hódítmányát a Duna jobb partján azon földet, mellyet a mult években Moesiában és Thráciában elpusztított, (e terület szélességét a folyótól öt napi járó földre határozta), követelte, hogy a két birodalom határa barátságosan Naissusnál (Nissa) állapíttassék meg, következésképen a vegyes vásárok, mellyeket a Dunánál tartottak, ezen városba helyeztessenek át. Követelte továbbá, hogy hozzá követekül a legelőkelőbb consulviselt férfiakat s nem mint eddig bátorkodtak, jöttmenteket küldjenek; különben, mondá, nem fogam-

dandja el őket; ha ellenben a császár kívánságát méltányosnak elismerendi, ő eléjük fog menni Sardi-
cáig *). Végre megújítja örökös panaszát a szökevé-
nyek iránt, kinyilatkoztatván, hogy ha kiadatásuk
késni fog, vagy ha a római alattvalók a Dunától délre
a húnokra szállott területen fekvő földeket mivelni
merészelnék, újra kezdi a háborút. E volt tartalma a
levélnek, melyet Attila követői hoztak s melyet azok
Theodosiusnak egy ünnepélyes hallgatmányban a
császári palotában átadtak. Ezután szokás szerént lá-
togatást akartak tenni a miniszerelnök Chrysaphius-
nál. Egy Vigil **) nevű római, ki köztök és a csá-
szár közt tolmácsul szolgált, s ki ismerős volt velök,
miután a múlt évben mint követségi segéd a húnoknál
járt, ajánlkozott őket oda vezetni s így együtt
mentek.

Hogy a császár kihallgatási terméből a főhadve-
zér és miniszerelnök herélt szállására érhessenek, ke-
resztül kellett menniök az egész épület belsején, azon
porphyrtól és aranytól csillogó csarnokon, azon fejer
márvány folyosókon, azon egyetlen palotát képező
különböző palotákon, melyek Konstantin városát a
világ legfölségesebb helyévé tették. Edek minden lé-
pésnél elragadtatott, minden új tárgy láttára fölkiál-
tott: milly boldogok a rómaiak, hogy illy gyönyörű-
ségek közt élhetnek s ennyi kincsök van. Vigil nem
mulasztá el beszéd közben elmondani Chrysaphius-
nak a barbár gyermeket megdöbbenését és a rómaiak

---

*) *Sardica*, Priscusnál *Serdice* is. I. Béla király névte-
len jegyzőjénél *castrum Scereducy* (*szeredőcsi vár*) a mai
Sophia Bulgariában.

**) Priscusnál e név *Βεγίλας*-nak van írva, melyből
a görög végzet elvetése után az eredeti latin *Vigil* nevet kap-
juk, melyet azért a Thierry által is használt görögös *Vigilas*
helyébe visszaállítottam.

boldogságáról ismételt fölkiáltásait s beszéde közben a vén herélt lelkén egy pokoli eszme villant át. Edekét félre vonván, monda neki Chrysaphius, hogy ő is aranyos palotákban lakhatnék s élhetné e boldog életet, melyet a rómaiaknak irigyelt, ha vad honát odahagyva hozzájuk költöznék. „De.“ viszonzá Edek élénken, „a szolga nem hagyhatja el urát annak meg-egyezése nélkül; ez vétek lenne.“ A herélt erre a beszédet félbeszakasztva kérdé tőle, milly rangot visel a húnoknál s van-e szabad bejárása urához? Edek felelé, hogy egészen szabadon járhat hozzá, mert maga is egyike azoknak, kik őt őrzik, a meny-nyiben a főkapitányok mindegyike éjenként sor szerént szokott a király leka előtt őrködni. „Na jó.“ kiálta fel az ezen fölsedezés által elragadott herélt, „ha megígéred, hogy tudsz hallgatni, mondani fogok egy eszközt, hogy könnyen a legnagyobb kincshez juthass, hanem ez olly dolog, melyről értekezni idő kíváncsatik. Jöjj azért ma délre hozzám ebédre, de egyedül, Orestes és más követársaid nélkül.“

A barbár pontosan megjelent a találkozóra, hol már a tolmács jelen volt. „Javadat akarom.“ monda Chrysaphius fölfogva a reggeli beszélgetést, „de akár fogadod el akár nem, esküdj meg, hogy senki-nek a világon föl nem fedzed, mi közöttünk történni fog, én magam részéről kötelezem magamat.“ Kezet adtak s Vigil jelenlétében megesküdtek. Ekkor a herélt himezés nélkül szóba ereszkedvén, előadja, hogy Attila megölése körül forog a dolog. „Ha sikerül,“ monda „eltenned őt láb alól s a római határra jutnod, Theodosius részéről határtalan hálára számithatsz, több tisztelettel s kincscsel leszesz elhalmozva, mint mennyit képzelni tudsz.“ Bármilly különös volt is a bizalmasság, úgy látszott nem lepte meg Edekét, ki pillanatnyi hallgatás után válaszolá, hogy a mit akar-

nak, megteszi. „Hanem“ levé hozzá, „pénzre van szükségem az utakat előkészíteni s vilézeimet megnyerni, tulajdonkép nem nagy összegre, mert ötven font arany bőven elég lesz.“ Chrysaphius azt azonnal le akarta fizetni, de Edek visszatartóztatta. „Nem vihetem“ mondá „magammal ezen pénzt. Attila tüstént megérkeztlünk után szokása szerint a legapróbb részletekig elbeszélteti velünk, mit kapott mindegyikünk a rómaiaktól, akár pénzben, akár ajándékban; ötven font arany sokkal nagyobb összeg, mintsem társaim vizsga szemei elől könnyen elrejtthessem; a király rajtakap s gyanúba vesz. Jobb lesz ha Vigil eljő velem Hunniába, azon szin alatt, hogy a szökevényeket visszavigye, mi majd ott tanakodunk, s ő midőn a kivitel pillanata megjő, tudósítani fog, miként juttasd kezemhez a kialkudott összeget.“ Chrysapius örült a barbar jó ötletének s ebéd után sietett mindent elbeszélni a császárnak, ki ministerét megdicsérte; az udvarmester Martialis, tanakodásukba meghivatván, részéről mi ellenvetést sem talált; nem volt egyéb hátra, mint a kiviteli intézkedésekhez fogni, miután az eszme mind hármok előtt olly természetesnek tetszett. Az éjt e fölötti elmélkedéssel töltötték.

Elsőben is abban egyeztek meg, hogy a cselt jobban elfedezendők ne küldjék Vigilt megbízatási czim alatt, hanem mint egyszerű tolmácsot egy látszólag komoly követséghez csatolva. Ezen első pont megállapítása után abban nyugodtak meg, hogy a követséget, mellynek ürügye a császár felelete legyen a hún király követeléseire, olly emberre, ki magosan áll nem csak a közigazgatási hivatalnokok rangsorában, hanem a köztisztviselteben is, szóval becsületes emberre kell bízni. Ha sikerül a fogás, mondák igen okosan Theodosius ministerei, a császár nem mulasztja majd el a gyilkosokat megtagadni, s követé-

nek jó hírneve őt a gyanúnak még árnyékától is megmentendi; ha balul üt ki, ugyan egyre megy; képviselőjének becsületessége biztosítékot nyújt a fejedelem ártatlanságáról a világ sőt maga Attila szemei előtt is. A számítás ügyesen volt téve s benne meggyeztek. A byzanti udvar szolgálatában álló becsületes emberek névsorát átvizsgálták s a választás Maximinusra, egy egyenessége miatt becsült férfiúra esett, ki országos küldetéseiben annak több bizonyosságát adta. Ő egyébiránt keresztül ment a magos hivatalok egész lépcsőzetén, a consulságot kivéve. Nem kérdték, fölfedeztetés vagy nem sikerülés esetében mi fogna történni ez emberrel, kinek becsületessége a bűn palástjává szolgálandó volt; Chrysaphius heréltnek egészen más gondjai voltak.

Egyébiránt az alkalom kedvezőnek látszott magokat egy olly ellenség irányában, kitől nem sokára nem kellend tartaniok, büszkének és rómainak mutatni. Attila levelére válaszolva azt irták, hogy tartózkodjék a római területnek minden szerződéselleni megtámadásától s hogy a császár visszaküldi neki a tizenhét szökevényt, kiket volt képes csupán a keleti birodalom egész kiterjedésében fölfedezni. E volt az írott válasz; hanem a követnek e mellett szóbeli előterjesztést kellett adni az Edek megbízatásának többi pontjai iránt. El kellett mondania, hogy a császár nem ismeri el Attilának azon jogát, hogy consulságot viselt követeket követelhessen, miután ősei vagy elődei, a scytha királyok, mindig megelégedtek egy egyszerű küldöttel, olykor egy hírnökkel vagy egy vitézzel is; hogy ajánlata, miszerint a római követek fogadására Sardicába megy, nem egyéb türhetetlen gúnynál; létezik-e még Sardica, van-e benne kökövön? s nem Attila rombolta-e le? Végre a császár Edek iránt nagy hidegséget szinkelt, s tudósította a

hún királyt, hogy ha igazán szíven fekszik a közöttöki viszályok kiegyenlítése. Onegesius-t kell hozzá küldenie, kinek bíróságát Theodosius előbb elfogadta. Ekkor Onegesius Attila első ministere volt*). Edek ez utasításokat vagy legalább tartalmuk egy részét ismerte. Chrysaphius még egy tilkos értekezletet is eszközölt neki a császárral. Így tehát ezen követségnek két elkülönzött s mind a személyeket mind az ügyeket illetőleg egymástól teljesen idegen rendeltetés volt; egyik nyílt, kivallott s a római kormány iránti szilárdságáért tiszteletet gerjesztő, másik tilkos és alávaló; a követ, tudta nélkül, gyilkos kíséretében utazott. Maximinus tartva a hosszú út unalmasságától, vagy érezve egy jó tanácsadó szükségét, társul vette maga mellé a görög történetírót Priscust, kinek barátsága előtte becses volt; e körülménynek köszönhetjük az akkori legérdekesebb útleírások egyi-

---

*) Priscus adatai szerint Onegesius (Ὀνηγισίος) — kinek neve mellesleg megjegyezve tulajdonkép nem személyhanem méltóságnév, a mennyiben a görög ὀνηγισίος szó vezért, Ὀνηγισίος nézetem szerint honvezért jelent. — a hún birodalomban Attila után csak ugyan a legmagosabb állású legnagyobb befolyású férfiú, az állam legelső hivatalnoka volt. Ő vezette a hadsereget Attila fiának kozár királylyá tételére, a birodalomban legtehetősebb, laka, mely a fejedelmi előudvart képezte, Attilaé után legszebb, ő maga Attilának igen kedves embere s testvére. Csát is annál nagy befolyású férfi volt. Ő vitte a görög császárnak adandó királyi válasz szerkesztését, jelen volt az országos tanácsban, a perek elítélésénél a király oldala mellett állt, a királyi udvari ebédnél a legelső tiszteleti helyen ült. Ezért nevezi őt Thierry, kifejezését a mai európai kormányrendszerhez alkalmazva, Attila első ministerének (premier ministre), bár az akkori inkább katonai mint polgári államrendszert tekintve, őt mint erre nézve bennünket a görög név értelme is utal, helyesebben mondhatnók országos fővezérnek vagy honvezérnek.

két, valamint az V. század történetének legtanulságosabb lapjait.

Edek és Maximinus egyszerre hagyták oda Konstantinápolyt. Az együtt utazó két követségnek kölcsönösen kellett egymást kalauzolni és segíteni: a rómaiaknak a birodalom határában s a húnoknak túl a Dunán. Maximinus mint kiképzett udvari ember teljesíté a kísérei tisztet, ajándékokat osztott barbár vendégeinek s időről időre meghívta őket ebédre kíséretökkel együtt. Az ebédek a lakosok által szolgáltatott marhák vagy juhokból teltek, melyeket a követség szolgálai levágtak, eltagoltak s elkészítettek. Sardicában, hol az utasok megállapodtak, Maximinus meggyőződhetett, hogy a császári korlátnokságnak ezen város iránti felelete semmit nem nagyított; mert nem találhatott benne egy fedelet, mely alá vonuljon; sátrakat ültetett a romok közt, mintha pusztában lett volna. Ebéd alatt a társalgás bortól hevítve a hún és római kormány összehasonlítására került, egyik a másikonál jobban magasztalta uralkodója dicsőségét, a húnok elragadtatással beszélve Attiláról, a rómaiak Theodosiust védelmezve, midőn Vigil azon keserű megjegyzést tévé, hogy nem igazság embert istenhez hasonlítani: az isten, véleménye szerint, Theodosius volt. Ezen idéllen közbeszólás valódi vihart idézett elő; a húnok orditottak, szitkozódtak, magokon kívül látszottak, s Maximinusnak egész ügyességét s Priscusénak minden segélyét elő kellett venni, hogy a beszédet másra fordítva a csendet visszaállithassa. A követ tökéletes békét akarván eszközölni, ebéd után sátrába viszi két fő vendégét s mindegyiket egy himzett s indiai gyönggyel kivarrt szép selyem öltöny-nel ajándékozza meg. Orestes meg volt lepette, de bár egészen nyereményének vizsgálásába mélyedve, Edek távozását látszott szemeivel kémlelni, s mihelyt

annak távoztát látta, mondá Maximinusnak : „látom, hogy igazságos és okos férfiú vagy, okosabb mint a császár némelly más ministerei, kik Orestest megvetették, Edeket egyedül híván meg ebédre s csak neki tartván ajándékaikat.“ Mit akart ezzel Attila titoknoka mondani, Maximinus nem értette, mert épen nem volt értesülve azon körülményekről, melyek kineveztetését megelőzték s midőn tudakozta, hol s miként tisztelték meg az egyiket s vetették meg a másikat, Orestes egy szót sem szólva távozott. Más nap útközben a követ hivatja Vigilt s fölvilágosítást kíván a tegnap hallott szavakról; ez a kérdést kijátszva azt felelte, hogy Orestes, ki utoljára is nem egyéb mint irnok és szolga, nevetséges érzékenységet mutatott egy jóles vitéz, egy olly nemes hún ellenében, mint Edek; azután lovát az utóbbi felé irányozván őt hún nyelven megszólítja s vele hosszasan beszélgetett. Edek megütközöttnek látszott s ingerülten beszélt. Vigil azt jelentette a beszélgetésről a mit akart; azt mondta Maximinusnak, hogy Attila titoknokának szemtelen követeléseai hozták olly ingerültségbe a nemes hűnt, hogy nagy bajjal tudta tartóztatni.

Nem történt semmi nevezetes az utazók Naissusba érkezéig. Nagy Constantin e szülőhelye, mint Sardica, szomorú romhalmaz volt, hol csak néhány beteg élt egy megmaradt kápolnában, kik nem tudtak elfutni s kiket a szomszéd parasztok jószívűsége segített. Naissuson túl, éjszaknyugotra e város és a Duna közt, e kis csapatnak egy síkon kellett keresztülmenni, melyet egészen csőtől és naptól megfehéredett embercsontok, az ezen szerencsétlen tartományt megnéptelenítő mészárlások és csaták maradványai, borítottak. Ezen romokon s e roppant temetőn keresztül elérték a Duna jobb partját, hol hún révész-

ket találtak állomásozva egyetlen faderékből kivájt sajkáikkal. A barbár part borítva volt illy egymásra halmozott sajkákkal, melyek, mint látszott, egy hadsereg átszállítására voltak számitva. Valóban a rómaiak megtudták, hogy Attila a szomszédságban táborozik s egy nagy vadászatot rendez a Dunától délre eső tájakon, a birodalom azon tartományaiban, melyeket mint hódítmányt magának követelt.

A húnoknál, miként később a mongoloknál, a nagy vadászat politikai intézmény volt, a végből hogy a seregeket örökké lihegésben tartsa, s rendeltetése lévén a háborút a kénytelen béke idején helyettesíteni, annak mintegy élő képéül szolgált. Dsinghiz-Khán törvénykönyvében azt a *vitész iskolájának* nevezi, egy jó vadász előtte annyit ért mint egy jó katona; így kellett lenni a húnoknál is. A keleti szokások szerint a vadászat napját, mely jó előre táborba szállási ünnepélyességgel hirdettetett meg, rendeletek és utasítások előzték meg, melyeket kiki pontosan teljesíteni tartozott. Egy egész hadtest, közepezt a királylyal, szárnyain a tábornokokkal intézte e roppant hajtóvadászatokat, melyekben a táj valamennyi állatát fölverték. A kéz ügyessége, a szem biztossága, a szaglás vagy hallás finomsága, lélekjelenlét, elszántság, szóval a vitész minden tulajdona kifejtözött ebben mint valamely igazi ütközetben, s valóban a háború Ázsia nomádjainak modorában nem más volt, mint embervadászat. A húnok gondosan megtartották ezen az Uraltól hozott gyakorlatokat, melyek erélyeket ébren tartva egészen eredeti életmódjuk hagyományaira s bölcsejök emlékére vezették őket vissza. Attila ezeket komolyabb táborozásainak palástolására használta; jelenleg is vadászatot hirdetett, pedig valósággal eszében egy Pannónia városai ellen intézendő katonai hadjáratot forgatott.

A Duna túl partján a követek hún földre léptek, s Maximinus megütközésére a két követség csak nem azonnal elvált. Edek, kire a rómaiak számítottak, hogy az országban kalauzokúl és Attilánál bevezetőjökül fog szolgálni, rögtön elhagyta őket, a végett, mondá, hogy egy mellékúton, melly az általok követett országútnál sokkal rövidebb, a táborhoz és királyhoz csatlakozhassék. A rómaiak az általa ott hagyott kalauzokra szorítva, folytaták uljokat több napon át*) míg végre egy estve alkonyat tájban lódobogás üti meg füleiket, s a hún lovagok leszállva jelenték nekik**), hogy Attila vár rájuk a táborban, mellyhez igen közel valának. Másnap csakugyan egy

---

*) Itt Thierry Priscus előadását hibásan fogta föl. E szerint a görög követek a Dunán átkelve 70 stadiont tettek, mikor este felé két hún lovag jött hozzájuk. Egy stadion 600 láb, azaz 100 öl lévén, így 70 stadion csak 1 és $\frac{3}{4}$ német mértföldet tesz, mellynek megtételére bizonyosan több nap nem kívántatott. Priscus szerint a mint a barbár kalauzokkal a Dunán átkelve 70 stadiont haladtak, egy térségen megállapodniok parancsolák, hogy Edek emberei jövetelökről Attilát értesithessék. Így jött hozzájuk este felé az Attilától küldött két lovag. Ezekkel együtt már más nap délután a közel tanyázó Attila sátraihoz értek. Világos ebből hogy az említett utat nem több nap alatt tették meg.

**) Ha tudjuk, hogy a lóra termett s úgy szólván lóháton élő hún nemzet mily megalázódásnak tartotta a lóról leszállva értekezni, (Priscus mondja, hogy az Attilával békét kötendő görög követek a Margus mellett szabad ég alatt tartott összejövetelen kényteleneknek érezték magokat lóháton megjelenni, mert a húnok „nem akartak lovaikról leszállva értekezni;“ ugyan ő mondja hogy a honvezér testvére Csát a görög követek ügyében közbenjárva a maga sátorától Attila közel sátraig lóháton vágatott). Thierry ezen előadásában méltán megütközhetünk. S csak ugyan Priscusnál, ki ezen egész követség történetére nézve egyetlen forrásunk, s kinek e követségről szóló tudósítását magyar fordításban *Új magyar*

emelkedettebb halom tetejéről megpillantották a barbarok sátrait, melyek roppant számban terültek előtők, s ezek közt egy diszsátort, melyet fekvéséről és alakjáról a királénak gondoltak. Maximinus itt lerakatta a podgyászt, s már verni kezdték a czövekeket és karókat, hogy sátort üssenek, midőn egy csoport barbár megeresztett kantárral s emelt lánccsal oda váglatott. „Mit csináltok?” ordíták fenyegető hangon, „talán bizony sátraitokat halomra mernétek ütni, midőn Attilaé síkon van?” A rómaiak hirtelen összeszedték sátorfaikat, fölrakodtak újra öszvéreikre s oda mentek megszállani, hová őket ezen emberek vezették. Már a megtelepedéshez láttak, midőn véletlen látogatást kapnak, mellyen nem kevésbé ütköztek meg; Edek, Orestes, Csát és más előkelő személyek voltak, kik kérdezték, mit akarnak s mi czélja követtségöknek? A követekhez intézett ezen kérdés illetlen vagy nevetséges volta tökéletesen meglepte a rómaiakat, kik egészen elálmélkodtak s tanakodólag tekintgettek egymásra, midőn a húnok azt sürgetőleg megújítva: „feleljetek,” mondák a követnek. Ennek felelete az volt, hogy fölvilágosítással csak a királynak tartozik s azt egyedül a királynak fog adni. Erre Csát megsértettnek látszott. „Nem jöttem” válaszolá haraggal „magam jó kedvől s nem teszek egyebet csak uram parancsát teljesítem.” Maximinus szabadkozott, hogy ha magától Attilától jöne is a parancs, még sem fogadhatná

Múzeum 1850. évfolyam. X. és XI. füz. közöltem, a dolog másképen áll. Szerénte a két hún lovag azon parancsossal jött hozzájok, hogy menjenek Attilához. „S miután, úgy mond, mi őket estebédre meghívánk, leszállván lovaikról jól lakoztak.” E szerént küldetésöket a nemzeti szokáshoz képest lóháton végezték.

el törvényesnek, mit tőle követelnek. „Egy követ,” mondá szilárdan, „nem tartozik küldetéséről számolni, csak annak kihez fejedelme küldötte, ezt tartja a nemzetek joga, s a húnok ezt jól tudják, kik annyi követséget küldtek a rómaiakhoz.”

A látogatók eltűntek, de néhány percz múlva ismét visszatértek Edeken kívül mindnyájan. Elmondván ekkor szóról szóra Maximinusnak a neki adott utasítás tartalmát, utánveték, hogy ha semmi egyebet nem hozott, nincs más mit tennie, mint rögtön visszautazni. Ez Maximinus és Priscus előtt mind homályosabb rejtvény volt; alig hittek füleiknek, s meg nem foghatván, hogy a követ lelkiismeretére kötött érdekek, a birodalom legszentebb titkai, miként terjedhettek így el ellenségeik közt, némán állottak mint a kit erőszakos csapás elkábit. Maximinus végre e bámulatból kiocsúdva fölkiálta: „utasításunk akár ez akár más, egyedül uratok tudhatja meg.” „Tehát távozzatok” viszonzák. A rómaiak távozni készültek. Mi alatt rakodáshoz láttak, Vigil nem fékezhetette tovább rossz kedélyét, szidta a húnokat s ócsárolta a követ magaviseletét. „Nem jobb lett volna-e” mondá „hazudni, mint mitsem végezve csúfosan visszatérni? Én felelnék Attiláról, ha csak egy pillanatra láthatnám, mert vele Anatolius követségekor nagyon jó ismeretségbe jutottam; különben is Edek jó emberem.” S mindig indítványára tért vissza: jelentsék, hogy még más utasításaik is vannak, csak hogy a királynál kihallgatást nyerjenek. Saját ügyén és szerencséjén csüggve, melly a rögtöni elutazással füstbe menendett, nem sokat törődött a követ jellemét hazugsággal veszélyeztetni, miként életét a merénnyel veszélyezteté. A tolmács azonban magát csalta meg; nem vette észre hogy el van árulva. Lehet hogy Edek nem esküdt össze komolyan ura élete ellen,

lehet hogy Chrysaphius ígéretei elcsábították ugyan, de Orestesnek a sardicai ebéd után mondott rejtélyes szavai meggondolásra birták; annyit észrevett, hogy vizsga szemek kísérték minden léptét, hogy mind a herélnél ebédlése, mind a császárrali titkos értekezlete, mind az ajándék, melyet kapott, mind tudva volt. Mint ügyes ember sietett jókor járni s a római követeket megelőzve ura előtt mindent fölfedezett: az ajánlatokat, összejöveleteket, az ígért összeget, az annak kezébe jutása iránt kigondolt eszközt, Vigil bűnrészségét és Maximinus ártatlanságát, szóval mindent egészen a követ utasításában tárgyalt különböző pontokig. Kedvező alkalom volt ez, melyet az ég Mundzukh fiának kezébe játszott, hogy Theodosiust a gyalázatos bűnön rajta kapja, szégyennel halmozhassa s a világ előtt mind azt, mivel őt sujtania tetszése leendő, igazolhassa; azonban óvakodott e becses alkalmat elhamarkodott kikiabálással kockáztatni. A vádra nem volt egyebe mint Edek tanúsága; ő többet akart, mit senki ne tagadhasson; — tiszta, nyilvános, egészen a végrehajtás megkezdéséig terjedő bizonyítványokat akart, s számítása szerint magoknak a rómaiaknak kellett kezébe szolgáltatni e bizonyságokat, mellyekkel őket lesujtani szándékozott. Elfojtván azért neheztelését s elhatározván mind végig türelmetlenség nélkül várakozni, játékba ereszkedett e gyáva konstantinápolyi udvarral, mint játszik a tigris körmei közt tartott ellenével, mielőtt annak az utolsó csapást megadná.

Az öszvérek már fel voltak terhelve s a rómaiak éj idején útnak erednek, midőn egy ellenparancs őket visszatartóztatta: Attila nem kívánja, mondák nekik, hogy idegen létükre éjjel ismeretlen földön veszélynek tegyék ki magokat. Ugyanekkor hajtottak a hűnök egy ökröt s hoztak halat a király részéről: ebből

állt a követség vacsorája. „Majd hozzá lássunk,” mondá Priscus, „s azután aludjunk rá holnap reggelig.” S csakugyan a kedvező ellenparancs sziveikben ismét örömet gerjesztett. Napkeltével Priscus, mint élelmes ember, vesz maga mellé egy más tolmácsot, nem Vigilt, (volt a követség önkéntes kíséretében bizonyos Rusticius, ki a hún és góth nyelvet folyton beszélte) s felkeresi Csátot, ki erősen ígérkezett, hogy Attilánál részökre kihallgatást eszközölné némi ajándékokért, mert mind ezen vonakodásoknak célja nem egyéb volt *). Alig telt bele egy óra s Csát, hitelének bizonyosságára kevélyen, lóhalálában visszanyargalt jelenteni Priscusnak, hogy szerencsével járt. A rómaiak elmentek vele. A királyi sátor eleje, midőn magokat ott jelenték, egy csoport testőrtől volt elállva, kik mintegy körfalat képeztek; a követek Csát közbenjárásának köszönhetve rajtok keresztül hatoltak s a sátor közepében találták Attilát, ki rájuk egy fa karszéken ülve várt.

Priscus, Vigil s az ajándékokat hozó rabszolgák tiszteletből az ajtó küszöbénél megálltak, Maximinus előlépett, üdvözölte a királysátnyújtván neki Theodosius levelét mondá: „A császár Attilának és övéinek egészséget s hosszú életet kíván.” — „Legyen

---

*) Priscus szerint, ki itt egyenesen magáról beszél, miután a követ Maximinus visszautasíttatása miatt nagyon le volt verve, ő maga (Priscus) vette rá Csátot, mind neki mind testvérének a honvezérnek a leghizelgőbb s ügyesen számított kifejezések közt Maximinustól és a császártól nagy ajándékokat ígérve, hogy ügyök szerencsés végezhetésére nézve legyen Attilánál közbenjáró. S ő e kérelmet inkább büszkeségből fogadta el mondván: „ne kételkedjete, hogy csak annyit szólhatok és tehetek mint testvérem,” mint sem Thierry szerint a kapott ajándékokért, melyeknek átadását Priscus nem is említi.

úgy a rómaiaknak is mint nekem kívánják,“ válaszolá
 ez röviden s kitörő haragja jeleivel Vigilhez fordulva
 „gaz állat!“ monda „hogy mertél te hozzám jönni,
 ki tudtad Anatoliussali egyezségemet a béke iránt?
 jól tudtad, hogy a rómaiaknak nem kellett volna
 hozzám követet küldeni mind addig, míg nálok nem-
 zetemből egyetlen egy szökevény létezik.“ A mint
 Vigil erre azt felelte, hogy ezen föltétel híven telje-
 sitve van, miután visszahoztak tizenhét szökevényt,
 kik voltak csupán találhatók az egész keleti biroda-
 lomban, ezen elbizakodott hang Attilát magán kívül
 látszott hozni. „E pillanatban karóba húzatnálak,“
 orditá roppant hangon, „étkül vetletnélek a hollóknak e
 szemtelen szavaidért, ha a követi jogot nem tisztel-
 ném;“ azután intésére egyik titoknoka egy hosszú
 tekercset bont ki, mellyet fölolvastatni parancsolt. Ez
 azon szökevények névsora volt, kikről azt hitték,
 hogy még mindig a római területen tartózkodnak. A
 fölolvadás végével Attila kinyilatkoztatja, hogy azt
 kívánja : menjen vissza Vigil rögtön tisztjei egyiké-
 vel Eslassal s jelentse meg részéről Theodosiusnak,
 hogy vissza kell szolgáltatnia kivétel nélkül minden
 hűnt, bármilly rangúak s bármennyien legyenek, kik
 Carpoleon, Aetius fia, kezessége óta mentek át a ró-
 maiakhoz. „Nem fogom türni,“ mondá büszkén,
 „hogy szolgálaim fegyvert fogjanak ellenem; bár jól
 tudom hogy azok javára, kik őket fölhasználják, mit
 sem tehetnek. Melly várost, melly várat menthetné-
 nek meg ezek kezeimtől, mellyet bevenni és lerom-
 bolni elhatároztam? Azért menjetek, tudassátok ottan
 határozatomat, jöjjetek rögtön vissza s jelentsétek, ki
 akarják-e adni a rómaiak a szökevényeket vagy a
 háborút választják.“ A távozás iránti parancs csak
 Vigilt illeté; Attila föl kérte a követet, maradjon nála
 átvenni a választ, mellyet a császár levelére adni.

szándékozott. Nem feledé el e mellett követelni a neki szánt ajándékokat. — Ezzel a kihallgatásnak vége lön.

Ezen jelenet, melyly a rómaiakat egészen fölizgatta, volt egyedüli tárgya beszélgetéseiknek, míg szállásaikra értek. Vigil meg nem foghatta, hogy ugyanezen ember, kinek alig egy éve jó indulatát tapasztalta, vele illy gyalázatosan bánt s lelkét kinozta, hogy ennek okára jöhessen. Priscus azt a sardicai ebéd alkalmávali kalandban, Vigilnek akkori meggondolatlan nyilatkozatában kereste, melyről a barbarok királyuknak bizonyosan jelentést tőnek; Maximinus, ki ennél egyéb okot gondolni sem tudott, pártolta barátja nézetét, de Vigil fejét rázta s ugy látszott, nem volt róla meggyőződve. E közben jön Edek, ki őt félre vezeti s darabig időz vele. Jövetelének a volt célja, hogy Vigilt a történetek felől megnyugtassa s elmondja neki, hogy minden csodásan dolgozik az összeesküvés sikerülésére : jelenleg mer róla felelni s ezen út Vigilnek nem reménylett alkalmat szolgáltat Chrysaphiust a dolog folyamáról értesíteni és a pénzt, melyre szükségök van, elhozni. A tolmács ezen magyarázatra fölüdüle, egész nyugalmát visszanyerte, midőn társaihoz visszatért, s a kérdésekre, melyeket ezek hozzá intézni siettek, csak annyit felelt, hogy Attilát csak a szökevények ügye hozta indulatba, ki is kétségtelenül háborút indít, ha neki elégtételt nem adnak. E közben küldöttek érkeztek a követség szállására s egy tilalmat hirdettek a királytól, hogy római, bárki legyen is, se lovat, se marhát, se barbár rabszolgát, se keresztyén foglyot, szóval mit se merjen venni a húnoknál a mulhatatlan élelmi szerekén kívül, mind addig míg a két nemzet közt függőben lévő viszályok ki nem egyenlítettnek. A tilalom a követnek Vigil jelenlété-

ben adatott tudtára. Ez, mint könnyen kigondolható, Attila csele volt, hogy előre elvegyen a tolmáctól minden tetsző ürtügyöt nagy összeg pénznek országába hozatalára.

Attila nem beszélt többé pannoniai vadászataról, miután más inkább inye szerintire akadt. Vigil nyomait elfogulatlan követni s a követ lépéseit, kit ideiglenesen kezesül őrzött, kénye szerint óhajtván szemmel tartani, e jelenet után két nappal táborát fölkelte s megindult rendes laka, Hunnia székhelye felé. Megízente a rómaiaknak, tartsák készen magokat őt követni, s ezek a kilüzött napon külön kalauzaikkal a hún tábor utócsapatjához csatlakoztak. Még nem igen messze haladhattak, midőn kalauzaik irányukat hirtelen megváltoztatták s a tábort maga útjára hagyva egy kevésbbé járt útra tértek, ez eltérés okául az utazóknak elmondván, hogy a szomszéd helységben bizonyos ünnepély van készülöben, melylyen jelen lenniök nem szabad. Ez nem más volt, mint a királynak egy új lakodalma : Attila számtalan nejei mellé új nőt vett, egy Eskám nevű országnagy leányát. A vidék, mellyen Maximinusnak és csapatának át kellett menni, lapályos, könnyen járható, de fölötte mocsáros volt. Több folyókon kellett átkelniök, mellyek közt Priscus említi a Tifisát, a mai Tiszát, melly Magyarország szívében folyik s Zimony és Pétervárad közt szakad a Dunába. A folyókon vagy mély mocsárokon a parti falvakban heverő csónakokon keltek át, mellyeket a lakosok szekereken hordtak eléjük. Élelmök útközben főként kölesből, mellyet a kalauzok rendeletére a nép szolgáltatott, s két sernemű italból állott, mellyek egyikét *méd*-nek hívták, s ez nem egyéb volt méhsernél, — a másik árpából készült s ezt a húnok *kám*-nak

nevezték*). Az útnak meg voltak részint keserves, részint kellemes kalandjai. Ime egy, melyet Priscus olly kedélyesen és gyermektegyül ad elő, hogy sajnálnók töle olvasóinkat megfosztani.

„A nap lehanyatlott — mondja — midőn sátrainkat egy tó partjára ütöttük, melynek vizét jónak gondoltuk, mintán egy közel falu lakosai oda jártak meregetni; azonban alig hogy letelepedtünk, roppant szél támadt, a villámlással és záporral vegyes zivatar sátrainkat és podgyászainkat össze vissza sodorta s a tóba hömpölygette. A levegőben cikázó villámoktól s a velünk történt szerencsétlenségen megrettenve, nyakra före oda hagytuk e helyet, mindegyikünk vaktában futva a szakadó záporban és a legsűrűbb sötétségben. Szerencsére minden út, melylyeken indulánk, a faluba vezetett, s néhány percz múlva ott ismét összetalálkoztunk. Ekkor neki estünk segítségért kiáltozni. Lármánk nem volt hiába, mert láttuk, hogy a húnok egymásután előjöttek gunyhaikból, kezeikben fáklyák gyanánt égő nádcsovákat tartva. Kérdéseikre kalauzaink elbeszélék az eseményt, mely bennünket szétszórt; ezek azonnal gunyhaikba hívtak bennünket s legelsőbb is néhány marok nádat vetettek a földre, melynek lángjánál megszáritkozáink. Ezen falu Buda egyik özvegyéé volt, ki is, megérkeztünkrol értesítve, szállásunkra, melyet elfoglalánk, azonnal ennivalót és mulatásunkra igen szép hölgyeket küldött, mi a hún nemzetnél nagy megtiszteltetés és jól fogadtatás jele. Mi elfogadtuk az eleséget s a hölgyekrol leköszöntünk;

---

*) Thierry megjegyzése szerint *kumis*nak (Coumiss) nevezik a tatárok megforrt lótejbol készült bizonyos italukat. *Meth* pedig németül s *mead* angolul annyi mint hydromel azaz méhser.

azután eltörődve egész reggelig aludtunk. Napkeltevel első gondunk volt podgyászsunk megkeresésére indulni s azokat szomorú állapotban találtuk: egy rész tanyánk helyén szétszórva, más rész a tó hosszában, a többi a vízben hevert, honnan azt kihalászgattuk. A napot e munkában s hűtoraink szárítgatásában töltöttük, melyeket egészen átázva szedtünk össze; a vihar már elmúlt s az égen a legszebb nap tündöklött. Lovainkat, öszvéreinket fölnyergelők s a király üdvözetére menénk. Szívesen fogadá ajándékainkat, melyeket számára vivénk, u. m. három ezüst kelyhet, hiborral festett gyapjat, pálma s más aszalt gyümölcsöt, melyekre ezen barbarok, mint-hogy ritkán kapják, igen kíváncsiak. Azután vendégszeretetéért köszönetünket s jó kívánatainkat nyilvánítva, húcsút vevénk tőle s utunkat tovább folytatók.“

Hét napi utjuk után egy más felől jövő másik római követséggel találkoztak; ez a nyugoti császár III. Valentinianus küldöttsége volt a hún királyhoz bizonyos Sirmium kirablásakor megmentett szent edények iránt. A történet különös s némi igen biztos világot vet azon ázsiai politikára, melyben az elhatározásbani nyakasság a jogtalanság palástolására szolgált. Azon időben, midőn a húnok minden jog ellenére Sirmiumot megszállották, a város püspöke, igen jól előrelátván a háború kimenetelét, egyháza edényeiről rendelkezést tön. Ismeretségben állt bizonyos galliai születésű Constantiussal, ki akkor Attila titoknoka s az ostromműködésnél alkalmazva volt. Alkalmat találván vele értekezni átadá neki a püspök a szent edényeket. „Ha fogságtokba esem, mondá, add el váltságomra; ha előbb meg találnék halni, add el akkor is, s árrukon más foglyokat válts ki.“ A püspök az ostrom alatt elhalt s a letéteményes a le-

tett jószágot magának tartotta. Véletlenül volt e tájon bizonyos Sylvanus nevű zálogra kölcsönző, kinek Róma egyik nyilvános piacznán pénzváltó háza volt, Constantius elzálogította nála az edényeket bizonyos összegben, melyet a határidőre nem fizetett meg; Sylvanus a fizetés idejének elmúltával az edényeket sem összetörni, sem világi célra használni nem akarván, egy itáliai püspöknek eladta. Idő multával a dolog Attila fülébe jutott. A hűtlen titoknakot szokása szerint azonnal felakasztatta vagy karóba huzatta, azután Valentinianus császártól Sylvanust vagy az edényeket követelte. „Egyik vagy másiknak meg kell lenni, — írta — ez edények enyéim, mint melyeket a püspök a város zsákmányából sikkasztott el; titoknakomat mint tolvajt már lakoltattam, most az orgazdát vagy vagyonom visszaadását követelem.” Hijában felelte a császár, hogy Sylvanus nem orgazda, mint a ki jó hittel vásárolt, hogy mi magokat az edényeket illeti, azok, minthogy vallásos szolgálatra rendeltettek, szentségtörés nélkül neki át nem adhatók, hijában ajánlotta azok árát pénzben lefizetni: Attila mind ez okokra mitsem hallgatva nem tágitott e kelepczétől: „edényeimet vagy az orgazdát, különben háborút.” A ravennai udvar sikertelen levelezések után három nemes római küldött hozzá, hogy ha lehet egyezkedjenek ki végre vele s vegyék elejét a nagyobb szerencsétlenségnek. E megbizatasra egy olly férfit választottak, kiről hitték, hogy a barbár bizonyosan szívesen fogadja, Romulus comest, Orestes ipát; mellé adtak egy Romanus nevezetű tábornokot, Promotussal Pannonia kormányzójával együtt. Egy ezen körülmények közt igen fontos személy Tatullus, Orestes atyja, használni akarta ez alkalmat fia meglátogatására. Priscus és Maximinus örült, hogy e vad puszták közepett honfiaival találkozhatott;

s a két követség egyesülve várta bizonyos helyen Attila jövetelét, kiről jelenték, hogy már közel kell lennie. Néhány nap múlva a király, a hadsereg s a két római követség a királyi város, egész Hunnia székhelye, alá érkezett *).

---

*) E helyre Thierry e megjegyzést teszi: Sokat vitatkoztak azon hely fölött, hol e királyi székváros feküdt: némelyek azt Tokajban, mások több hihetőséggel a mai Buda városában hitték fölismerhetni, hanem abban mind határozottan megegyeznek, hogy e hely a mai Magyarországhban esett. Priscus előadása e pontra nézve semmi kétséget nem hagy; ő a folyók közt, melyeken a követség átkelt, a Tiszát megnevezi, s a számítás, melyet utazása napjairól ad, igen jól egyezik e helyek távolságával. — Thierrynek ezen épen nem kielégítő s nem eléggé határozott véleményére nézve meg kell jegyeznünk, hogy Attila itt említett királyi lakának fekvését Tokajba vagy Budára, hol köves és erdős hegyek találtnak, épen nem helyezhetjük, miután Priscus e lak vidékéről mondja, hogy azon „sem kő, sem fa nincs, hanem ott másunnan hordott fát használnak.“ E körülményt, valamint Priscus utjának leírását tartva szemünk előtt kétségtelen bizonyosnak állithatjuk, hogy a királyi lak a Duna és Tisza közti kőben és fában szűkölködő síkon feküdt; Priscus ugyanis említi hogy a Dunán (Szendrő táján) átkelvén utóbb több folyók közt a Tiszán is átkelt, de hogy a Dunát (Buda táján) ismét előtalálta volna, arról mélyen hallgat. S hogy e laknak e síkon épen Jász-Berény táján kellett feküdni, onnan következtethetjük, mert ennél felebb északra az ide nem igen távol Mátrában köves és erdős hegyeket, nyugotra Pestmegye éjszaknyugoti részében ismét erdőket találunk; keletfelé a Tiszához közel sem gondolhatjuk pedig, mert akkor e körülményről Priscusnál bizonyosan találnánk említést, s Jász-Berénytől délre azért nem tehetjük, mert Priscus szerint e helységig a tiszai átkelés után némelly megnevezetlen folyókon (a csekély Tápión és Zagyván) át kellett jutnia. A legnagyobb hihetőséggel állapíthatjuk e királyi lak helyét a Jász-Berénytől nyugotra nem igen távol eső *Kerekudvar* nevezetű pusztára, miután Attila e királyi laka tulajdonkép

nem is egyéb volt egy nagy kiterjedésű, fakerítéssel övezett kerek udvarnál. — E hely fekvésére nézve a különben igen tudományos és szorgalmas *Benkő József*, ki úgy látszik Priscust nem eredetiből, s így sem elég mélyen tanulmányozta s ki Magyarországot korántsem ismeré úgy mint szülőtte földét Erdélyt, nem volt magával tisztában, ezt irván arról *Imago Nationis Siculicae* 17. l.: Qua regione et quo vico Attilae regia steterit. difficile est definire s e szavai után mindjárt *Timon* azon hibás véleményéhez járulván (*Imago antiquae Hung. II. 5. fej.*) hogy Attila laka Moldvának erdőtlen és követlen vidékén lett volna. Őt e vélemény félig meddig elfogadására a székely földön kezdődő s Oláhországba kinyúló *Honárka* vagy *Csöszárka* (helyesebben *Csörsz árka*) vezette; melly ároknak ha valami bizonyító ereje lehetne Attila lakának holvolta iránt. az épen úgy sőt erősebben harczolna Jász-Berény tája. mint Moldva mellett. miután a Csörsz árka Jász-Berény fölött nem igen távol a róla nevezett Árokszállásnál huzódik el. Azonban *Benkő* valamivel alább e h. 19. l. az Udvarhely, Bud vár és Kadicsfalva szerént a húnok korára vonatkozó helynevekből nem alaptalanul következtelve Attila lakát (ezt ő másodiknak veszi) a székely földre teszi s azt mondja, hogy innen költözött a Duna és Tisza közti lakába. *Priscus* szerént Attilának több lakása s ezek közt a kérdésben forgó volt a legfényesebb; csakugyan történetiróink több lakát emlegetik, mellyekben több vagy kevesebb ideig időzött. Így tudjuk a XI. századi *Béla király névtelen jegyzőjéből* I. XLVI. s több fej. hogy Attila a mai Ó-Buda helyén feküdt romladozó régi római várost *Aquincumot* körülkerítettette s a maga nevére nevezettette, melly várat a német mondák és énekek *Eczelburg* név alatt gyakran emlegetnek; a XIII. századi *Kézai* s utána *Thuróczy* és több krónikáink hasonlót mondanak *Sicambriáról*, mi megint Ó-Budára vonatkozik. Ugyancsak *Kézai* mondja *Chron. III. fej. 1. §. Podhradszky kiadásában* 23. l., hogy Attila Szönyben is tartott udvart (tandem in Sceren curiam solemnem celebrare procuravit, s így a székelyek közti lakát is, mellyről a székely hagyomány élénken emlékezik (Lásd: *Kriszta János, Székely népmonda Attiláról és a húnokról, Új magyar Múzeum* 1853. évf. I. köt. 175. l.) nincs okunk tagadni. Azt azonban hogy Attila első laka Moldvában lett volna, sehogy el nem fogadhatjuk, miután ez állításra *Timont* *Priscusnak* félreértett helye vezette.

IV.

Attila udvara.

A barbár fejdelem palotája, egy halomra építve, uralkodott az egész város fölött, s égre emelkedő magas tornyaival már messziről magára voná a figyelmet. Így neveztek egy roppant kerített tért, melly több lakot foglalt magában, mint a királyét, királynéét, fiait, s hihetőleg az őrlakot is; fakerítés övezte a tért, a belső lakok is fából voltak. Atillának hihetőleg középre helyezett s tornyokkal szegélyezett laka gyönyörűen gyallott s olly tökéletesen öszve cresztett nagy deszkaszálakból volt öszvealkotva, hogy az egész egy darabnak tetszett. A királynéé, könnyebb és ékeesebb építészeti modorban, minden oldalról dobormetszetű faragványokkal volt diszítve, mellyekben a kellem nem hiányzott. Fedele gondosan metszett négyszegű oszlopokon nyugodott, mellyek közt egész sor, oszlopocskákon nyugvó, fából metszett ívezet uralgott, mintegy boltozott folyosót képezve. Onegesius laka a palotától nem nagy távolban állott, hasonlóan kerítéssel övezve s ugyanazon modorban építve mint a királyé, de több egyszerűséggel. Az idegenek figyelmét itt egy különösség vonta magára. E vidéken, hol épületkö sőt még fa sem volt kapható, hová az épület anyagokat másunnan kellett szállítani, Onegesius egy fürdőt építtetett a római hévvizek példá-

nyára. E fürdő története, miként a rómaiak hallák, következő. A Sirmium bevételekor kézre került foglyok közt találkozott egy építész, kit Onegesius a maga osztályrészéhez követelt. Attila görög születésű ministere, ki igen ifjú korában került a húnokhoz, elvitte oda a római modorbani fürdők iránti izlését s azt közölte nejével és gyermekeivel. Midőn az építész személyét magának követelte, oda célzott, hogy embert kapjon ki képes legyen oly épületet alkotni, mely izlését kielégíthesse; s a fogoly ebben minden ügyességét kifejtván azt hitte, hogy ez által közelebb hozza azon pillanatot, melyben bilincsei lehullanak. Buzgalommal látott a munkához, köveket Pannoniából hozatott, kályhákat, medenczéket, izzasztókat alkotott, midőn azonban minden kész lett, Onegesius kinek tapasztalt kezekre volt szüksége ezen a húnoknál oly szokatlan szolgálat vezetésében, az építészt házi fürdőmesterévé tette s így a szerencsétlen a szabadságtól végképp elbúcsúzhatott.

Attila birodalma székvárosába oly szertartással vonult be, mely a rómaiakat, legkivált Priscust, ezen oly kíváncsi vizsgálót, ezen gyermeteg rajzolóját mind annak, mi valami különösségnél fogva őt meglepte, élénken érdekelte. A város hölgyei jöttek eléje őt diszmenettel fogadandók. Két sorral állva, fejeik fölött egyik sortól a másikig fejér fátylokat tartottak hosszában kifeszítve, melyek alatt egy egy csoportban hét hét fiatal lányka lépdelt, a király magasztalására szerzett dalokat énekelve. A menet a palotának tartva Onegesius laka előtt vonult el. A kegyelt minister neje egy csoport szolgától környezve, kik hússal rakott tálakat s borral töltött kupákat hoztak, a meritésen kívül várakozott. Midőn a király megérkezék, hozzá közeledett, s kérte, izlelje meg az étkeket zellyeket számára készített; Attila jó indulat jelével

tudatta hogy az ajánlatot elfogadja; e volt a legnagyobb kegy, mellyel a hún király alattvalóihoz viseltethetett. Négy erős férfi azonnal lova magasságáig emelt egy ezüst asztalt, s Attila a nélkül hogy lováról leszállott volna, megizlelé mindegyik étket, ivott egy korty bort, s ezután palotájába vonult. Onegesius távol létében, ki hosszú utról érkezett meg s kit a király magához parancsolt, neje fogadta ebéddel a követeket, az ország előkelőinek, többnyire rokonainak, társaságában. Maximinus ezután rendelést tön szállása iránt, sátrait mind a minister lakához mind a király palotájához egyenlő közel üttette fel.

Onegesius, kinek görög neve elárulja eredetét*), de ki a húnoknál növekedett, viselte a legelső rangot a birodalomban Attila után szintűgy hatalmánál mint gazdagságánál fogva; ha Attila császár, ő csaknem király volt. E roppant szerencsét, melly előtt a húnok

---

*) Már föntebb megjegyzők, hogy a félgörög *Onegesius* név nem személynév, hanem a *vezéri* vagy *honvezéri* czim fordítása s így azt személynévnek venni épen olly tévedés, mintha például a *Khagán* (*khán* vagy *hán*) vagy a honi évkönyveinkben gyakran előforduló *vezir*, *nagyvezir* czimet személynévnek vennők. Ezt tudva e görög név Onegesius görög eredetére épen nem bizonyosság, annyival inkább, mert Priscusból tudjuk, hogy Onegesius testvére, a Priscus után a Thierry által is nyers és vad barbárnak rajzolt Csát, annyira barbár volt, hogy Priscusnak vele Rusticius tolmács segítségével kellett beszélni, ki a hún nyelvet jól értette. Ha Csát görögül nem értő barbár volt, testvérét sem hihetjük polgárisultságban növekedett görög eredetűnek. De különben is meg kell jegyeznünk, hogy a vérségi szerkezeten alapuló hún kormányrendszer mellett nem tarthatjuk hihetőnek, hogy egy idegen eredetű bármilly jeles ember a hún birodalom legelső hivatalára emelkedhetett volna; tolmácsok, irnokok, titoknokok igen is lehettek és voltak idegenek Attila személyes szolgálatában, de hogy országos kormányhivalt vagy vezérséget csak egy is viselt volna, a tör-

zúgolódás nélkül meghajlottak, Onegesius a legtisztelre méltóbb eszközöknek, a csatatéreni vitészségnek, tanácsbani tiszta lelkiségének, sőt még azon bátorságának is köszönhetette, melylyel ura erőszakos hátláztatainak vagy rossz ösztöneinek ellenszegült. Attila körében ő volt legjobb szívvvel a rómaiakhoz, nem személyes érdeknél vagy származása távol emlékénel fogva, hanem egyenes tiszta lélekből s vele született hajlamából, melly a polgárisultsághoz vonzódott. Igazság szerént, melly a tényektől olly igen különbözik, illy miniszternek polgárisult és keresztyén fejedelem, ellenkezőleg Chrysaphiusnak Attila mellett lett volna méltán helye. Az olly igen önfejű, olly igen indulatos hún király engedett e szelidségében szilárd jellemnek; Onegesius elválhatatlan tanácsosa lön, ő rá bizta legidősb fia Ellák hadi nevelését és gyámságát a korzár királyságban, mellynek meghódítását Onegesius épen akkor fejezte volt be. Midőn ez ifjú hosszas távollét után atyját viszont látni vágyva a Duna partjaira visszatért, utközben lováról leesett s karját törte. Onegesiusnak természetesen sok fontos ügyről kellett értekezni a királlyal, mi őt egész estig elfoglalta; ez volt oka, hogy az ebéden jelen nem lehetett: Maximinus azonban türelmetlenül vágyott őt látni, hogy vele Theodosiusnak ő rá vonatkozó utasításait közölhesse; de különben is sokat reményelt e mindent tehető férfin közbenjárásától a nehézségek kiegyengelésében, melylyekkel küldetése járt. Alig tudott aludni s viradtával

---

tételelem nem bizonyítja. E szerént Thierrynek azon okoskodása, melly szerént Onegesius szelid, mérsékelt s emberséges eljárását és lelkületét polgárisult görög vérből származásának javára rója fel, egészen alaptalan; különben is lélektanilag és történelmileg őszinte becsületesség, valamint ellenkezőleg gasság és bűn, pusztailag élő vagy polgárisult népeknél egyiránt található.

küldte Priscust a miniszternek szánt ajándékokkal. A kerítés zárva volt, egy cseléd sem mutatkozott s Priscusnak várni kellett; azért az ajándékokat a követségi szolgák őrizetére bízván elkezdett sétálni, míg valaki elő nem jő.

Alig haladt néhány száz lépést, midőn egy más sétáló hozzá lépve igen jó görögül „Khaire“ (légy üdvöz!) szóval köszönti. Attila birodalmában, hol a szokott nyelv hún és góth s kivált a kereskedelmi viszonyokban a latin volt, görög szót hallani oly újság volt, melly Priscust meglepte. Azon egyedüli görögök, kikkel itt találkozást reményleni lehetett, a thráciai és a tenger melléki illyriai foglyok voltak, e szánandó nép, melyet szurtos hajáról s rongyos öltönyéről könnyen meglehetett ismerni; de ez ki Priscust megszólítja, fejét egész körül borotválva hordta s vagyonos hún öltözetet viselt. E gondolatok villámgyorsan merültek fel Priscus agyában, ki hogy megtudhassa, ki ezen ember, üdvözlését viszonzva kérdezé: a világ melly országából került ide, barbár életet élni a húnok közt?

„Miért kérded ezt?“ mondá az ismeretlen.

„Mert igen jól beszélsz görögül.“ válaszolá Priscus. Az idegen elmosolyodott.

„Valóban“ mondá „görög vagyok. Kereskedelmi telepet állítván Viminaciumban Moesiában ott gazdagon házasodtam s boldogul éltem, de a háború szerencsémnek véget vetett. Mint gazdagnak személyem és vagyonom Onegesius zsákmányrészébe tudatott, mert tudhatod, hogy a hún fejedelmek és főnököknek kiváltságuk van a leggazdagabb foglyokat magoknak tartani. Új gazdám háborúba vitt, hol vítéül s haszonnal harczoltam. Vívám a rómaiak, vívtam a kozárok ellen, s midőn elég zsákmányt szereztem, elvittem barbár uramnak s a scythá

törvény erejénél fogva szabadságomat visszakövettem. Ettől fogva hűnná lettem, barbár nőt vettem, kitől gyermekeim vannak, Onegesiusnak asztalánál élek, egy szóval jelen állapotom a multnál kedvezőbbnek tetszik előttem.“

„Oh igen“ folytatá pillanatnyi eszmélkedés után, „az ember a húnoknál, ha egyszer a had munkája befejezve, gondtalan életet él, mit kiki a szerencsétől nyert, békével élvezi, senki nem háborgatja, semmi nem zavarja. A háború minket táplál, mind azokat, kik a római kormány alatt élnek, kiszívja s tönkre teszi. A római alattvalónak mások karjába kell ön életének reményét helyezni, miután egy zsarnok törvény nem engedi, hogy fegyvert viseljen, mellyel magát védelmezhesse; azok, kiknek a törvény a fegyverviselést megengedi, bármilly vitézek volnának is, roszúl folytatják a háborút, részint tudatlan, részint gyáva főnökeik által nyögözve lévén. Azonban a háború baja mind semmi azon nyomorúsághoz mérve, melly a rómaiaknál a békével együtt jár, mert ekkor van igazán virágában a kiállhatatlan szigorú adó, a kincstári ügynökök huzavonája s a hatalmasok elnyomása. De hogyan is lehetne másképp? a törvény nem mindenkre nézve ugyanaz. Ha gazdag vagy hatalmas ember hágja át, büntetellen viheti jogtalankodásait, hanem szegény embert, olly embert, ki a törvényes formaságokat nem ismeri, az illyet a büntetés késedelem nélkül el fogja érni, ha csak kiköltekezve s a végtelen per által tönkre jutva kétségbe estében ítélet előtt el nem hal. Pénzért juthatni csak igazsághoz és törvényhez nézetem szerint a legnagyobb igazságtalanság. Ha valami sérelmed van, törvényszékhez nem járulhatsz, ítéletet a bírótól nem nyerhetsz, míg bizonyos összeg pénzt előre le nem fizetsz a bíró és alárendeltjei javára.“

A polgárisultság hitehagyottja hosszasan beszélt e hangon, olly hévvel szavalva, melly szavait néha némi önmentegetés színében tüntette föl. Midőn úgy látszott, hogy mindent elmondott, Priscus kérte, engedje őt is néhány perczig beszélni s hallgassa türelmesen. „Nézetem szerint“ így kezdé „a római állodalom alapítói bölcs és előrelátó férfiak voltak; hogy tudniillik kiki a maga hivatását jól értse, némellyeket a törvény, másokat a köz bátorság öreivé tettek, s ez utolsók, nem lévén a világon egyéb dolguk mint a fegyverforgatást gyakorolni, harczhoz edződni és csatázni, kitünő osztályt képeztek mások védelmezésére. Törvényhozóink ezen kívül alkottak egy harmadik osztályt, t. i. a földmivelőkét; s teljesen igazságos volt, hogy a katonai élelmezés útján ezen osztály táplálta azokat, kik őt védelmezik. Még ezzel nem volt minden megtéve: tettek jog oltalmazókat a gyengék és ügyefogyottak javára, törvénykezési védőket azok részére, kik nem tudnák magokat védelmezni. Ezt előre bocsátva, mi igazságtalan van abban, hogy a bírót és ügyvédet a perlekedő fizesse, mint a katonát a földmivelő? A szolgálatért az ember fizetéssel tartozik s a szivességnek kölcsönösnek kell lenni. A lovag lovának, az ökrész ökrének, a vadász kutyájának ugyekszik gondját viselni. Ha némelly rozszlelkű perlekedők a perben magokat tönkre teszik, annál jobb nekik, a mi pedig a perfolyam hosszóságát illeti, az leginkább az ügy fölvilágosítására szükséges időtől függ; jó ítélet, járjon bár várakozással, rögtönzött rosznál csakugyan többet ér. Az igazság kiszolgáltatásának veszélyeztetése nem csak az embereknek válik ártalmukra, hanem vétek az igazság fölfedezője, isten ellen is. A törvény nyilvános, tudja vagy tudhatja az egész világ, maga a császár is hódol a törvénynek. A nagyok bűnletet-

lensége iránti vádadt némelly esetekben ugyan igaz, de mindenkire alkalmazható; a szegény is kicsúszhat a büntetés alól, ha véttségére elég bizonyíték nem található. Boldognak mondhatod magadat, hogy szabadságod vissza van adva; köszönd a sorsnak, ne uradnak. Midőn mint polgár embert a hadba vitt, könnyen okozhatta volna halálot, ha pedig megszadtlál, maga is megölhetett volna. A rómaiak nem illy szívtelenek, törvényeik biztosítják a rabszolga életét ura kegyetlensége ellen, biztosítják őt szerzeményei élvezetében s fölszabadítás által szabad emberek sorába emelik, míg itt a legkisebb hibáért halál vár rá.“

Úgy látszott hogy ezen magasztos polgárisultsági nézet, ezen kép azon különféle védelmekről, melyek az egyént a polgárisult kormányok alatt környezik, Priscus beszélgető társát mélyen megindította, ki álokoskodást álokoskodásra halmozva hihetőleg csak azon ügyekezett, hogy némi lélekmarkosait elfojtsa s némi fájdalmait leküzdje. Szemei könnybe lábadtak s azután fölkiálta: „a rómaiak törvényei jók; állodalmuk jól van rendezve, de a rossz tisztviselők megingatják és fölforgatják.“ E közben Onegesius egyik szolgája megnyitja a ház kapuját s Priscus elhagyja az ismeretlent, kit többé nem is látott.

Hogy Theodosius olly sürgetve kívánta Onegesius-t közbenjáróul a húnokkali viszályaiban, a byzanti politika kettős számításából származott: először jónak látták Edeket, mint igen nyers és ura érdekeinek nagyon hódoló embert, visszautasítani, s aztán minden esetre reménylék, hogy csábítással magokhoz hajlitják vagy talán pénzzel megvesztegethetik a mindenható ministert, ki a birodalomhoz olly tökéletesen szíves jó akaratot mutatott. Ezen két számítás elsejét

a becsületes Maximinus nem tudta, másodikat alig gyanította; de küldetésének e részét úgy bízták rá, mint mire a császár igen sokat tart, s fel sem tette, hogy illy előny, illy uralkodó részéről, a barbárt érdeketlen hagyhassa. Onegesius futó pillanatot vetve az ajándékokra, melyeket neki Priscus hozott, azokat házában letétette, s megtudván hogy a római követ hozzá szándékozik jönni, jobbnak tartotta őt megelőzni; néhány percz múlva Maximinus őt sátrába lépve pillantotta meg. Ekkor e két államférfi beszélgetésbe ereszkedett, melyben Attila ministerének jelleme egészen föltárult. Maximinus kissé nyomatkosan ügykezett eléje adni, hogy mint látszik elérkezett a rómaiak és húnok közötti szilárd kibékülés pillanata, melyért a becsület az ő bölcsességét illetendi, s hogy azon roppant haszon, melyet a hún minister mind két nemzetnek szerezhethet, a császár és az egész császári család részéről örök jótéteményekben rá és gyermekeire fog visszahárulni. „Hogyan érdemlem“ kérdé Onegesius szendén, „e nagy megtiszteltetést, s hogyan lehessen én független békebíró köztünk és köztetek?“ „Ha mind azon pontokat, melyekben meghasonlottunk s a szerződési föltételeket megvizsgálod s mind ezeket egyenes lélekkel veted mérlegbe“ válaszolá a követ; „a császár ítéletet el fogja fogadni.“ „De“ viszonzá amaz, „ez nem tartozik egy követ szerepéhez, s ha én az lennék, nem ismernék más szabályt mint uram akaratát. Vagy talán azt hiszik a rómaiak, kéreimeikkel rá bírhatnának, hogy őt megcsaljam s megtagadjam a húnoknál töltött életemet, nejeimet s gyermekeimet, kik azok közt születtek? Nagyon csalatkoznak; jobb szeretnék szolga lenni Attilánál, mint nagy ur és gazdag az ő birodalmukban.“ Ezen nyugodt de határozott hangon ejtett szavak czáfolatot nem tűrtek. Onegesius azon-

ban, mintegy durvaságát szelidítendő, hirtelen utána veté, hogy több hasznukra lehet a rómaiaknak Attila mellett, kinek haragját néha néha csilapítani fogja, mint Konstantinápolyban lehetne, hol irántoki jó indulatja mindjárt gyanút gerjesztene. — Theodosius követe ez oldalról tisztán látta, hogy mit sem tehet.

E közben a királyné Kerka *) várta az ajándékokat : Priscus lön megint megbízva azok átadására. A királyné ezeket diszes palotája termében fogadta, melly gyapjúszőnyeggel volt bevonva : maga vánkosokon ült, hölgyei és szolgálai között, kik körötte kört képeztek, a férfiak egy, a hölgyek másfelől. Ezek arany- és selyemszálakat himzettek a szövetekbe, mellyek a férfiöltönyök díszítésére szolgálandottak. Kiérvén a királyné palotájából Priscus nagy zajt hall nagy csoportot lát tolongani a közjök vegyül. Nem sokára megpillantá Attilát, ki oldala mellett Onegessus laka ajtaja elé telepedett, hogy ott igazságot szolgáltsion. Tartása komoly volt s csendben ült le. Kiknek elítélendő pereik voltak, sorjában hozzájárultak ; ő mindnyájokat elítélte, azután bement s a követeket fogadta, kik hozzá több barbár tartományokból érkeztek.

Attila palotájának udvara némi sétatért képezett, hol a követek szabadon járhattak, várva a király vagy minister kihalgatására ; jöhettek, mehettek, mindent vizsgálhattak, egy ör sem korlátozá őket. Priscus itt

---

*) E királyné nevét Priscus *Kréká*-nak egy helyt *Rékán*-nak is írja ; a székely hagyomány *Réka* vagy szójárásilag *Rika* alakban tartotta fön. E hagyomány szerént róla nevezetett Udvarhelyszék délkeleti részében a *Rika* erdeje, mellyben a *Rika* patak mellett a székelyek egy nagy követ mutogatnak, mint e királyné sirjának emlékjelét (Lásd *Kriza János e. h.* 176. l.).

szembe találkozik Romulus comessel s nyugoti követ-társaival, kik Attila két titoknokával, Constantius és Constantiolus pannoniai fiakkal, és Rusticiussal sétál-gattak, ki önkényt csatlakozott a keleti követséghez s nem rég irnoknak állott a hún király irodájába. „Hogy áll ügyetek?” e volt az első kérdés, melyet Romulus és ő egymáshoz intéztek. Egyik félre sem ment sebesebben mint a másiké: mi sem hajthatta meg Attila elhatározottságát a nyugoti birodalom irányá-ban, ki Sylvanus pénzváltót vagy a sirmiumi kely-heket követelte. A mint többen a jelenlévők közül a barbár szellem legyőzhetetlen elfogultságán panaszkodtak, Romulus, kinek államügyekheni tapasztaltsá-gát mindig érdekléssel lehetett hallani, egyet sohajtva mondá: „Igen, szerencse és hatalom ez embert any-nyira elrontotta, hogy nem hallgat többé az igaz okokra, mihelyt azok neki nem tetszenek. De meg is kell vallanunk, soha senki sem Scythiában sem másutt illy nagy dolgokat illy kevés idő alatt nem vitt vég-hez; mint egész Scythia ura egész az oczeáni szige-tekig adózóivá tett bennünket, s most még nagyobbakon töri fejét, Persia meghódításához akar fogni.” — „Persiához!” vágott közbe a körülállók egyike, „de mely úton juthat Scythiából Persiába?” — „Igen rövid úton,” válaszolt Romulus. „Média hegyei nem igen távol esnek a húnok végső törzseitől s ezek azt jól tudják. Történt egykor, hogy éhség alkalmával, mely őket megtizedelte, nem hozhatván élelmet a római birodalomból, mivel azzal háborúban voltak, két főnökük megkísértette azt Ázsia felől szerzeni. Pusztaságon keresztül egy mocsárig hatottak, melyet a Meotis tavának hiszek, aztán 15 nap múlva magas hegyek aljához értek, melyeken átkelve Médiában voltak. Termékeny volt a tartomány, a húnok ké-nyőkre arattak s már roppant zsákmányt gyűjtöttek.

midőn egyszer a persák megérkezve, nyilaikkal az eget elhomályosíták. A húnok véletlen meglepetve s mindent veszni hagyva más uton vonultak vissza és ezen új uton is szintugy hazájokba jutottak. Föltéve most, hogy Attila királynak eszébe jutna e hadjáratot megújítani, a médek és persák meghódítása sem sok fáradságába sem sok idejébe nem kerülne, mert a világ egy népe sem állhat ellen fegyvereinek.“ A rómaiak bosszankodással vegyes kíváncsisággal kísérték Romulus comes elbeszélését, ki annyi országot látott s annyi eseményben vett részt. Midőn valaki közbe szólva azon ohajtását fejezé ki, bár Attila ezen távol háborúba keverednék s hagyná pihenni a római birodalmat: „Sőt ellenkezőleg vigyázzunk, mondá Constantiolus, hogy a persák meghódítása után, mi neki nem leendne nehéz, urunk s nem többé barátunk gyanánt térjen vissza hozzánk. Még most megelégszik azon arannyal, melyet neki mint római tábornoki címével járó fizetést adunk, ha majd Persiát eltiporta s egyedül a római birodalom marad vele szemben, gondoljátok hogy azt kimélni fogja? Már is nehezen sziveli a tábornoki címet, melyet neki azért adunk, hogy a királyi címet tőle megtagadhassuk, s lehetett hallani, midőn bosszankodva fölkiáltott, hogy vannak szolgálai, kik a római tábornokokkal, s hún tábornokai, kik császárokkal fölérnek.“ Ezen beszélgetés, melyben a polgárisult világ képviselői közlék egymással nyomasztó sejtelmeiket s jobban jobban magasztalák a férfiút, kitől függött hazájok romlása, rögtön félbe szakadt. Onegesius jelenté Priscusnak, hogy Attila ezentúl követekül csak három consulviselt férfiút fogad el, kiket megnevezett s kiknek egyike volt Anatolius. Priscus, nem gondolva meg hogy saját kormányát maga magával ellenmondásba hozza, megjegyzé, hogy bizonyos embereket így ki-

jelelni annyi mint azokat fejedelmök előtt gyanúba hozni. Onegesius erre e szavakkal felelt: „Meg kell lenni, vagy háború!” Priscus szomorúan visszatért szállására s ott találja Orestes atyját Tatullust, ki a követet és őt értesíté, hogy Attila őket az nap kilencz órára, körülbelöl délutáni háromra, asztalához hívta. A nyugoti követeknek hasonlóan ott kellett lenniök.

Az étterem egy nagy hosszú szoba volt, köröskörül székekkel és sorjába rakott kis asztalokkal, mellyek mindegyike mellé négy öt személy férhetett. Közepett egy emelvényen állott Attila asztala és kerevete, mellyen ő már helyet foglalt: kissé hátrább állt egy más kerevet, miként az előbbi fejér szalagokkal és tarka kendőkkel ékítve, hasonló a Görögországban és Rómában menyegzők alkalmával divatos diszágyhoz. A követeknek, mihelyt beléptek, a pohárnokok, kik az ajtófélnél voltak elhelyezve, boros kupákat nyújtottak, mellyekből a királyra köszöntve inniök kellett; ez kötelező szertartás volt, mellyet minden vendég megtartott, mielőtt széket foglalt. A tiszteleti helyet az emelvény jobbján Onegesius foglalta el, kivel szemközt ült a király két fia. A követeknek a bal asztalt adták, melly másodrangú volt; itt is előtök ült egy nemes hún, Bere (Berikh) nevezetű, tekintélyes férfiú, ki Hunniában több falvakat birt. Ellák, Attila legidősb fia, atyja kerevetén foglalt helyet, de sokkal lentebb, szemeit lesütve s az egész ünnepély folyta alatt magát tiszteletteljes szerényen viselve. Midőn mindenki leült, Attila pohárnoka egy borral telt kupát nyújtott urának, ez azt a tiszteleti vendégre köszönté, ki azonnal fölkel, a háta mögött álló pohárnok kezéből a kupát átvette s visszaköszöntötte a királyt. Ezután a követekre került a sor, kik kupával kezökben hasonlóan viszonzák a király köszöntését; minden vendég rangsor szerént egy a

más után föl lőn köszöntve s mind ugyanazonkép válaszolt; mindegyik mögött tele kupával egy egy pohárnok állt. A köszöntés végeztével az udvarmesterek léptek be, kezeikben hússal rakott tálakkal, melyeket az asztalokra helyeztek; Attila asztalára csak húst adtak fatálakon, kupája is fa volt, míg a vendégeknek kenyeret és mindenféle ételt ezüst tálakon hordtak s kupáik is ezüst vagy aranyból voltak. A vendégek kényelmesen vehettek az eléjük rakott tálakból, a nélkül hogy messze kellett volna értök nyulniok. Midőn az első teríték elfogyott, a pohárnokok visszajöttek s a köszöntés újra kezdődött és ugyanazon szertartással ismét végig ment minden helyen elsőtől utolsóig. A második teríték után, mely szintolly bő volt mint az első, de egészen különböző ételekből állt, harmadszeri *köz itás* *) következett, melyben a már fölhevült vendégek kupáikat mind jobban jobban üritgették. Estve felé, midőn már fátyákat gyújtottak, két költő lépett be, kik Attila előtt hún nyelven önkészítette dalokat énekeltek, melyekben hadi erényeit és győzelmeit magasztalák. Dalaik a hallgatókban örvöngéssel határos elragadtatást idéztek elő, a szemek villogtak, az arcok rettentő kife-

---

*) Thierrynél une troisième *computation* áll, mely utolsó szót ő Priscus latin fordítójának „*computationi* indulgere“ kifejezéséből vette s azt mint idegen szót, melyet francia szótárakban hiában keresnénk, ritkított betűkkel nyomatta. Thierry német fordítója Dr. Burckhardt nem tudván mire vélni ez idegenszerű szót, azt nagybölcsen *compots*-nak fordította s így Attila húnjait, a helyett hogy közösen nagyot innának, Attila asztalánál befőtt gyümölcs-csal csemegézteti. Híven átírja, az eredetit nem tekintve, e fordítási hibát Szilágyi Sándor, *Vázolatok a hún hagyományok köréből* című, de e címnek semmi tekintetben meg nem felelő cikkében. (*Délibáb* 1854. évf. 5. sz.)

jezést öltöttek, sokan sirtak, mondja Priscus, az ifjak epedés, az öregek keservnek könyjeit. Hunnia ezen Tyrtaeusait egy bohóc váltotta fel, kinek torzképe és idéetlenkedése a vendégeket fölmagasztaltságukból egyszerre tomboló kacajra ragadta. E jelenetek alatt Attila folytonosan megindulatlan s komoly maradt, a nélkül hogy arcának egyetlen változása, egyetlen mozdulata vagy szava legkissebb megindulását elárulta volna; csupán akkor villant át arcán némi gyöngédség, midőn legkisebb fia Irnákh belépett és hozzá közeledett; közelebb húzá kerevetéhez a gyermeket s édesden arcúl simogatta. Priscus, meglepetve Attila ábrázatának e rögtöni változásán, egyik barbár szomszédjához fordult, ki egy keveset beszélt latinul, és sugva kérdé: mi az oka, hogy ezen ember, ki többi gyermekeihez olly hideg, ez iránt olly nyájasnak mutatkozik? „Szívesen megfejttem,” mondá a barbár, „ha a titkot ki nem beszéled. A jósök azt jövendölték a királynak, hogy nemzetsége többi fiaiban kihűnyik, hanem Irnákh azt örökitni fogja: ez az oka gyengédségének; e fiút mint maradékának egyetlen reményét szereti.”

E pillanatban lépett be Zerkón a mór s azonnal az egész terem kacajtól és tombolástól hangzott, hogy szinte rengett bele; ezen közbejött mulatságot a vendégek Edek leleményességének köszönheték. A mór Zerkón, egy púpos, gacsos, pisze vagy is inkább orratlan, hebegő és együgyű törpe, majd nem húsz év óta járt kelt a világ egyik végétől a másikig, egy urtól a máséhoz, mint valami igen ritka tárgy, melyet mulatságul keríteni lehetett. Az afrikaiak Aspar római tábornoknak adták, ki őt Thráciában egy a húnok elleni szerencsétlen hadjáratban elvesztette; Attilához vezetettvén ez őt látni sem akarta, azonban Budánál jobb fogadtatást talált. A hún fejdelem csakhamar

annyira bele szeretett törpéjébe, hogy nélküle nem lehetett; ott volt asztalánál, vele volt a háborúban, csináltatott neki fegyverzetet s öröme telt látni mint hetykélkedik az nagy karddal kezében s milly nevetséges hősi állásokat vesz. Egyszer mind e mellett Zerkón megszökött a római földre s Buda nem nyughatott, míg kézre nem keríti vagy vissza nem váltja; a hajtás szerencsés volt s a mór vason vitték vissza hozzá. Haragos urának láttára a mór könnyekre fakadt s megvallá hogy hibát követelt el, midőn őt elhagyta; de ennek a hibának jó mentsége van. „S mi az?” kiáltá Buda. „Az” felelt a törpe, „hogy nem adtál nekem feleséget.” A törpének ezen gondolata feleséget követelni magának. Budát szünni nem akaró kaczajra fakasztotta s nem csak megengedett, hanem a királyné udvarhölgyei közül adott neki nejül egyet, ki valami nagy vétkéért kegyet vesztett. Buda halála után Attila Zerkónt ajándékba küldé Aetius patriciusnak, ki arról lemondott előbbi gazdája Aspar részére. Edek találkozáván vele Konstantinápolyban rábeszélte, jöjön vissza Hunniába nejét visszakövetelni. Használva az ünnepély alkalmát Zerkón belépett a terembe s folyamodását Attilához intézte, fecsegése közben a latin nyelvet hún és góth szavakkal olly nevetségesen keverve, hogy senki nem állhatta nevetés nélkül. A vig zaj még egyre hangzott, midőn a rómaiak, gondolva hogy már eleget illtak, éjjél tájban megszöktek; míg a társaság reggelig összetartott.

Az idő a követekre nézve, kik sem a királynál kihallgattatást, sem kielégítő feleletet egy pontra sem nyertek, tisztán elvesztve telt, azért haza menetelőket kérték; de Attila, a nélkül hogy megegyezését egyenesen megtagadta volna, különböző ürügyek alatt tartóztatta s őrzötte őket. Kerka királyné meg akar-

ván maga részéről vendégelni meghívta őket udvarmestere Ádám házába „egy pompás és nagyon vig“ ebédre, mint Priscus mondja, melyben a vendégeknek a római komolyságot félretéve inni és sorba kellett ölelkezni. Egy második ebéden, melyre őket Attila meghívta, Maximinus és társa megújulni láták az elsőnek szertartásos illedelmét, csupán Attila volt kissé vidorabb. Többször szólt, mi előbb nem történt, Maximinushoz, ajánlván neki egyebek közt titoknokának a pannoniai Constantiusnak házasságát. Ezen ember ez előtt több évvel mint követségi segéd vagy tolmács Konstantinápolyba küldetvén ott csak hamar az udvar figyelmének tárgya lön, mely őt megnyerni reménylette: Constantius csak ugyan ígérte is jó szolgálatait a béke föntartására, azon föltétel mellett, hogy Theodosius adjon neki nejlől alattvalói közül valamely gazdag örökösnőt. Theodosius, ki illy ajándékozásokat épen nem átalldott, azonnal kijelelt számára egy árvát, az Athenais által összeesküvéssel vádolt és kivégeztetett Saturninus egykori testörfőnök lányát. A fiatal lány, ki mint fogoly még mindig őrizet alatt volt egy erős várban, halálos borzalommal értesült a sorsról mely számára szánva volt, s elhatározottan minden áron menekedni elragadtatta magát Zénónnal, a keleti seregek parancsnokával, ki őt egy Rufus nevezetű barátjához adá nejlől. Attila ennek hírére fölingerülve azt izené boszusan Theodosiusnak, hogy ha nincs hatalma alattvalóit engedelmességben tartani, segítségére megy; azonban Constantius ügye nem okozott szakadást, miután ő egy más nő oda ígéréssel megelégedett. Ezt hozta Attila a követ emlekezetébe. „Nem illenék“, mondatá neki tolmácsa által, „hogy Theodosius Constantius hiszékenységgel játékot űzzön; egy császár sokat vesztene méltóságából ha hazudnék“. Hozzá tévé, mint döntő okot és czáfolhatatlan

védvet, hogy „ha a házasság meglesz, a menyasszonyi ajándékon titoknokával megosztozik“. Így men- a dolog a hún király udvarában.*)

Miután végre Attila mindennek, mit tudni akart, kedében állt, tudomására jutott, hogy t. i. a római udvarban, hogy a császári udvar az élte elleni törekvésben megmaradt, s hogy Vigil, ki Konstantinápolyt már elhagyta, nem sokára visszatér, elbocsátja a követeket kiknek jelenléte többé hasznára nem volt. Egy levelet, melyet a hún urak és a hún korlátnokság titoknokai Onegesius elnöklete alatti gyűlésekben határoztak el, adtak Bere kezébe, kinek a követséget Konstantinápolyba kellett kísérni. Jóllehet a rómaiak udvariassággal és ajándékokkal halmozva távoztak, minthogy az udvar minden nagyja a király fölhívására versenyzett nekik némi drágaságot, mint prémeket, lovakat, szőnyegeket vagy himzett öltönyöket ajándékozni, mind a mellett az utjok közbeni események nem igen kellemesek valának s az ünnepélyek és lakomák mellett Attila kormányának komolyabb oldalát tüntették ki. Néhány napi utazás után egy szökevényt láttak keresztre feszítettetni, kit a határszálon fogtak el

---

*) Itt Thierry előadása Attila jellemének minél sötétebb oldalról föltüntetése végett hamisan van színezve. Priscus szerint, ki ez ügyre nézve egyetlen forrásunk s kiből merítette Thierry is előadását, Attila csak annyit mondott Maximinusnak : mondja meg a császárnak, hogy ígéretében Constantiusnak nem szabad csalatkozni, mert császárnak hazudni nem illenék. S ezután mint saját véleményét veti oda Priscus e szavakat : „azért hagyta pedig azt meg Attila, mivel Constantius pénzt ígért neki, ha a rómaiak közül dúsgazdag nőt kaphat.“ Ez Priscus magán véleménye s hite Attila izenetének indokáról, mit szerinte Attila nem mondott, de méltóságának teljes megalacsonyítása nélkül, melyet a görög udvar és követei irányában főn akart és főn tudott tartani, nem is mondhatott volna.

s azzal vádolták hogy a rómaiak részére kémkedni jött. Kissé távolabb két hihetőleg római fogolylyal találkozott, kik miután hún hadi uraikat megölték, elszöktek; ezeket kezeiken és lábaikon bilincscsel hozták vihar, s követek útját mint jó alkalmat használták hogy ezen szerencsétleneket karóhoz szegezzék és torkukba hegyes czöveket szúrjanak. Utitársuk különben is egy eredeti fajta vad, kegyellen s boszút szomjazó öreg hún volt. Egyszer a követség és az ő cselédei közt panaszra kerülván a dolog, visszavett egy szép lovat, mellyet annak ajándékozott, s az egész út alatt nem szünt meg morogni. Végre a Dunától nem messze római földön találkozik a követség Vigillel, ki egészen vigan sietett útja célja felé, Eslas társaságában mint gondolta, de valósággal annak fölügyelete alatt.

E volt ezen szövevényes dráma első jelenete, mellynek szálait Attila olly mély ravaszsággal és olly bámulatos türelemmel szötte. Két egész hónapig voltak kezében azon kormány képviselői, melly élete ellen összeesküdt, azon követség, mellynek nem volt más célja mint őt övéi által meggyilkoltatni; hivatkozhatott volna, hogy magát megboszulja vagy védje, a nemzetek jogára, mellyet ellenében olly gyalázatosan megsértettek; mindezen rómaiak élete szemeinek egy jeladásától függött s ő e jeladást nem tette meg. Idegen perben ítélő bíró részrehajlatlanságával különbözteté meg az ártatlant a bűnöstől, nem akarván észrevenni hogy mind ketten ugyanazon eredeti szennyfoltot viselik. Ha volt e magaviseletben valami elvitázhatatlan természetes igazlelkűség, de volt nagy mértékben büszkeség is, bizonyos kevély megvetés, melly az eszközöket lenézte, hogy annál kérlelhetetlenebbül érhessen a bűn szerzőihez. Theodosiusra, Chrysaphiusra, a római becsületre célzott ő. Tetszett neki,

hogy a polgárisult világ előtt, mely tőle mint vadak főnökétől a királyi czímet megtagadta, s őt minden félelem mellett is megvetette, a barbár igazságszolgáltatási eljárást a római birodaloméval párhuzamban mutathatta.

Vigil sietett Konstantinápolyban eljárni ügyeiben, melyek utjának örvéül szolgáltak. Mindig vakon, mindig elbizakodva saját fontosságába, ezt végre másokkal is elhitette. Chrysaphius, ki ő utána biztosnak hitte az összeesküvés sikerét, minden lehető esetre az özveget megkettőztette; a tolmács tehát 100 font arannyal tért vissza, melyet egy bőr zacskóban vitt. Mindez Eslas vizsga szemei előtt történt, ki elutazásuk óta egy mozzanatot sem vesztett el szemei elől. A hún követség szolgálói csak örök voltak, kik a rómainak a nélkül hogy gondolta volna foglyúl tartották. A Duna tulsó partján a vigyázat még erősebb lön. Vigil magával hozta Konstantinápolyból 18—20 éves fiát, ki kíváncsi volt világot látni s kit igen hihetőleg a tolmács mint segédet vett maga mellé. Midőn beléptek Attila fejedelmi várába, mind kettőjököt elfogták s a király elé vitték, podgyászaikat hasonlóan le tartóztatván szemeik előtt átvizsgálták s ott találták a zacskót igazán megmért 100 font arannyal. Ennek láttára Attila meglepetést szinlett s kérdé a tolmácsot mit akart ezen arannyal. Ez zavar nélkül felelt, hogy azt maga és kísérete szükségére, lovak és málhás barmok vételére szánta, melyekkel magát utjára el akarta látni, mert útközben sok barma elhullott, végre nagy számú római foglyok kiváltására hozta, kiknek családai őt e részben megbízták. Itt Attila türelme megszakadt. „Hazudsz gaz állat,“ riadt menydörgő hangon, „hazudságoddal senkit meg nem csalsz, s azzal meg nem menekülsz a büntetéstől, melyet megérdemeltél. Nem, te nem magad szükségére, sem ló

s öszvér vásárlásra, sem római foglyok kiváltására láttad el magad illy öszveggel; különben is jól tudtad hogy határozottan megtiltottam minden kereskedést, minden pénzforgalmat országomban az idegenek részéről, még midőn itt voltál Maximinussal“. E szavak után az örök által a tolmács fiát elővezetteti s ki nyilatkoztatja, hogy keresztül szurattja, ha atyja azon pillanatban meg nem mondja, mi czélra volt szánva ezen 100 font arany. Vigil, fiát meztelen kardok közt látva, eszméletét veszítette s karjait könyörgőleg terjesztve majd a bakók majd Attila felé szivszaggató hangon kiáltotta: „Ne öljétek meg fiamat, fiam mit sem tud az egésztől, ő ártatlan, egyedül én vagyok a bűnös“. Azután pontról pontra fölfedezi a közte és Chrysaphius közti orgyilkossági cselszövényt, miként jött a herélnagy a gyilkosság eszméjére, mint helyeselte azt Edek, miként vett abban a császár is részt tanácsosaival, miként szemeltetett ő ki a követség többi tagjai tudta nélkül a merény kivitelét előkészíteni*), mint értekezett Edekkel elutazása napján s mind azt, mi vele Konstantinápolyban történt. Beszédét Attila bírói figyelemmel hallgatta s emlékezetében összevetette ezen részleteket, mellyeket ez ember szájából hallott, azon fölfedezésekkel, mellyeket neki Edek tett, s meggyőződött hogy a tolmács igazat mondott. Erre lassan megszelidülvén parancsolja, bocsássák el a fiút s apját tartsák fogságban mind addig, mig sorsáról egy vagy másképen végezni fog. Vigilt vasra verik s börtönbe hurczolják. A fiút Attila jónak találta visszaküldeni Konstantinápolyba, hogy kerítsen még egyszer 100 font aranyat. „Kerítsd meg ez öszve-

---

*) A német fordítás, az eredetiből egy egész sort kihagyván, e helyet nem csak hiányosan de egyszersmind ferde értelemmel adja.

get,“ mondá neki, „mert ez apád életének váltsága,“ s ugyan akkor, mikor őt, elküldi Orestest és Eslast is a császárhoz részletes utasításokkal ellátva.

Ezek kihallgatásra járultak Theodosiushoz, ki köz hírből már megtudta terveinek nem sikerültét és szorongva várta a hún király új követségét. Trónja előtt a küldöttek a legkülönösebb diszöltönyben jelentek meg, melly ellen azonban senki sem mert kifogást tenni. Orestes nyakában ugyanazon bőrzacskó függött, mellyben volt a 100 font arany, s Eslas, ki mellette állt, miután Chrysaphiust megkérdezé: ismeri-e e zacskót? e szavakat intézte a császárhoz: „Attila, Mundzukh fia, és Theodosius mindketten nemes apák fiai; Attila atyjához méltó maradt, de Theodosius lealacsonyult, mert adót fizetvén Attilának elismerte hogy annak szolgája. Ime most ezen rossz és elvetemült szolga urának tört vet, tehát jogtalanságot cselekszik, s Attila nem szünik meg gazságát fön hangon hirdetni, míg ki nem adja neki Chrysaphius heréltet, hogy érdeme szerint lakoljon.“

E határozatot senki sem várta. Theodosius elszánhatta magát minden megalacsonyításra, mellyet fölfedezett vétke fejére halmozhatott; de a heréltek nem határozhatták el magokat, hogy a hatalmat kezeikből kiereszszék, sem Chrysaphius hogy fejét oda adja: azért a palotában minden zavarban volt. Legelső gondja volt a császárnak kamurását megmenteni; minden intézkedései ide voltak irányozva. Az utolsó nehézségek, mellyeket még a byzanti politika Attila dölýfének ellenébe vetett, habozás nélkül mellőztettek; consulviselt férfiakat kívánt követekül, azokat adtak; Anatolius és Nomus patriciusokat jelelé ki, miután ezeknél nagyobb urak a birodalomban nem voltak, elküldték hozzá Anatoliust és Nomust. Ugy bántak vele, mint a persa birodalom fejedelmével a

nagy királylyal szoktak. Még Constantiusra is gondoltak, ki a császár kezéből már ment jegyese helyett egy igen gazdag özvegyet kapott. Semmi engedményt, semmi alacsonyyságot nem kiméltek. Attila hiusága ki lőn elégítve s ő eléjük ment a hozzá küldött magas személyeknek; azonban még mindig kemény, ingerült hangon beszélt hozzájuk. Ezek drága ajándékokat hoztak, melyek úgy látszott őt megengesztelék, hoztak sok pénzt is; Attila mind ezt elvette. Elbocsátotta Vigilt, kit bosszujára igen alacsony vétkesnek tekintett; nem követelte többé a Dunapart hosszát, melyet ha joggal nem tétleg birt; nem szólt többet a szökevényekről, sőt váltság nélkül eleresztett számos római foglyot; hanem Chrysaphius fejét követelte. E pontra nézve hajthatatlan volt.

E kilátások közt kezdődött a 450-dik év. A hún törzsek illetőségei tömegekben érkeztek a Duna partjára; folyt a fegyverkezés ezen hordák vazall népeinél, az ostrogóthok- gepidák-, herulok- és rugoknál s jelenték hogy az akatzirok ulban vannak. A nyugtalanság nőtt szintugy a nyugoti mint a keleti birodalomban; nem csak Sylvanus ügye volt bevégezetlen, hanem ahhoz azóta más nehezebb bonyodalmak is járultak; a kilátások fenyegetők voltak. Végre két góth hírnök jelent meg Hunniából ugyanaz nap s ugyanaz órában Theodosius és Valentinianus császárnál, kiknek mindegyik előtt ezt kellett mondani: „Uram és urad Attila parancsolja, készíts számára palotát, mert jő.“

V.

Attila beütése Galliába. — Szent Genovára.

Azt mondhatná az ember, hogy van a néptömegekben bizonyos politikai ösztön, melly megérezteti velök a társadalmak bukásait, mint a természeti ösztön előre megjelenti minden lénynek a természetbeni romlások közeledését. A 451-dik év a nyugoti római birodalomra nézve egyike volt azon végzetteljes időszakoknak, mellyeket az egész világ remegve várt, s mellyek csapásaikat ugyyszólván a kitűzött napra meghozzák. Jóslatok, csudák, rendkívüli jelek, az általános elfogultságnak némileg mulhatatlan társai, e szerencsétlen évben épen nem hiányzottak. A történetírat emlékezik földindulásokról, mellyek Galliát és Hispania egy részét megrázták; a hold fogyatkozott keltében, mit szomorú jósjelnek tekintettek; egy rémitő nagyságú és alakú üstökös jelent meg a láthatáron napnyugot felől, s éjszak felől az ég több napon át vérszin felhőkbe borult, mellyek közepében tüzes láncsájú ábrándképek vívtak képzelt csatákat. Ezek voltak a babonás köznép jósjelei; a kegyes lelkek másokat kerestek a vallásban. A tongresi püspök Servatius elment Rómába megkérdeni Péter és Pál apostolt sirjokban, megtudandó, milly csapásokkal fenyegeti hazáját isten haragja s milly eszközzel lehetne azokat elhárítani; az lőn a felelet,

a húnok kezébe szolgáltatik, minden városa leromboltatik, de ő azon hit jutalmául, melly oda vezeté, a nélkül hal meg, hogy ezen borzasztó jeleneteket megérje. A politikai szellemek a romlásnak még kétségtelenebb jeleit fedezték föl a bomlásnak indult nyugoti világ megrendített állapotában, mellyet úgy látszott csak Aetius kardja tartott össze.

A húnok egyenes befolyása nem volt ugyan olly erőszakosan érezhető a nyugoti birodalomban, mint a keletiben, de annál többet szenvedett az csatáik visszahatásai által. Ezen barbaroknak pusztja jelenléte a Duna völgyében Európa szívébe s egész Afrikáig özönlötte a háború pusztításait. A népségek, mellyeket kiszorítottak és magok előtt üztek, majd mind Galliába vették utjokat. Az alánok, vandalogok és svévek, kik e tartományba 406-ban jöttek, azt 4 esztendeig dúlták s innen Hispaniának és Afrika városainak estek. A burgundok, a Rajnán rézst találván törve, előzönlék Helvetiát azután Savoia't, s több frank törzsek, mellyek ezen folyótól éjszakra laktak, dél felé a Meuse hosszába, az úgy nevezett *Rive, Ripa* (part), mellékére költözködtek, mellyről *Ripuarius* (part melléki) frank nevet nyertek. Róma kénytelen volt vendégekül fogadni a pusztítókat, kiket nem volt ereje visszaverni, és éjszaki Gallia két új néppel szaporodott, mellyek a sali frankokkal, kik 100 év óta *Toxandriát* *) lakták, szövetségben voltak. A visigóth

---

*) A térképeken, mellyek Galliának a barbarok beroohanása előtti állapotját ábrázolják, a Rajna bal partján eső s ugynevezett Germania Secundában, melly még római provincia volt, találunk *Toxandres* nevű népséget, mellyről vette e nép lakhelye a *Toxandria* nevezetel. Ezen kétségtelen görög szavakból képzett *Toxandres* név jelentése: *nyilazó férfiak* vagyis *íjászok*, melly nevezet e népre hihe-tőleg fegyverzetéről ragadt.

népnek Aquitaniába telepedése s egy barbár királyság föllállása, melly Galliát belől aláasta, szintén a húnok Európába jövetelének következménye volt. A visigóthok Balamir elől szökvén s Pannoniába kegyelemből befogadtatván, annak csakhamar uraivá tevék. magokat s Alarikh vezérlete alatt pusztitva szaguldozták be Graeciát és Italiát, azután Ataulf alatt átkelvén a nyugoti alpokon, a gyenge római kormánytól egy gazdag és termékeny tartományt raboltak el, mellyben reménylheték, hogy a boszorkányfiaktól örökre meg fognak menekedni. Két horda szövetséges alán, a 406-diki berohanás maradványa, ott néhány pusztla megyét elfoglalt, az egyik Valence környékén, a másik a Loire bal partján, mellynek réveit őrzötte. A Kaukáz e fiai láncsával kezökben itt tanyáztak sátraik és nyájaikkal, folytatván Ázsia sivatagjainak életmódját Tours és Orleans síkjain.

Gallia ekként öt szövetséges nép közt földarabolva, Hispania félig meghódítva, Afrika elvesztve, Britannia szigete Italia kormányától el lön különítve; e volt azon kép, mellyet 451-ben a nyugoti római birodalom mutatott. Ide kell még számítani Britannia Armorica elszakadását is, melly a hasonnevű nagy sziget példájára s a szökevény britannok ösztönzésére nemzeti főnökök alatt független állammá alakult. A kül háború mindezen vidékeken kimondhatatlan nyomort, a nyomor viszont polgári háborút szült. A pór lázadások, mellyek *bagaudes* neven ismeretesek, 435-től 443-ig folyvást nyugtalaníták Galliát és Hispaniát, s a pórháború, bár azt Aetius erős kézzel elnyomta is, úgy látszott nem aludt ki. Főnökei, kik közzé lehetett számlálni minden sorsú elégedetleneket és adósságba merült fiatalokat, terveiket titokban szövék. Azt lehet mondani, hogy a köz szerencsétlenség számát szaporítandók, ők is az olly borza-

lommal várt rettentő 451-dik évre várakoztak, s hogy magokat csupán a vak szerencsére ne bízzák, egyik legfőbb emberök Eudoxius orvos, az egykorú történetírók szerint „egy nagytudományú de elvetemült szellemű ember,” 448-ban a húnokhoz szökött. Ott bizonyosan mindent elkövetett Attila fölingerlésére hadat indítani Gallia ellen, igérvén részéről a rablók, rabszolgák és föllázadt parasztok segélyét.

Két esemény, egyik szerencsés másik szerencsétlen, növelte a szellemi szorongást, az előre látott bajok zavarához egy palotai lázadás véletlen változókat csatolván. Theodosius 450. július 28-dikán lováról lezuhanva meghalt s három hónappal később meghalt Placidia is, ki a nyugoti birodalom kormányát fia a már ekkor 31 éves III. Valentinianus helyett vitte. Theodosius halála, melyet Chrysaphius kivégeztetése követett, nagy szerencse volt keletre nézve; de Placidiaé, mennyiben Valentinianust gyámság alól fölmenté, nyugotra orvosolhatatlan szerencsétlenséget hozott. Attila, követve szokását, hogy fegyverét a politikával megelőztesse, meg akarta változtatni az új fejedelmeket s a keletivel kezdé. Miután többé nem követelhetette Chrysaphius fejét, mellyért a konstantinápolyi népség versengett, egyszerűen a Theodosius által ígért adót kívánta; de az új császár Marcianus, egy régi illyr katona a Probusok és Claudiusok erélyes fájából, azt felelte, hogy aranya barátjai s ellenségei számára vasa van. Ezen felelet, sereggyűjtéssel és jó védelmi rendszabályokkal támogatva, hirtelen visszatartá Attilát, ki szemeit nyugotra vetette.

Ez oldalra roppant hadsereget fordíthatott, melyet 15 év óta tartalékban tartott, türelmesen várva az alkalmat, mellyen azt használhassa; Placidia halálával megérkezettnek hitte ennek idejét. Valósággal

15 vagy 16 esztendeje lehetett, midőn III. Valentinianus nővére Honoria, Placidia leánya s nagy Theodosius unokája, ábrándos örvöngési rohamban, vagy bosszúból családja iránt, melly őt férjtelenségre kárhoztatá, jeggyűrűt küldött Mundzukh fiának, ki épen akkor lépett a hún trónra. Attila, mint minden keleti, csak elvonuló szerény hölgyeket szeretett, Honoria ajánlatát válasz nélkül hagyta, de gyűrűjét megtartá. Ez e megvettelésen fölingerülve vagy nem igen lévén állandó hajlamaiban, udvarmesterével Eugenissal komolyabb viszonyt szőtt, mellynek botránya vesztére szolgált. Anyja őt előbb Konstantinápolyban azután Ravennában elzáratta. Évek folytak s a hún király, a nyugoti birodalommal gyakori viszonyai mellett, soha sem látszott emlékezni, hogy jegyese van, soha sem tett legkisebb czélzást Honoria vagy menyasszonyi ajándéka iránti jogára, míg nem egyszerre Valentinianus izenetet kap tőle, mellyben egyiket vagy másikat követeli. Nagy csudálkozással értesült, mondá, hogy jegyesével Honoriával ő végette méltatlanul bántak, sőt tömlöczben tartják. Nem látbatván, hogy annak választása mi gyalázatára válhatott volna a császárnak, követelte először annak szabadon bocsáttatását, azután az atyai örökségből őt illető rész kiadatását. Ezen rész szerént az utolsó császár Constantius saját vagyonának és a nyugoti birodalomnak feléből állt.

Miután a történetírat Honoriának börtönöztetése utáni kalandjairól hallgat, nem tudjuk vajon gyalázatának eltítkolása végett akkor adták-e férjhez, vagy ez csak az izenet vétele után történt, hogy a hún király igényeinek döntő okkal szegülhessenek ellen; minden esetre Honoria férjnél volt s Valentinianus azt felelhetné, hogy testvére már férjnél lévén házasságáról szó nem lehet, miután a római törvény, mint a

húnoké, a többnejűséget nem engedi; különben nővére ha szabad volna is mit sem követelhetne a birodalmi örökségből, minthogy a rómaiaknál nők nem uralkodnak s a birodalom nem családi vagyon. Attila, ki soha sem vizsgálta az okokat, mellyekkel akarata ellen küzdöltek, megmaradt tisztán és egyszerűen kettős követelése mellett, s hogy a világ előtt szavainak őszinteségét bizonyítsa, a gyűrűt, mellyet Honoriatól kapott, Ravennába küldé. E vita a legnagyobb élnökséggel folyt, midőn Attila azt egyszerre félbe szakasztá s úgy látszott hogy egészen elfelejtette. A nélkül hogy Valentinianus irányában legkissebb nehezítést vagy rossz emlékekezést mutatott volna, vele igen is messzeterjedő szivességgel bánt. „A császárnak, higgye meg, nincs igazabb barátja, sem a birodalomnak nála hódolóbb szolgája; karja, seregei, egész hatalma a rómaiak szolgálatára áll s nem ohajt semmit jobban, mint hogy alkalma legyen ennek bebizonyítására.“ Attila részéről ezen rögtöni forró barátság a ravennai udvart nem kevésbbé rémité meg, mint utolsó haragos kitörései; nagyon jól érzék, hogy ezen új politika új veszélyeket rejt.

Carthago és Afrika akkor Genzerikh vandal király uralma alatt volt, kit utálatosságra és lángészre a hún királyhoz lehet hasonlítani. Mit Attila a nem római Európa barbár népein olly gyorsasággal és szerencsével véghez vitt, Genzerikh megkísérté a birodalomban tanyázó barbárokon; főadatául tüzte azokat egy ugyanazon politikai igazgatás, ugyanazon vallás, az arianismus alatt álló testté alakítani, melly mindig kész legyen minden ügyért s mindenhol védni a barbár zászlót a római ellen. Hogy e terve sikerüljön, fiával Hunerikkal elvétette Theodorikh visigóth király leányát; azonban ezen összeköttetésben nem találván azon előnyöket, mellyeket reménylett, üldö-

zöbe vette menyét, s egyszer azon egyszerű gyanúra, hogy az őt meg akarta mérgezni, orrát lemetszette s illy borzasztón elcsufítva küldte vissza atyjának Galliába. Meggondolván azután egy illy meggyaláztatás következeit s nem kételkedvén, hogy Theodorikh bosszút állandó ellene a rómaiakkal szövetséget fog kötni, Attilával ügyekezett szövetkezni. Gazdag ajándékaiért jó szívvel fogadta őt a hún király. Mint két saskesely, melly röptét úgy intézi, hogy egyszerre csapjon ugyanazon martalékra, megalkudtak, hogy a római birodalmat éjszak- és délről egyszerre rohanják meg. Genzerikh már ekkor kétségtelenül tervezé azon beütést Italiába, mellyet négy évvel később hajtott végre; Attila a visigóthokat és Galliát választá.

Más okok is inditák a hún királyt, hogy a déli Rajna ellen vigye táborát. Egyik előkelő frank törzs főnöke, melly törzs ezen folyó jobb partján a Neckar mellékén honolt, 446. vagy 447-ben meghalt, két fiat hagyva, kik örökségén versengtek s a nemzetet magok közt megoszták. Miután az idős Attilát kérte segélyül, az ifjabb római védelem alá veté magát. Aetius őt az akkor dívó katonai szokás szerént, melly már az V. században mutatja némi színét a kezdődő loyagságnak, fiává fogadta, aztán ajándékkal halmozva Rómába küldte a császárhoz, hogy azzal szövetséget kössön. Itt látta őt Priscus. „Álla még nem pelyhedzett,” mond ő, „de szőke haja tömött fürtökben lengett vállain.” Aetius, mint hihető, könnyen beigtatá védenczét a Neckar-melléki frankok trónjára; de az elüzött testvér nem szünt meg Attila nagyra-vágyását ingerelni, mellynek sikeréhez köté maga diadalát. Így minden összejött, hogy a hún királyt Gallia felé vonzza, Genzerikh ösztönzése, a nagyhajú királyfinak, ki előtte a rajnai átmenetet megnyitandó

volt, sőt még Eudoxius orvosnak, ezen gyűlölt pór-főnöknek, könyörgései is, ki neki más szenvedélyek felköltését ígerte, hogy a magáéinak segélyére használhassa. Ezen új eszméktől elfogulva másodszor is feledé jegyesét s Valentinianus császár irányában azon nyájas és alázatos hangot vette elő, melynek okát ez megtudni remegett.

Azonban azt nem sokára megtudta. Attila egy új követség által tudtára adta, hogy a visigóthokkal viszályban van, melybe, fölszólítá, ne avatkozzék. „A visigóthok” mondá, „a húnok uralma alól megszökött alattvalók, kik fölötti jogaikról azonban ezek nem mondtak le. Különben is nem veszedelmes ellenségei-e ezek a birodalomnak? Miután keletet és nyugotot össze vissza rabolták, megtartották-e híven köteleztetéseiket telepeikben, melyeket a rómaiak bőkezűségéből kaptak? Sőt ellenkezőleg irányukban örökös hadi állapotban élnek. Attila magára vállalta megzabolázni őket a rómaiak s maga nevében.” Valentinianus jónak látta megjegyezni, hogy ő nincs háborúban a visigóthokkal, és ha volna sem választana senkit boszulójául, hogy a visigóthokat, kik Galliában római vendégjog oltalma alatt élnek, megtámadni akarni annyi mint a birodalmat megtámadni, és hogy végre is Attila sehogy ezekhez el nem juthatna a nélkül, hogy fenekestől föl ne forgassa azon uralkodó tartományait, kinek magát szolgájául vallotta. A hún király azonban erre mitsem adott, s nyilvánítá hogy indul; azonban ugyanakkor, midőn Valentinianust hittelgéseivel el ügyekezett altatni, megízente Theodoriknak, mit se aggódjék, mert Galliába csak azért megy, hogy a rómaiak jármát megtörje s az országot vele megoszssa. Ezen tettetett barátságos biztatásokkal egyszerre érkezett a góth királyhoz a császári korbályság következő tartalmú levele: „Barbarok

legbátrabbja! bölcseségedhez méltó összeesküdni a világ zsarnoka ellen, ki az egész világot erővel maga alá akarja hajtani, ki mitsem gondol van-é oka a háborúra, hanem mindent törvényesnek tekint, mi neki tetszik. Vállalatait karjai hosszához méri s dolyfét szabadossággal elégíti ki. Jogot, méltányt nem tekintve ellensége minden létezőnek. — — Fegyvered által erős hallgass saját hosszú érzelmeidre; fogjunk kezét s jer segélyül a köztársaságnak, mellynek egyik tagja birtokod.“ Mondják, hogy Theodorikh ez egymásnak ellentmondó levelek olvastára, erősen megzavarodva, így kiálta föl: „Rómaiak! vágyatok im teljesült, Attilát nekünk is ellenségünké tettétek.“ Határozatlan szavakban adott segélyígéretet Valentinianus követleinek, de föltette magában, hogy magokra hagyja a rómaiakat e viszály elintézésében s telepében várja el, ha tetszik a húnoknak oda jönni őt megtámadni. E közben Attila nagy sietséggel rendezé seregeit táborba szállani. Mindig csak a visigóthokról beszélt s a külszin azt látszott mutatni, hogy valódi célja Gallia megrohanása; de olly nagy volt a meggyőződés ravaszságáról s a bizalmatlanság szavaiban, hogy Aetius, maga sem tudván nincs-e tör rejtve a mutogatás színe alatt, nem merte Italiát oda hagyni.

A történetírat szomorú részletezését hagyta ránk e hadseregnek, mellynek tömegei nem csak a Duna partjait, hanem a szomszéd síkokat is elborították. Európa Xerxes óta nem látott ennyi ismert és ismeretlen nemzetet egy tömegben, mellyben a harczosok száma nem kevesebb mint 500,000-re ment. Ott szerepeltek Ázsia legutálatosb és legvadabb képviselői, a fekete hún és kozár hosszú tegzekkel, az alán roppant láncsájával és szarvlemezes sisakjával, a neür, a bellonot, a festett és pontozott képű gelón, ki fegyverül kaszát s diszül emberbőr-kaczagányt

viselt. A sarmatiai síkokról megjöttek a fél-szláv fél-ázsiai bastern törzsek, fegyverzetükre a germánokhoz erkölcsükre a csüdökhöz (scythákhoz) hasonlók s mint a húnok soknejűek. Germánia kiállítá nyugoti s éjszaki legtávolabb nemzeteit; az Oder és Weichsel melléki rúgot, a Niemen és Duna környéki scyrt és turcilingot, kiknek nevök még akkor ismeretlen, de nem sokára ismeretes lön; ezek skandináv kerek pajzsossal és rövid karddal fegyverkezve nyomultak. Látható volt a gyors rohamú, csatában győzhetetlen de kegyetlen herul, a többi germánok réme, kik azt végre ki is irták. Nem késett a föl hívásra ostrogóth és gepid; ott voltak ezek a rómaiaknak olly félelmetes nehéz gyalogságukkal. Ardarikh király vezénnyé a gepidákat; Valamir, Theodemir és Videmir, három testvér az Amálok véréből, állt az ostrogóthok élén. Bár a királyság választás után a legidősb Valamir kezében volt, ez meg akarta azt osztani testvéreivel, kiket gyöngéden szeretett. E hemzsegő törzsek főnökei, Attila előtt reszketve, távolban álltak tőle, mint apródai vagy testőrei, szemeiket rá szegezve, feje legkissebb intésére, szeme legkissebb pillantására figyelve; akkor oda siettek venni parancsait, melyeket habozás és zúgolódás nélkül végrehajtottak. Ketten voltak, kiket Attila e tömegeből kiválólág megkülönböztetett, kiket minden tanácsába meghívott: a gepid és az ostrogóth király. Valamir ítéleteiben nyíltságot, méltányt s kellemes előadást, mik a hún királynak tetszetek, Ardarikh ritka eszélyt és minden próbát kiállt hűséget tanúsított. Illyen volt e hadsereg, melly mintegy kiüritni látszott a barbár világot, melly azonban még nem volt teljes számú. Ennyi nép megindulása mintegy forradalmat szült Éjszak-Európa nagy síkján; a szláv faj leszállt a Fekete tenger felé elfoglalandó ott az ostrogóthok által elhagyott tére-

ket, melyeket már előbb is birt; a fekete húnok hátvéde, a fehér húnok, avarok bolgárok, hungarok*), törökök előcsapata egy lépéssel előbb nyomult Európa felé. Minden rangú rombolók, Italia leendő urai, a nyugoti caesarok helyettesítői, itt voltak összeviszsa, főnökök s népek, barát s ellenség. Orestes itt találhatta Odoakert, mint turciling közvitét, s nagy Theodorikh atyja, az ostrogóth Theodemir, Attila egyik kapitánya volt; a polgárisult világ minden romja, a barbár világ minden kiválasztott nagysága mintegy kíséretét látszott képezni a rombolás szellemének.

Hogy a Rajna partjára mártius első napjaiban megérkezessen, miként megérkezett, útra kellett kelni Attilának januarius havában. Seregét két testre osztotta, egyik a Duna jobb partján a hadi utat követve, a római várdákat és erősségeket megrohanta s uljában mind lerombolta, mialatt a másik a bal parton fölvonulva útközben magához csatolta a quadok és markomannok maradványait a nyugoti Kárpátokban és a svévekeit a Schwarzwaldban. E két hadoszlop a Duna forrásainál egyesülve megállapodott a

---

*) Igaz hogy már *Priscus Rhetor* töredékeiben *Ex Hist. Byz.* 14. §. említetnek az *onogur*-ok, kik Kr. u. 461 — 465 közt az avarok által székeikből kiűzött szabírok által nyomtatva előnyomultak s az akatir unnokat (kozárokat) sok csaták után legyőzvé a keleti birodalomhoz társaikkal a *száragur*-ok és *uog*-okkal együtt barátságos követséget küldöttek. Azonban arra, hogy ezen *onogurokat*, kiknek lakása *Priscus* szerint 461 előtt és így még Attila idejében a Kaukáz hegyláncz fölött a Fekete tenger és Káspi tó közti térségen volt, a magyar (*hungarus*) nemzet őseivel azonosíthassuk, miként azt *Thierry* e nevet *Hungares* alakban adván tenni látszik, eléggé meggyőző és összefüggő adataink épen nincsenek.

rengeteg erdők közelében, mellyek Galliába átkeléséhez minden szükséges anyagot szolgáltathattak. A Neckarparti frankok Attila közeledtére hihetőleg elűzték vagy megölték az ifjú királyt, kit a rómaiaktól kaptak, elfogadandók a más hosszúhajú királyfit, ki olly tekintélyes pártfogás alatt jött hozzájuk; de még ez nem volt elég, vele együtt a hún zászlók alá állottak. Ugyanezt tették a thüringi törzsek, sőt még a rajnántúli burgundok is, elfelejtve régi sérveiket Oktár király ellen, Attila vitézei lönek. Így mindig új segélyhadukkal szaporodva a hún hadsereg készülteket tön a Rajnán átkelni. Az ős hercyni erdő, melly Caesart és Julianust látta, Attila révgyárává alakult, százados tölgyei és bükkjei ezrenként hulltak a fejsze alatt, hogy durva bárkákká alakítva a folyó két partját hajóhidakkal kössék össze. Minden oda mutat, hogy Attila több illy hidat állíttatott s az átkelést több ponton egyszerre hajtotta végre, akár azért, hogy a megtorlódást kikerülje, akár hogy az egyszer átkelt embereket és lovakat a föld táplálhassa. A legkeletibb osztály a Rajnán *Augusta* (Augst), a ravarkok fővárosa mellett kelt át s azután a legiók raktárutján haladt a folyó és a Voges hegység (les Vosges) alja közt. Attila, mennyire utja körülményeiből kivethető, valamivel alább a Mosel beszakadásánál a római hadseregek rendes átkelő helyét választotta; azután seregeivel azon utat követve, melly e révtől Trierbe (Tréves) vezet, zsákmánylás iszonyai közt bevonult a gallok régi fővárosába.

Attila e vállalat igen is jelentős jelleme daczára, kitűzött tervéhez hiven, egész Galliában azt hirdette, hogy a rómaiak barátjaként s csupán a visigóthok, mint szökevény alattvalói s a rómaiak ellenségei, megzabolázására jött, hogy tehát a galloknak őt mint szabadítót s a birodalom egyik tábornokát jól

kell fogadniok. Jó indulattal teljes szavai egyeztek kiáltmányaival. Nevetséges s egyszersmind borzasztó volt látni e kalmukot, mint római tábornokot, midőn zsöllyeszékében ülve fogadta a városok papjait s őket rosz latinsággal rá akarta beszélni, nyissák meg előtte kapuikat. Némelly városok ezt megtették, mások megkísérték az ellenállást; mindnyájával egyiránt hántak. A római gyenge helyőrségek illy rohamot föl nem tarthatván visszavonultak a jó falakkal védett helyekre, vagy lassan lassan visszahúzódtak a Loire-ig, melly az egyesülés általános helye lön. Valamennyi szövetséges barbarok közül egyedül a burgundok mertek csatát állani. Midőn a húnok keleti hadosztálya Helvetia határán átlépett, hogy a strassburgi utat elfoglalja, ezek azt királyuk Gondikár vezérlete alatt megtámadták, de megveretve szétszóródtak; a többi szövetségesek, látván hogy sem parancsnok sem utasítás nem érkezik, követték a római helyőrségek hátráló mozdulatait. A parti frankok indultak legelőbb. A sali frankok lassabban határozták el magokat, de végre ők is elvonultak e tömegek elől, mellyek ellen minden elszigetelt ellenállás lehetetlen volt. Visszavonulásuk, mellyet a húnok csatározásai nehezitének, tökéletesen zavart futáshoz hasonlított. Az ifju Childerikhet, Mervig vagy Meroveus király fiát, ki kormányozta akkor e nemzetet, anyjával együtt egy csoport lovasság körülvette s már foglyul vitte, midőn egy nemes frank, Viomade nevezetű, őket e halálveszélyből megmentette. E háborúba, mellyben a tiszta barbarok mind Attila s a félbarbarok a római birodalom mellé állottak, a társadalmi háborúk némi keserősége vegyült. A thüringek, kik a sali frankok királyának és hadsergének eltávoztá után ezek földjére jöttek, a honn maradt nők, gyermekek és véneken hallatlan kegyetlenségeket

követtek el, mellyeknek pusztá elbeszélése még 80 év múlva is boszúra gyulasztotta Clodvig fiait.

Mintha pusztító sáskafelleg terült volna el a két Germania s Al-Belgium fölött *). Mindent raboltak, romboltak, kiéheztettek. A keleti hadosztály, miután Gondikar burgundjait megverte, halomra dúlta Augusta, Vindonissa és Argentuaria városait, mellyek romjaiból emelkedett később Basel, Windisch és Colmar; szaguldozói egész Besanconig hatoltak. Strassburg, Speyer, Worms, Mainz egymásután hún kézre került. Attila jobb szárnyán Tongres és Arras hasonló sorsra jutott. A hún hadsereg homloka egy pillanat alatt elfoglalta Galliát egész szélétében a Jurától az Oczeánig. Bár Attila kedvetlenül nézte e hosszadalmas rablást, melly seregeit szétszórta s őt a hadjáratí terve kivitelére nézve becses időtől megfosztotta, elnézte azt kénytelenségből, hogy seregét élelmezhesse, vagy számításból, hogy azt lelkesítse. Maga Trierből távozta után Metzre szállá meg, nem akaráván háta mögött hagyni egy illy erős helyet, melly Galliának éjszakot déllel, Triert és Strassburgot Arles fővárossal, a törvényszéki főnök jelenlegi székhelyével összekötő fő utjain uralkodott. Azonban elegendő vívművek hiányában s különben sem lévén gyakorlott illy működésekben, miután a város falait sokáig tőrette, a megszállást egészen lehangoltan fölbontja. Már huszonegy mérfölddel előbb volt, épen Scarpone várának lerontásával foglalkozva, midőn értesült,

---

*) A Rajna jobb partján a mai Strassburgon alól kezdődve föl a Rajna torkolatáig terültek a *Germania Prima* és *Germania Secunda*, s ezektől nyugotra a *Belgium Primum* és *Belgium Secundum* nevet viselő római tartományok; az *első* nevet viselők inkább délnek s így Rómához közelebb estek.

hogy Metznek egy védfala hirtelen összedőlt. Magokat lóra vetni, e tért átnyargalni s a résre rohanni a húnoknak néhány órai munka volt. Éjjel érkeztek meg, husvétra viradóra, melly ez évben april 8-kára esett. A püspök papságával az egyházba vonta magát, őt megkímélték s foglyul hurczolták, hanem papjait az oltár lábainál mind megfojtogatták. A lakosok kardra hányattak vagy lángba borított házaik tűzébe veszték; mondják hogy nem maradt meg egyéb mint egy, Sz. István első vértanúnak szentelt imaház. Metz-től Attila Reimsnak fordult.

A rem törzs (Remi) nagy és híres fővárosát bevenni nem került ennyi bajába; csaknem pusztá volt az, lakosai erdőkbe menekültek; de a püspök, Nicasius, egy maroknyi bátor és hű néppel ott maradt, bevárandó, mi istennek tetszeni fog. Midőn látta, hogy a kapuk betörve s a barbarok a városba tódulnak, eljök közelgett egyháza küszöbén, körötte a papok és lelkészek, utána egy csoport nép, melly nála keresett védelmet. A püspök főpapi diszbe öltözve erős hangon Dávid zsoltárának e versét éneklé: Az én lelkem porba van szegezve, uram éleszs meg engem beszédeddel. Egy dühös kardcsapás torkába fojtá a szent éneket s feje teste mellé porba gördült. Nicasiusnak volt egy gyönyörű nővére, Eutropia nevezetű, ki rettegven hogy a barbarok baromiségának áldozatja lesz, a gyilkost arczul csapta s magát testvére mellett összevagdaltatá. Ez csak előjátéka volt a mézsárlásnak; azonban az egyház, mellynek küszöbén ezek történtek, egyszerre rémületes hangon megdördült, mire a húnok elszaladtak s ott hagyva zsákmányukat, a várost rögtön elhagyták. Másnap a lakosok visszaköltöztek lerombolt házaikba s összeszedvén azok tetemeit, kiket vértanúkul tekintettek,

emléket emeltek lelkészöknek, kit az egyház még ma is szent Nicasius név alatt tisztel.

A legendák azok, melyek bennünket ezekről tudósítanak s hasonlóan értesítnek Laon és a veramundok városa Augusta, a mai Saint-Quentin, romlásáról. Ez okmányok természetesen hosszasabban adják eléánk a püspökök és papságuk, mint a földült városok világi lakosainak szerencsétlenségeit, melly megkülönböztetés nem csak a szóban forgó okiratok természetéből foly, hanem magokban a történeti tényekben mélyen alapszik. Az annyi balság által előidézett politikai föloszlásnak közepette a polgári és katonai tisztviselők gyakran hiányzottak, a bírák megszöktek, hogy a kincstár zsarlásai vagy az ellenség sarcza elől menekülhessenek; de a püspök nyájához szellemi kötelességgel csatolva helyt maradt. Ő volt tehát, kit a barbarok mindig velök szemben találtak, mint egyetlen hivatalnokot, ki a római hierarchiát képvisel; ő volt egyedül, kihez a polgárok tanács- és utmutatásért folyamodhattak. A kor szükségéből származott törvények a püspökre polgári tulajdonokat is ruháztak, melyek őt lassan lassan igazi tisztviselővé s városi előjáróvá tették, sőt az események hatalma a püspököt még másra is emelte s belőle, a mint jött, duumvirt, főnököt, pénzügyért, hadvezért teremtet. A dolgok ez állásából, melyet a következő századok halul fogtak föl, fejthető meg a vértanúk azon nagy száma, kikről a legendairók az V-dik század barbár háborúiban emlékeznek, szemeikben minden megölt természetesen hitéért halván meg. Mi a húnok e háborúját illeti, mint bizonyost elfogadhatjuk, hogy abban a szentségtelenség gyakran mézszárlással, isten nevének gúnyolása az emberiség megvetésével vegyült; még azt is föltehetjük, hogy a húnoknak hódolt némelly népek, mint a rugok, scyrok, turcilin-

gek, kik az odinismus vad szenvedélyeivel jöttek, ez alkalommal a keresztyén papok ellen bőszen gyűlöletet fejtettek ki: de Attilában éppen nem volt üldözési ösztön s harcza a római társadalom ellen a keresztyénség elleni háború jellemét nem viselte. Dzsingiz-Khán és Timur e tekintetben szintén így jártak el, az első egyenesen meghagyta fiainak, hogy mit se avatkozzanak a meghódított népek vallásos hitébe. A mongol hódítók e politikája már Attila magaviseletében észrevehető.

E közben egész Gallia, de kivált a belga tartományok meg voltak rémülve. Mindenki futott vagy futni készült a nemzetek e vihara elől, mellyet lángok előztek s éhség követett. Kiki sietett élelmét, pénzét, vagyonát biztosságba helyezni; a kis városok lakói sürgöttek a nagyokba zárkozni, bár ott sem találtak több biztosságot; a síkok lakói a hegyekbe bujdostak, az erdők pórokkal teltek meg, kik ott a vadak barlangjaiért versengtek, a tenger- és folyómelléki hajóikat vízre eresztve készen álltak családjukat és vagyonaikat azon pontra szállítani, mellyet kevesebb fenyegetettnak gondoltak. Így tönk a kis Lutetia város polgárai is. Lutetia, vagy mint akkor szokás volt a városokat azon népecskékről nevezni, mellyeknek azok székhelyei voltak, *Parisii*, a mai Paris, Julius Caesar idejében csekély várda, Constantius Chlorus óta meglehetősen várossá emelkedett. Ezén császár és utódjai úgy találván, hogy a trieri lak igen kezők ügyébe esik a barbaroknak, délebb felé kerestek magoknak mulató, seregeiknek pedig teletszaka gyakorló helyet, s azt majd Reimsba, majd Sensba, majd Parisba határozták. E császárok a Szajna bal partján, kívül a városon, mellyet a folyó egészen szigetbe zárt, erősített tábornyát, fegyvertárakat, palotát, amphitheatrumot, egyházakat, szóval mindent épített-

tek, mi egy katonai telep- és császári székhelyhez kívántatik. Julianus e helyet különösen megszerette s több telet töltött benne. Itt történt, hogy egy katonai lázadás 360-ban öt caesari rangról augustussá emelte s 383-ban egy más lázadás Gratianust megbuktatta. E közben a kis város kereskedelmi fontossága lépést haladt politikai fontosságával s Paris az Al- és Fel-Szajna közti egész kereskedelem rakhelye lön. Más körülmények közt annak már Tiberius kora óta híres hajós népe gondoskodott volna, hogy tiszteletben tartassa szigetét, melyet a folyó két mély ága s tornyokkal ellátott magas fal körített; de a halál-ijedelem, melly Attilát előzé, a legbátrabbakat is leverte s a népeknek egyetlen menedéket mutatott, a futást. A parisiak csakugyan tanácsot tartottak s elhatározták be nem várni az ellent. Már megtették a készüléteket általános kiköltözésre, minden ladik indulóban állt. Nem lehetett egyebet látni, mint a téren halomra hányt butorokat, elhagyott pusztá házakat s gyermek és nőcsoportokat, kik könnybe, lábadt szemmel tüzhelyeiknek utolsó isten hozzádot voltak mondandók. Egy nő vállalkozott őket visszatartani. E rendkívüli nő jelleme, azon bizonyos tekintély, mellyet maga körül gyakorlott, végre azon méltó tisztelet, mellyel emlékét Paris városa tizennégy század óta őrzi, megkívánja, hogy itt előre bocsássuk, ki volt e nő s miként folytak élete első évei.

Genovévának hívták, mit mi Geneviève-re változtatlunk, s bár neve egészen germán szabású, eredetére nézve gallo-román volt. Atyja Severus s anyja Gerontia születésekor Nemetodurum ma Nanterre városában laktak három mérföldre Paristól; itt kézi munkájok nélkül sőt meglehetősen kényelmes állapotban éltek. Geneviève nem tölté gyermekkorát juhot őrizve, bár mit mond is erre nézve a néphagyo-

mány. Severus kedves, beteges, mindennél inkább magányt kereső leányának nem volt nagyobb öröme, mint anyja szobájába zárkozni, ott imádkozni és ábrándozni; mihelyt szerét tehetette, templomba osont. Csendes, magányt óhajtó kedélye elkülönzé őt a többi gyermekektől, soha nem lehetett őt ezek játékába elegyedve látni. Hét éves korában kinyilatkoztatá, hogy apáczafályolt őt, mihelyt arra a kort eléri, s szülői ellenkezésének daczára, kiknek e pálya nem tetszett, ez lelkében ettől fogva rendithetlenül el volt határozva. Történt, hogy ez idő tájban, tudniillik 429 körül, Nanterre-t két jeles személy tisztelte meg látogatásával, Germanus auxerre-i és Lupus troyes-i püspök, kiket a galliai papság mint legkitünőbb hittanárokat Bretagnebe küldött leküzdni Pelagius eretnekséget, melly által a bretagnei nép sőt magok a papok is meghagyták magokat vesztegettetni. A két térítő a város lakóinak hívására megigérte, hogy megszáll nálok egy éjre. Nanterre erre nagy örömben lön s a kijelelt napon férfiak, nők, gyermekek ünnepi öltözetben az úton várták vendégeiket, hogy őket fogadják s az egyházba kísérjék. Germanusnak a tömeg közepett, melly tiszteletére köré tolongott, egy fiatal lyánka tűnik föl gyermeki szerény kellemeinek bájában, kinek eleven csillogó szeme természetfölötti lánggal látszott égni; magához inti, karjára emeli őt s homlokára atyai csókot nyomva nevét kérdezi. Geneviève rövid, szabatos feleleteire, bátor tekintetere, (mert e leány ő volt) az ősz öreg elgondolkozott, azután szülőihez fordulva monda: „ne ellenkezzetek vele, mert vagy én nagyon csalatkozom, vagy e gyermek nagy lesz isten előtt.“ Más nap reggel rá adá áldását. E pillanattól fogva Geneviève hajlama még elszántabb mint valaha, jelleme magába szálltabb, viselete zárkózottabb lön; az egyházat csak

a szegényekért hagyta el; azon korban, midőn az ember alig ismer még komoly foglalkozást, éltét imádkozás s betegápolás közt osztá föl. Szüléinek ellenszegülése erre mindinkább növekedett, s anyja egyszer annyira fölindult ellene, hogy arczúl ütötte: de se rossz bánás se fenyegetés nem tántoríthatta őt el hajthatatlan elhatározottságától. Midőn tizenöt éves lett, jelenté magát a chartres-i püspöknél Julianusnál. ki homlokára tűzte a szüzesség fátyolát, s Geneviève, miután szülei nemsokára elhaltak, Párisban lakó keresztanyjához vonult.

Itt azután Geneviève szabad tért engedett magányt és sanyart óhajtó szenvedélyének. Beszéli, hogy hálósobájában agyagból készítettett magának fekhelyet, mélyen töltötte éjeit; sokáig csupa árpa-kenyeren és vizen élt s püspökének parancsára volt szükség, hogy halat és tejet is egyék. Három napig halottnak hitték s már temetni készültek, midőn szemeit fölnyitá s csudás körülményekkel elbeszélé. „miként ragadtatott el lelkében az igazak nyughelyére.“ Elragadtatásait csudák követték, s csak hamar nem beszéltek egyébről csak a nanterre-i szüzzől s a csudákról, melyeket kezei által isten mívelé; bűnát meggyógyított, vakoknak visszaadta szemök világát, ördögöket űzött, ismerte a jövőt, olvasott az emberek legtitkosabb gondolataiban s parancsolt az elemeknek; a vihar, — esküvének, — szavára kel vagy nyugszik. Szentségének híre ellől fogva erős gyökeret vert. Ezen szentségi állapot, melly külsőleg a jóslat és csuda adományában nyilvánkozott, annak ki e szentség hitében állt nagy hirt nevet szerzett, mellynek zaja csakhamar az egész keresztyénséget bejárta. Neve szájról szájra kelt; tetteinek, szavainak elbeszélésével országról országra, nyugotról keletre, a keresztyén egyházakból a barbár egyházakba jár-

tak s fölmagasztaltsággal irt életrajzaít mindenütt mohón olvasták. Ez történt Geneviève-vel is. Az egyszerű lány, kinek lángoló felebaráti szeretete egy kis Szajna-szigeten működött, meg sem gondolta volna, hogy ő a kíváncsiság kimerithetetlen tárgya egész Syria végéig. Symeon Stylites, ki negyven évet töltött egy oszlopon Antiochia mellett, soha nem mulasztá el megkérdeni látogatóitól, kik hozzá nyugotról jöttek: mit csinál a galliai jósnő Genovéva? Azonban az evangelium olly igen igaz szava teljesült e jósnőn is, kiben külföldön hittek s ki honn csak hitellenség-és üldözéssel találkozott. Sokan tagadták szentségét s az ügyesen terjesztett rágalmak őt a köz nép szemében utálat tárgyává tették. Szent Germanusnak, ki őt bretagne-i második útjában 447-ben meglátogató, kellett megtámadni ezen rosz akaratú előítéleteket, mellyek végre egészen elenyésztek. Ez vele Auxerre-ből Párisba *elogium*-okat azaz általa megszentelt kenyérdarabokat küldözve közlekedett; gyermeleg levelezés e nagy püspöktől, ki előtt császárnék meghajoltak, az árva leányhoz, kit lelki lányává fogadott.

Miután Attila közel megérkezéséről beszéltek, de kivált miután a háború dúlásai elkezdődtek, úgy látszott, hogy Geneviève minden más gondolattal felfahagyott. Mélyen meggyőződve e század minden valóságos lelkével együtt, hogy a világ eseményei csak istennek az emberekkel czéljaiból erednek, s hogy a töredelem és ima isten haragját lefegyverezve a bennünket fenyegető veszedelmeket elháríthatja, hamut hintve fejére éjt napot imádkozott s könnyezve esdekelt istentől honának kegyelmet. Miként más közveszélyben Galliának egy más lánya Jeanne d'Arc, úgy Geneviève is látnok volt; megérté hogy Paris városa meg lesz kímélve, ha töredelmet vall, s Attila nem

fog közeledni falaihoz. Azért rögtön bűnbánatra inté honfiait, meghagyván hogy minden indulási készületekkel hagyjanak föl; de a férfiaktól csak durva szavakat s gúnyos megjegyzéseket kapott válaszul. Ezek részéről elutasítatva, elhatározta magában hogy az asszonyokhoz folyamodik.

Maga köré gyűjtván azért ezeket, kezével a már üres házakra, a pusztá utcákra mutatva monda nekik: „Sziwtelen nők! tehát elhagyjátok tűzhe-lyeiteket, el e hajlékokat, mellyek alatt fogantattatok, növekedtetek, hol gyermekeitek születtek; mint ha magalokat s férjeiteket megmenteni. ^{Sutáson} kívül hem volna módotok, fegyvert készítve imából és böjtből, miként Eszter és Judith tön? Mondom nektek a fönséges isten nevére, ha így tesztek, várostok meg leend kimélve, míg bármelly hely, hol azt hiszitek menedéket fogtok találni, az ellenség kezébe esik és benne kö kövön nem marad.“ Szavataglejtése, ihletett tekintete megragadta mind e nőket, kik hallgatva követék őt, hová akará. Lutetia szigetének keleti csúcsán, ugyanazon helyen hol ma a Notre-Dame főegyház emelkedik, állott a szent István első vértanúnak szentelt egyház. Ide vezette Geneviève női kíséretét, mellynek segélyével magát a sekrestyében eltorlaszolta s mindnyájan elkezdtek imádkozni. A férfiak nejeik hosszas elmaradásán megütközve szintén az egyházhoz jöttek s a sekrestye ajtait zárva találván kérdék: mit jelent ez?, az asszonyok belőlről felelék, hogy többé nem akarnak távozni. E feleletre a férfiak magokon kívül lettek. Mielőtt a szent hely zárait föltörnék, tanácsot tartottak s legelsőben is arról vitatkoztak, miképen kelljen büntetni az áljósnot, mint ők nevezék, a hazugság szellemét, melly őket rossz napjaikban kísértetni akarja. Némellyek úgy vélekedtek, hogy meg

kell kövezni az egyház ajtaja előtt, mások hogy a Szajnába kell vetni. Még hevesen vitalkoztak, midőn a véletlen közzéjük hozza az auxerre-i papság egyik tagját, ki épen a berohanás elől futott az Al-Szajnához, ott hihetőleg jobb rejtekhelyet reményelve. Egy lelkész volt ez, ki többször hozott Geneviève-nek *eulogium*-okat szent Germanustól. Ez őket a három évvel ez előtt megholt püspök nevében megdorgálta, barbárságukért megszégyenítette s intvén, hogy kövessék azon tanácsot, mellyben ő isten ujjára ismert, mondá: „e lány szent, engedelmeskedjetez neki.“ A parisiak rá beszélteték magokat s helyt maradtak. Geneviève jól látott. Attila csapatai a Somme és Marne közt egyesülve nem közeledtek Parishoz s e város megmaradását egy szegény egyszerű lány bátor elszántságának köszönheti. Ha lakói akkor elszédnek, visszatértöket sok ok gátolhatta volna, s a kis Lutetia város, melly olly magas rendeltetésre tartatott fön, mint olly sok nála sokkal fontosabb galliai város igen hihetőleg pusztává lett volna, mellynek romait ma fü és viz boritná, hol talán a régiségbuvár Attila berontásának nyomait keresné.

A hún királynak épen nem volt szándéka Galliát általános zsákmányra bocsátni, legalább jelenleg nem. Attila, ki mindig lehető legkevesebbet kockáztatott, szerette meglepni ellenét, szokása volt mondani: „vitézebbet illet a támadás“; különben is a rögtöni gyors hadmozgalmak természetében voltak a seregeknek, mellyeket vezényle. Terve, mellyet már első nap megállapított, ez volt: egyenesen déli Galliának tartani, hogy a visigóthokat telepjeikből kicsalja vagy ott a római hadak megérkezése előtt, mellyeket még Italiában tudott, tönkre tegye. A visigóthok összetörése után Aetius elé ügyekezett, őt az alpok kapujánál megtámadandó. A burgundokat és

frankokat nem igen vette számba, mint ki az elsőket már megverte s az utóbbiakat szaladni látta. Hadulja Metzről fogva e tervét a tisztán látó szemek előtt teleplezé. Két út vezetett e városhól déli Galliába: egyik a fő közlekedési vonal a narbonnei vidék és a Rajnapart közt Langres, Ghálon-sur-Saône és Lyon városain át vonult alá a Rhône völgyére; a másik Reimson, Troyesen és Orléanson vezetett át. Az első olly vidéken vonult keresztül, hol nagy számú lovasság se erejét ki nem fejthette, se ételmet nem találhatott; a második sík nyílt vidéken vezetett, melly még a Loire-on túl is tartott a sologne-i és berry-i lapályokon. Attila, ki mindig jól volt értesülve a vidékről, hol hadat akart viselni, e két vonal közül az utóbbit választotta; még arra is számított, hogy Orléanost kardcsapás nélkül beveendi bizonyos egyetértés folytán, mellyet már az alánok főnökével vagy királyával szőtt, kik Sologne-ban táboroztak s a folyó réveinek védelmére voltak rendelve. Sangibán (igy hívták a királyt), egy gyenge és félénk ember, meghagyta magát Attila fenyegetései által ijesztetni vagy ígéretei által nyerni; mert Attilának mindenütt voltak emberei, kik részére akár mint küldönczök akár mint kémek dolgoztak. Különben is a galliai alánok, a húnok régi védencei, nem voltak nyugodtan megszökésök következtetéseiről, midőn látták, hogy még a hatalmas visigóthokat is visszakövetelték mint szökött rabszolgákat. Ezen tekintetek hatottak az alán király szellemére, ki beleegyezett hogy Orléanost átadja Attila seregeinek. Talán Eudoxius orvos is ígért védurának egy pár fölkelést a Loire-on túl fekvő tartományokban, mellyek a pórhadak legfőbb fészkei voltak. A hún királynak hát igen is volt oka siettetni útját Orléansba. Magához huzván serege szárnyait az egészet ez irányban összpontosította s Reimstől fogva

minden rablás megszűnt. Így történt hogy Châlons-sur-Marne, Troyes és Sens hátra maradt, a nélkül hogy Metz, Toul és Reims sorsára jutott volna. Bármennyire sietett is azonban Attila, egy szekerekkel nehezített hadseregnek legalább is 20 napkellett azon 336 római mérföldnyi (112 francia lieue-nyi) út megtételére, mely a hivatalos utrend szerint Metz és Orléans közt terült. E szerint tehát, ha az első városból április 9- vagy 10-kén indult meg, az utóbbi elébe május első napjaiban érkezhett *).

*) Itt következik állomásról állomásra a római itinerariumok szerint azon út, melyet Attila Metz és Orléans között tett. Érdekes hogy tizennégy század mulva e rettentő hódító minden léptét hazánk földén követhetjük. — 1-ször Metztől Reimsig : *Diodurum*, Metz ; *Scarpona*, Scarponne, 21 mérföld ; *Tullum* Toul, 15 mérföld ; *Ad Fines*, Foug, 6 mérföld ; *Nasium*, Naix, 21 mérföld ; *Caturiges*, Bar-le-Duc, 14½ mérföld ; *Ariola*, Montgarni, 13½ mérföld ; *Fanum Minervae*, La Cheppe sur la Vesle, hová a hagyomány Attila táborát helyzi, 24 mérföld ; *Durocorturum*, Reims, 28½ mérföld. — 2-or. Reimstől Troyes-ig : *Durocorturum*, Reims ; *Durocatalaunum*, Châlons, 27 mérföld ; *Artiaca*, Arcis-sur-Aube, 33 mérföld ; *Tricasses*, Troyes, 18 mérföld. — 3-or. Troyestől Sensig : *Augustobona*, Troyes, *Clanum*, Villemaur, 18½ mérföld ; *Agedincum*, Sens, 25 mérföld. — 4-er. Sensből Orléansig : *Agedincum*, Sens ; *Aquae Segestae*, ma romok Sceauxtól éjszakra, 24 római mérföld ; *Fines*, az orléansi erdő Cour-Dieu és Philissanet közt, 22 mérföld ; *Genabum*, Orléans, 15 mérföld. *Thierry*.

VI.

Orléans megszállása. — Attila bukása Chalonsnál.

A Loire 180 mérföldnyi folyásával északi és déli Gallia közt széles félkör alaku árkot képez, melyet maga a természet vont a különböző tájak közzé, s melly akkor, miként még ma is, eredetükre s érdekeikre nézve nem kevésbé különböző népségeket választott el. Orléans városa, a görbület közepén e nagy árok védbástyája, történetünk minden korszakában fontos szerepet játszott, akár mint hadműtani pont, akár mint kereskedelmi középpont. Gallia függetlenségének korában s régi Genabum neve alatt már meg volt e kettős fontossága; falairól lobogott föl a jel a nagy fölkelésre, melly pillanatra veszélyezteté Julius Caesar dicsőségét s életét. A gall-római kormány alatt kevés bel- vagy külháború volt, mellyben ne szenvedett volna, s falait, mellyeket a vívművek gyakran döngettek, újra kellett építeni 272 táján Aurelianus császár uralkodása alatt, kinek nevét hálából fölvette. Az aurelianusi vár, épen mint a mai város, a Loire jobb partján egy halmon feküdt, s kerítése, mellyet tornyokkal ellátott dölt négyszög alakú falak képeztek, dél felől a folyó vizébe nyult alá. Egy nagy torony a délnyugoti szögleten képezte a hidfőt, melly a bal partra Bourges irányában vezetett, s más nagy terjedelmű művek, mellyeknek némi

maradványai még most is állanak, védelmezték a keleti kaput, hol a neversi és sensi ut egyesült.

Orléans lakói, mint illy jelentékeny pont őrei, a legkisebb hadi zajra izgalomban voltak, s a római kormány e hanyatlásakor, midőn nálok vezér és katonaság gyakran hiányzott, meg voltak szokva csak magoknál keresni tanácsot. Midőn értesültek Attila jöveteléről és hirdetményeiről, mellyekben mondá, hogy csak a visigóthok ellen ügyekszik, jól érezték hogy e vihar legelőbb is rájuk lesz törendő. Falaikat jó karba helyezni, némi uj miveket emelni, minden lehető eleséget és ostrom alatti szükségletet összeszedni volt legelső gondjuk; második : az őrizetökül rendelt barbarok viseletét kikémleni; fölfedezték vagy legalább gyanították Sangiban titkos cseleit s midőn az alán király megjelent, hogy városukban az őrséget átvegye, bezárták előtte a kapukat. Ugyanakkor elküldték délre püspököket Anianust, hogy az ügyek állásáról értesitse akár Tönantius Ferreolus testőrségi főnököt, akár magát Aetiust, ha Italiából megérkezendett. Anianus rendeltése volt saját szemével meggyőződni, mi segélyre számíthat Orléans, s tudatni a római tábornokokkal, mintegy meddig tarthatja magát a város idegen segély nélkül, miután kénytelen volt az alánokat, ha nem is mint nyílt árulókat, de mint gyanusokat visszautasítani.

Anianus, masként Agnan, azon hős fajta püspökök közé tartozott, kiket az V. század teremtett, s kik mint tudós és kegyes, tanácsra és tetterre termelt emberek, közveszélyekben városaik természetes tisztviselői lettek. A nép választása, melly által volt szokás akkor az egyházat ujonczozni, ki tudta bennök tapogtatni azon képességeket, mellyek őket minden körülmények közt hasznosakká tehatték, e választás akár hadparancsnokra, mint Germanusban, akár ügyvédre

mint a troyesi Lupusban, akár világfi költőre esett mint Sidonius Apollinariusban. Olly bizalommal, mily-lyet a tulajdonképi tábornokok nem mindig tudtak magok iránt kelteni, követte a nép e rögtönzött kapitányokat, kiknek fegyverök a pásztorbot vala, kik csapataikat zsoltár éneklés közben rendezék s a romhamot *Alleluja* kiáltással vezénylék. A barbarok bizonyos szorongással tekintének e vért- és kardtalan tábornokokra, kiknek egész hatalmát igazán ki sem tudták számítani, nem egyszer reszkettek előttök, s többször megesett, hogy a katonai vagy polgári főnökök által hijában folytatott alkudozások egy püspök közbejövetelel végződtek. Anianus Arles városába, a római fő tisztviselők székhelyére, érkezvén a császári palota előtt lictor- és testőrcsapatokat vett észre, miből meggyőződött a tábornagy patricius jelenlétéről; Aetius valóban néhány nappal előbb megérkezett. Az orléansi püspök nevének hallattára, ki vele haladék nélkül beszélni kívánt, Aetius kilép az előterembe, melly már a kihallgattatási sorra várakozó tisztekkel, hivatalnokokkal és püspökökkel tölve volt, elébe megy az öregnek egész az ajtóig s vele magánosan sokáig beszélget; értekezésök tárgya a város és a római hadsereg helyzete volt. A püspök gyors segélyt sürgetett. Kiszámította hogy a város, a benne lévő élelmi szerekkel és fegyverfogható néppel magát saját erejéből június közepéig tarthatja, de e határidő multával kénytelen lesz magát föladni. „Fiam!” mondá azon ünnepélyes és mysticus hangon, mellyet a szent könyvek szokásos olvasása kölcsönzött az akkori papok beszédének, „ha július calcenlái előtt egy héttel (ez június 14-kére esett) nem jöttél segélyünkre, a vad föl fogta falni nyájamat.” Aetius ígérte, hogy a kilüzött napra ott lesz s a püs-

pök nagy sietve visszautazott. Alig ért be Orléansba, Attila azt meg kezdte szállani.

Aetiusnak Galliára nézve olly kártékony kimaradása is Attila politikájának eredménye volt. Mind addig míg attól lehetett tartani, hogy nyugotra nyomulása s a visigóthok elleni hadizenete, melyet olly nagy előkészülettel tőn, nem egyéb mint csel Italia meglepésére, Valentinianus eszélyesen visszatarlotta az Alpok aljában a római legiókat s a tábornokot, ki maga egy hadsereget ért; még midőn bizonyos hír jött is, hogy a húnok átkeltek a Rajnán, a császár magánál akarta tartani seregei nagyobb részét. Aetius tehát marcknyi néppel indult el, azon erőre számítva, melyet az Alpokon túli tartományok adhatnak, kivált szövetséges barbarokban : de leverettelése nagy lőn, midőn a dolgok állását látta : a burgundokat leverve s megalázva, az alánokat nyílt pártütésben, a visigóthokat határozottan elszánva, hogy telepeikben maradjanak. Semmi ok, semmi előterjesztés, semmi kérelem nem törhette meg Theodorikh makacs szellemét. Híjában fejtegette neki Aetius, hogy viselete, bármi legyen a harcz kimenetele, rá s népére fog visszahárúlni. „Ha a rómaiak le lesznek győzve,” mondá neki, „Attila már egy előbbi diadallal erősebben fog rátok jönni s ti a többi Galliától elhagyatva nem lesztek képesek ellenállani; ha ellenben a rómaiak többi szövetségeseik segélyével győznek, a dicsőség ezeké s a visigóthok elpártolása nem lesz többé eszélyes kiszámítás, hanem gyávaság.” Ezen olly nyomós védre Theodorikhnak csak egy válasza volt, melyet már Valentinianus követéinek is adott : „A rómaiaknak örö nük telt magokra s ránk vonni e vészt, melly bennünket fenyeget; vonják ki belőle magokat, a hogy tudják.”

E közben maga Aetius jelenléte mintegy va-

rázszerővel bizalmat és bátorságot öntött déli Galliába. A gall nemesek fegyverzék védenczeiket, a parasz-
tok fegyvert kívántak s e honfi lelkesedés közepett a
pórlázadás semmi kísérlete nem mert mutatkozni;
magok a rabszolgák is békén maradtak. A kis armo-
ricai köztársaság, bár a birodalmi kormánytól elsza-
kadva, megmutatta hogy szive még mindig római,
elküldvén harczosait Aetius táborába nemzeti zász-
laikkal, breton királyuk vezérlete alatt. A parti-fran-
kok nem voltak utolsók a kiállásban; Meroveus
harczvágyva sietett oda sali-frankjaival s Gondikar
burgundjaival, kik türelmetlenül vágytak bukásukat
megtorlani. Közöttök lehetett látni egy kis havasi né-
pet, a breón- vagy brennokat, kiket Aetius utja köz-
ben vett magához s vezetett Galliába. Midőn Sangiban
csapataival előállott, Aetius úgy tőn, mintha mit se
tudna árulásáról, akár azért, hogy zajt ütve ezen
mindig ingadozó embert végsőre ne kényszerítse,
akár attól félve, hogy egy ily példa által a többi
barbárok hűségét meg találná ingatni; de minden lé-
pését gondosan szemmel tartatta. Ezekből állt sere-
gének nagya; növekedett az még némi harbar gyar-
matosok vagy létek csapataival is, kik az ország
minden pontjairól érkeztek, hol a közlekedés a Loire-
től délre még szabadon állt. Így jöttek a chartres-i
lét-teutonok, a bayeux-i és coutances-i lét-batayok
és svévek, a mansi svévek, a rennes-i frankok, más
clermonti svévek, a poitiers-i sarmatok és taifalok,
más autuni sarmatok, s itt-ott a Szajna és Loire tor-
kolata körüli szász gyarmatosok némi osztályai;
mindezek Aetius seregével a táborban vagy útközben
egyesülhettek. Aetius látván a buzgalmat, mely
mindenfélől mutatkozott, ez által ihletve némi bizalmat
érezett magában éledni; de a visigóthok elmaradása
még mindig mélyen aggasztotta. Szint annyira el-

szántan őket magához vonni, mint azok magokat elkülönözni, megforgatott elméjében mindent, mi célra vezethetné, míg nem egy gondolat ötlük eszébe, mellynek sikere csallhatatlannak tetszett előtte.

Arverni városában, a mai Auvergne vidékén, élt egy senator, celta és római nemes, kinek családja a nyugoti birodalomban legmagasb közigazgatási és katonai hivatalokat — törvényszéki elnökséget, lovagparancsnokságot, patriciusságot — viselt s kinek ősei olly nagy jószágokat hagytak, hogy fia Ecdicius, midőn egyszer Arverni szabadsága forgott kérdésben, csupán védenceiből hadsereget szedhetett és saját földje terméséből kitarthatta az éhező Clermont várost. E senatort Mecilius Avitusnak hívták. Avitusban e gyönyör és tanulmány emberében, ez epicurusi hazafiban, különös vegyítékét találjuk a puhaságnak és erélyes tevékenységnek; először mint katona szolgált a római kormányt Aetius zászlai alatt hasonlíthatatlan hősiséggel; később polgári hivatalokba lépve hasonlóan jól szolgált s ügyes és szerencsés politikus hírnevében állt. Különösen dicsérték ügyességét, melylyel mint Gallia törvényszéki elnöke a visigóthok királyától egy fegyverszünetet vagy békékötést kivivott, mellyet az a római tábornokoknak makacsan megtagadott. Mindkét tisztének lejárlásával kéjelmes villájába Aviticumba temette magát, mellyet hegyeinek legvadabb vidékén egy fenyűborított szikla alatt, zuhogó vizek közt, egy kistó partjára építtetett. Itt ő könyvei s a hozzá mindenfelől tóduló tudományos emberek és a vidék legválogatottabb hölgyei társaságában kéjelgő s egyszersmind munkás életet élt. Könyvtára ablakaiból, mellyben a szép szellem emberei verseiket és prózáikat fölolvasták, meleg fürdőkre nyílt a kilátás, mellyeket nagy költséggel vendégei s maga élvezetére építtetett. Családja két

fiából, kik közzül az idős Ecdicius később fontosságát öröklé, s Papianilla nevű leányából állt, kit egy tiszteletben és kitüntetésben álló férfiú, már akkor egész nyugoton leghirhedettebb költő, Sydonius, a lyoni Apollinariusok családjából vett nejül.

Avitus kiváló udvariassága s szellemének ritka érdemeiért mindenfelé még Rómában is keresett ember volt ugyan, de sehol sem talált olly előzékeny fogadtatásra, sehol nagyobb bámulással nem csüggték rajta, mint a visigóth udvarban. Theodorikh nem győzte eleget látni és hallani e férfiú minden tekintetben kiváló modorát, melly olly erős ellentétet képezett azon bördolmányos urak durva tartásával, nyers hangjával és rossz latinságával, kik a toulouse-i udvar háttérét képezték. Az avern nemes látogatása Alarikh fiának forrón óhajtott szerencse volt; tanácsot kért tőle mindenben, különösen fiai nevelése iránt. Sőt ugy látszik, hogy Avitus elvállalta az ifjú Theodorikh, a király kissebbik fia, tanulmányainak vezetését. Ez olly méltó tanácsadó leczkéinek következtében Róma földulóinak laka latin akademiává változott, mellyben a római jogot tanulák s az Aeneist fejtegeték. Az ifjú Theodorikh mindig hálával emlegette, hogy neki köszöni azon szerencsét, hogy mint mondá „a tudós Maro lapjait“ olvashatta. — Ezen személyes tekintély, mellyet Avitus a barbár király lelkületére gyakorlott, volt az, mihez folyamodni Aetiusnak eszébe villant, s minthogy az idő szorította, rögtön elutazott Aviticumba néhány avern nemes társaságában.

„Üdv a világnak Avitus!“ mondá a hely urával találkozva, „nem valami véletlen dicsőség neked Aetiust előtted esedezve látni. E barbár nép, melly kapuink előtt lakik, csak a te szemeddel lát, csak a te füleddel hall; te mondod : térjen vissza telepjeibe

s visszatér; te mondd szálljon ki s kiszáll; tedd meg hát, hogy szálljon ki ma. Minap rá birtad a békére, most vedd rá a háborúra.“ Ezen az akkori divatszerinti kikeresett de igen is hizelgő bók nagyon ínyére volt Avitusnak. Különben is egy illy nagy személy hozzájövele őt a világ szemei előtt annyira megtisztelé, hogy némileg kötelességének tartotta sikerrel végezni a rábizott küldetést. Sikerült is az s a már megtántorodott Theodorikh barátja bölcs előterjesztéseire utolsó ellenvetését is föláldozta. Avitust ebben a visigóth főnökök titkos vágya is segítette, kik már pirulni kezdtek a gyávaság vádjára, melyet rómaiak és barbarok vetekedve szórtak rájuk. Csakugyan, midőn a király parancsa indulást hirdete, általános lön az öröm a góth telepekben; kiki sietett fegyverben megjelenni, kiki sürgött magát a harcosok közé soroztatni. Theodorikh személyesen vette át seregei vezérletét s magával vitte idősb két fiát Thorismundot és Theodorikhot, a királyság kormányát a négy kisebb testvér Fréderikh, Eurikh, Rothemer és Himerikh kezeire bízván. Aetiusra és az egész szövetekezett seregre nézve nagy nap volt ez, mellyen a költő, Avitus veje, kifejezése szerint, kinek e részleteket köszönhetjük, „a bőrrel fődött zászlóaljnak a római trombiták mögött helyet foglaltak“; e naptól fogva a patricius a győzelemtől nem kétkedett.

Theodorikhnak mind ezen vonakodása s kötekedése a rómaiaknak drága idővesztésbe került; az őt hétnek, meddig Orléans városa magát tartani ígérkezett, legnagyobb része már letelt, s még nagy út volt megtenni való: mindamellett Aetius biztatta magát, hogy a végzetes határnap előtt megérkezik. Attila, kinek hordái a helységet egész a Loire-ig körülfcgták, olly élénken erőltette a vívást,

a mint csak a húnoknak a vívművek kezelésébeni ügyetlensége engedte; míg ellenkezőleg a megszállottak sövényművekkel, pajzsokkal, hajító gépekkel, és gyújtó anyagokkal jól ellátva, ügyesen vezették a védelmi munkálatot. Gyakrabban vitette elő Attila a faltörő kost, de sikeretlenül. A húnok ekkor nyilaik szolgálatához folyamodtak, melyeket hasonlíthatatlan erővel és jó szemmértékkel kezeltek; szakadatlan ontották a nyílzáport, melly a várost kétségbe ejtette, senki sem mutatkozhatott többé födellen a védfalon, hogy el ne találják, s az ostromlottak nagy veszteségeket szenvedtek. E körülmények közt a püspök, hogy a hanyatlani kezdő bátorságot éleszsze, búcsút járva vitette a bástyákra egyháza öröklýéit, de a megszállottak buzgalma erejökkel együtt gyorsan hanyatlott, akár mert sokat tettek föl magokról, ajánlkozván, hogy tartják magokat junius 14-dikéig, akár mivel kívülről semmi hirt nem kapván azt tehették föl, hogy Gallia többi része megadta magát. Vádolták püspöküket, hogy képzelt segílyt ígérván megcsalta őket. Agnan azon erős hitben, hogy maga az isten kijelentése adta neki tudtára szabadulásukat, könnyekkel öntözé az oltár lépcsőit s időnként föl-emelkedve kiálta: „Menjetek a legmagosabb toronyba s nézzétek, ha isten irgalma nem jön-e?” Midőn jelenték, hogy a síkon mi sereg, mi porfelleg sem mutatkozik, elkezdett még több buzgósággal imádkozni. Kiküldött egy katonát azon izenettel Aetiushoz: „Fiam! ha ma meg nem jössz, késő lesz.” A katona nem jött vissza. Agnan ereje és bátorsága végpontján kételkedni kezdett önmagában. Egy vihar, melly ugy látszék az ég minden zuhatagát megnyitá a város és az ellen táborra fölött, három napra félbeszakasztván az ostrom működéseket, a lakosok tanácsot tartottak s elhatározták, hogy meg kell magokat adni. A püspö-

köt bizták meg átvinni föltételeiket Attila táborába; de a hún király, fölingerülve, hogy föltételekről mernek előtte beszélni, durván visszautasította a közbenjárót, ki remegve tért meg a városba. Nem volt mit tenni, mint magokat kegyelemre megadni, s a lakosok ezt tették.

Más nap hajnalban hát nyitott záruk s föltárt kapuk jelenték, hogy a hún sereg bevonulhat. Legelőbb a főnökök nyomultak be, hogy a zsákmányban válogathassanak, s megkezdődött a rablás. Ezt a város minden negyedeiben bizonyos szabálylyal és renddel üzték, állomásonként szekerekre rakták a házakból kihordott zsákmányt, s a csoportokba osztályzott foglyokra a katonák sorsot vetettek. E működést rögtöni riadás szakasztá félbe, melly a győzöttek szívében ismét reményt élesztte s a győzők szívét ijedelemmel tölté el. Aetiust és Thorismundot vehették ki a római lovasság élén sebes nyargalvást rohanva, mögöttök látták csillogni a legiók sasait és a góthok lobogóit. Csakhamar a város előtt termettek. Első összecsapás a hidfőnél történt, a parton s bent egészen a Loire vizében; utóbb a falakon belől folyt a harcz, hol a foglyok, lánczaikat széttörvén, teljes erejükből segíték a rómaiakat. A húnok utczáról utczára üzetve, a közápor alatt, mellyet a lakosok a háztetőkről rájuk szórtak, nem tudtak hova lenni, míg nem Attila visszavonulót fuvat. A patricius szavát tartotta; 14-dik junius volt. E volt a nevezetes nap, melly a polgárisultságot nyugoton teljes lerombolástól megmentette. Az orléansi egyház azt sokáig ünnepélylyel üdlötte, melly alkalommal Agnan, Aetius és Thorismund neveit imáiba foglalá; azonban Orléans végzete volt még egyszer dönteni atyáink sorsa fölött, s a domremy-i szüz újabb és költőibb dicsősége elhalványítá az öreg gall püspökét. Mind e

mellett e dicsőség nagy volt a XIII. században, a mennyiben maga Szent Lajos jött fiaival Orléansba azon szerencséért, hogy szent Agnan csontjait telemeinek átszállításakor vihesse. A vallásháborúk nem kimélték a hős porait, kinek hibája csak az hogy püspök és szentté nevezett volt: a calvinisták 1500-ban koporsóját föltörték s csontjait szétszórták. Különös találkozással, más szenvedélyek, más düh uralma alatt, a szent király sirja is, ki a püspökének tiszteletére ment, Saint-Denisben földulatott s Paris városa a Grève-téren elégni látá a tiszteletre méltó lány testének maradványait, kinek honleányi sejtelmei s bátor elszántsága gátolták meg romlását. Így fizet Franciaország legdicsőbb fiainak, egyszer istenitéssel másszor átokkal. Bár legalább a történetírat nyújthatna azoknak kik különböző időkben s különféle öltönyben, mint papok, királyok, vitézek, pásztornők vagy királynők szolgálták, biztos menedéket, hol emlékek ne lenne szentségtelenítve.

Pusztai népek nem tartják a futást, mint mi, szégyennek. Nagyobb súlyt helyezve a zsákmányra mint a dicsőségre csak biztosra ügyekeznek csatázni, s midőn erősebb ellenre akadnak, kisiklanak előre, hogy alkalmasabb időben ismét visszatérjenek. Így tön Attila is: Sangibánra tett számításában csalatkozva s Aetiust átkozva csak arra gondolt, hogy seeregeit és zsákmányát pillanatra biztosságba helyezze. Azért táborával éjjel csendesen elvonult, ugyanazon uton mellyen jött; napkeltekor már távol volt a várostól. Főgondja volt hogy Senson túl Orléans tájánál kevesbbé dult vidékre s nyílt térre jusson, hol a húnlovasság, ha csatára kerül a dolog, minden előnyét megtarthassa. Sens városától éjszakra az Yonne és Aisne völgye közt, mintegy 50 mérföld hosszúságban s 35 -- 40 mérföld szélességben terül

egy mély folyamok által átmetszett síkság, melly a VI. század óta *Campania*, *Champagne* (mezőség) nevet viselt és mind maig visel. Éjszaki szélén emelkednek az ardennei hegyek, mellyek a száraz és buczkás rónákat Belgium termékeny lapályaitól választják, a láthatáron mintegy csak nem egyenlő magas erdős köfal gyanánt tűnve föl. Belőle éjszakra keletre az Al-Rajnához csak az ardennei veszélyes hegyszoroson délkeletre a Vosges és Jura hegyek hosszú vonalán át lehet jutni; az e két irányban vezető két római út Durocatalaunumnál, a mai Châlons-sur-Marne-nál, metszette egymást. Attila, ki Reimsből jövet e vidéken ment keresztül, sietett e várost s a köröttei síkot, az ugynevezett *catalauni mezőt* elfoglalni, hogy visszavonulhatását biztosítsa azon esetre, ha a római hadsereg által erősen nyomtatva kénytelennek fogná látni hogy csatába ereszkedjék. Gallia történetében nem első s nem is utolsó eset volt, hogy a catalauni mező a nemzetek rettentő viadalának színhelyévé lön választva.

Lehet gondolni, hogy Attila sietős útjában nem engedett rabolni, csak a mennyiben magát élelemmel kellett ellátnia. A mint a Szajrán Troyesnél átkelt, be se ment a városba; Lupus püspök, (kiről már fentebb beszéltünk s ki szent Germanust bretagnei útjában kísérte) eléje jött kérvén kimélje meg nem csak egy védtelen város lakosait, millyen volt akkor Troyes, mellynek se kapui se falai nem voltak, hanem a mezőségi népet is. „Legyen“ felelt a hún király azon hideg gúnyos hangon, melly haragja kitöréseit szokta követni, „de te jössz velem a Rajnáig. Illy szent személy bizonyosan szerencsét fog hozni rám és seregeimre.“ Attila minden esetre jónak látta kezesül tartani egy a vidéken tisztelt s minden római szemében tekintélyes papot. Midőn az Aube-on Arciaca-

nál, a mai Arcisnál átkelt, utócsapatát, mely a gepidákból állt, hátrahagyta azon háromszögű téren, melyet jobbról és balról a Szajna és Aube vize mos, mielőtt nem messze *Mauriacum*-tól, a mai Méry-sur-Seine-től egy kis várostól, melytől e háromszög *campi Mauriciani* nevet kapott, összeszakadnának. A etius serege csak hamar beérte a húnokét, melyet éhség, betegség s a pórság lesei egész útjában tizedeltek s a Meroveus frankjaiból álló előcsapat a gepidákra nyomult, kik az Aube révét védelmezték. Az összeecsapás éjjel történt; sötétben küzdtek az irtóztató viadalt reggelig, s egy részről a frank bárd, más részről a gepid kard és lánca oly erősen dolgozott, hogy nap keltével 15,000 sebesült és halott borította a csataterét. Ardarikh átkelvén gepidáival a folyón csatlakozott a hún derék sereghez, mely még az nap bevonult Châlons városába.

Nem volt többé mód az általános csatát kikerülni. Châlons-on túl 5000 lépésre, az itinerariumokban *Fanum Minervae*, Minerva imolája, nevet viselő állomáshoz közel látszanak maig is némi nyomai egy rómaiféle erősített tábornak, mely a strassburgi úton urkodott s úgy látszik arra volt rendeltetve hogy Reims és Châlons városait, melyek közt feküdt, fedezze. E romoktól nem messze egy elláthatatlan síkon folyik a Vesle vize, mely forrásához közel csak csekély patak; e körülmény a történetírat által jelelt több helyirati részletekkel egybevetve erősíteni látszik azon véleményt, mely e helyet teszi a rómaiak és húnok csataterévé. S valóban a hagyomány e tábortelep maradványait nevezi *Attila táborá*-nak, mely azonban elvitázhatatlanul római jellemű s tizennégy századon át illy jó karban fönmaradva képzelünk sem engedi, hogy hevenyében hányt barbár táborhely lett volna. Ha Attilának ez erősítmények keze ügyébe

estek, nem fogta volna—e ezt mint szerencsét fölhasználni? Ezt hihetőnek tarthatjuk s ha hihetőnek tartjuk, minden nagy föltétleges fejtörés nélkül egyeztethetjük a helybeli hagyományt a józan értelemmel. Attila, a mint egyszer elhatározta magát a csatára, szekereit körbe s sátrait ezen belől állíttatta. Ugyanaz nap Aetius tábora szemben szállt meg vele, a legiók a római tábornok szabályai szerint, a szövetséges barbarok árok és karózat nélkül, minden nemzet külön külön.

Attila az egész éjt kimondhatatlan izgalomban töltötte. Lehangolt, nélkülözések által elgyengült, emberben és lóban tetemesen megfogyatkozott seregének rossz állapotjából igen is hihetőnek sejtette, hogy veszteni fog, s e hihetőség a nála kevesebb éles látásuak előtt sem volt titok. Katonái a közel erdőben egy remetét fogtak, ki a parasztnak jövendőt szokott mondani. Attilának kedve kerekedett őt megkérdeni. „Te isten ostora vagy,” mondá a remete, „a pöröly, melylyel az isteni gondviselés a világot sújtja; de isten eltöri, mikor akarja, bosszuja szerzőit s a kardot céljai szerint egyik kézről másikba ereszti. Tudd meg azért, meg leszesz győzve a rómaiak elleni csatában, hogy ismerd a hatalmat, melly nem e földről jő.” E merész felelet nem ingerlé föl a hún királyt. Miután a keresztyén prophetát kiballgatta, ki akarta hallgatni tábora jósait is, mert a húnoknál, mint később a mongoloknál, döntő körülmények közt a jövőt megkérdeni úgy látszik országos intézmény volt. Hivatja tehát a magusokat s mint ezen had történetírója nevezi az *arusperek*et, kik seregét követék, s ekkor egy különös, borzasztó jelenet következett, mellynek főbb vonalait a történetírat közölvén, a kiegészítést a képzelődésre hagyta.

Képzeliük a champagnei sík közepébe ütött tatár sátor alatt, gyász fákljavilágnál, Éjszak-Európa s Ázsia összes babonaságát; az ostrogóth vagy rüg áldozárt kezeit egy barom beleibe meritve, mellynek vonaglásait figyeli; az alán papot fehér posztón rázva azon jósvesszőcskéket, mellyeknek összeszövődéséből jósjeleket lát; a fehér hún bűvészt varázsdobjával idézve a holtak lelkeit, sebesen kereket hányva, míg kimerülten, tajtékszó szájjal mintegy megdermedten ledobban, s a sátor hátterében képzeljük Attilát zsámolyán ülve, vizsgálva a rángatózásokat, ügyelve a pokol e tolmácsainak legkissebb kiáltására. A húnoknak egy sajátságos ünnepélyesebb szertartású babonájok volt, mellyet az európai utazók még a XIII. és XIV. században is divatban találtak Dzsingiz-Khán utódainak udvarában: értem az állati csontok, kivált juhlapoczkákról való jóslást. Az eljárás ebből állt: lefejtették a húst a csontról, mellyről akartak jósolni, azután tüzre tartották s az erek vagy is a meleg által megrepedezett csonthasadásoknak irányából határozták meg a jósjeleket. Ezen mesteresség szabályait bizonyos szerkönyv határozta s állapította meg, mint a római haruspiciuméit. Attila maga vizsgálta a csontokat s azt olvasá belőlök, hogy legközelebb veszteni fog. A papok kikérdeztetvén szintén úgy nyilatkoztak, hogy a húnok meg lesznek győzve, de a csatában az *ellenség vezére* is elesik. Az ellenség vezérének hallatára Attila azt hitte, hogy Aetiusról van szó s arczán örömsugár villant. Aetius nagy akadály volt terveiben, ő rontotta meg ügyességével azon jól kezdett csellőgást, melylyel a visigóthokat a rómaiaktól el akarta szakasztani, ő gátolta meg a húnokat győzedelmes előhaladásukban, ő volt végre az egymásra irigykedő népcsoportok lelke, kikkel Attila nélküle könnyen elbánt volna.

Halálát egy csatavesztéssel megvenni, a hún király véleménye szerint, nem lett volna nagyon drága vásár.

E csatát, mely neki csak veszteséget ígért, Attila lehető legkésőbb délután ügyekezett megkezdeni, hogy vesztesége ne legyen helyrehozhatatlan, s a beálló éjjel új tanácskozásokra, új szerencsesikérletekre engedjen alkalmat. A nap 9-dik órája, délutáni 3 óra körül seregét a táborból kiindítja. Maga tulajdonképeni húnjaival a középbe áll, Valamirt és az ostrogóthokat balra, Ardarikhot a gepidákkal és a húnoknak hódolt más nemzetekkel jobbra állítja. Aetius ellenben bal szárnya vezényletét veszi át, mely római csapatokból állt, jobb szárnyára a visigóthokat teszi az ostrogóthok ellenébe, középbe a burgundokat, frankokat, armorikokat és Sangibán alánjait helyezi, kit a hű seregeknek szemmel kellett tartani. Attila intézkedései eléggé kimutatták tervét. Legjobb lovasságát a csatarend közepébe, szekérvára közelébe összpontosítván világos volt szándéka megkísérteni egy gyors rohamot az ellen táborra, biztosítván egyszersmind a visszavonulást a magáéba. Aetius ellenkezőleg főerejét a szárnyakra helyezvén, e mozdulatot hasznára fordítani, Attilát ha lehet bekeríteni, s visszavonulását, melyet biztosítani akart, elvágni szándékozott. A két sereg közt egy lassanként emelkedő hát állott, mellynek mint figyelő állomásnak elfoglalása előnyt nyújthatott; a húnok csatarendjükből néhány osztályt küldtek oda, miközben Aetius, ki ahhoz közelebb állt, Thorismundot indította ki egy visigóth lovag hadtesttel; ez elébb érve a tőtre, alá rohan a húnokra s őket könnyen visszaveti. Ez első balfogást a húnok, kiket már szomorú sejtelmek fogtak el, rossz jelnek tekinték. Attila hogy bátorságukat újra föllobbantsa, körébe gyűjtván a fő-

nőköket, beszédet intézett hozzájuk, melyet Jornandes történetíratában a góth hagyomány után előad. Első pillanatra talán meglepőnek tetszhetik Attila buzdító beszédét birnunk, de megütközésünk enyészik, ha elgondoljuk a népek emlékező tehetségét, kiknek történelmők, írást nem ismervén, csak szóhagyomány. Egyedül közéletök eseményei lévén valóságos regéikkel együtt tudományosságuk tárgyai, ezeket emlékükbé vésik olly pontossággal, millyenről az Edda előadásai nem egy bizonyosságot nyújthatnak, s még midőn a valódi tényeket nagyítják, ezt is a kort s embereit olly jól rajzolva teszik, hogy a maradék előtt még költeményeik is némi viszonyos hitelességben állanak. Megengedjük, ha úgy tetszik, hogy így áll a dolog e beszéddel is, melyet Jornandes ad a hún király szájába; de legalább annyit el kell ismernünk, hogy az nem görög vagy latin szónok munkája, s hogy annak nyers erélye ellenkezik az irmodorral és eszmékkal, melyeket a góth történetírat rövidítője magából merithetett.

„Annyi diadal után annyi nemzet fölött, a pillanatban midőn a világ meghódításánál állunk, saját szemeimben visszásnak és nevetségesnek látszanék, hogy most szavakkal buzdítsalak benneteket, mintha nem tudnátok, mit tesz csatázni. Hagyjuk ez elővigyázatot holmi ujdon vezérnek vagy tapasztalatlan katonáknak, nem méltó az hozzám és hozzátok. Hiszen mi nektek az élet, ha nem a háború? s mi édesb a vitéznek, mint bosszút áhitni fegyverrel kezében? Igen, nagy áldása a természetnek, hogy a szívet bosszúszomjjal töltötte. — — Támadjuk azért vitézen az ellent, mindig az a bátrabb, ki támad. Föl se vegyétek e nemzetgyűlevészt, melly egymáshoz sem illik; tisztán mutatja már félelmét. midőn védelmére segílyt magán kívül keres. Lássátok, még a roham

előtt elfogta őket az ijedség; a tetőkre akarnak jutni, sietnek elfoglalni az emelkedettebb helyeket, de azok nem mentik meg őket, nemsokára menekvésüket ismét a síkon keresik, de nem több sikerrel. Tudjuk mind milly gyengén viselik a rómaiak fegyvereik súlyát; nem mondom hogy az első seb, de maga a porfelleg lesujtja őket. Ha mozdulatlan tömegekbe egyesülnek, hogy pajzsaikból védőfedelet képezzenek, föl se vegyék s hagyják őket, rohanjatok az alánok ellen, csapjatok a visigóthokra, ez a pont az, hol a csata ereje öszpontosúl, mellyben gyors diadalt kell keresnünk. Ha az inak elmelszve, a tagok lehullnak, s a test nem tarthatja magát, ha csontjai össze vannak zúzva. Föl hát bátran, előre dühösen mint szoktatok. Mutassátok meg mint húnok elszántságtokat, mutassátok meg fegyvereitek erejét; a sebesült törjön ellene halálára, a sértetlen fürödjék az ellen vérébe, kinek élni kell, fegyver nem találja, kinek halni kell, eléri végzete még nyugalomban is. Miért tette volna a szerencse a húnokat annyi nemzet fölött diadalmasokká, ha nem hogy e csata örömeire előkészítse? Miért nyitotta volna meg őseinknek a Méotis ingovány annyi századon át zárt ismeretlen ösvényét? Nem csalatkozom a kimenetelben; ez a csatamező, mellyet nekünk annyi jó szerencse ígért, s a vaktában összecsoportozott tömeg pillanatig sem állja ki a húnok tekintetét. Én sujtom az első kelevézt az ellenre, ki nyugton maradhat, midőn Attila harczol, az már halva van.“

„Ekkor“ mondja Jornandes, ki ez elbeszélésben maga is csaknem olly vaddá lesz, mint hősei, „elkezdődött a csata dühösen, sokszorosán, borzasztóan, elkeserülten. A régiség nem emlékezik illy hős tettekről, sem illy vérengzésekről, s ki e csodálatos látvány tanuja nem volt, nem ér illyet soha életében.“

A csaknem kiszáradt patak, melly a téren keresztül folyt, egyszerre megdagadt belevegyült vértől, úgy hogy a sebesültek szomjukat csilapítandók benne csak undorító dögleletes itált találtak, mellytől rögtön szörnyet haltak.

A csatát a rómaiak jobb szárnya kezdte Attila bal szárnya ellen, nyugoti góthok keleti góthok, testvér testvér ellen. Az öreg Theodorikh király végig nyargalta vitézei sorait, őket tettel és szóval buzdítva, midőn egyszerre lováról leesve a tömegesen összezsúpoló lovagsapatok tolongása közt elenyészik. Némellyek azt beszélték, hogy egy ostrogóth az Amal fajból, Andagis nevezetű találta kelevezével s aprította össze. A viadal folyt a nélkül hogy tudták volna, hová lett a király, s véres harcz után a visigóthok szétverték elleneiket. Ez alatt Attila húnjai a római hadsereg derekára rohantak, azt megnyomták s a tér urai lettek, midőn a jobb szárnyon diadalmas visigóthok őket oldalban támadják. A római balszárny hasonló mozdulatot tesz, s Attila, látván a veszélyt, visszavonul tábora felé. Ez új küzdelemben, a mint a visigóthok dühösen üldözték, kicsibe mult, hogy oda nem vészett s csak futással menekült. Csapatai össze vissza keveredve követék őt szekérvarába, azonban bár milly gyenge volt is e menedék, a mindenfelől szakadatlan való nyilzápor a rohanókat visszakergette. E közben beállt az éj s olly sűrű sötét lőn, hogy barátot ellenségtől nem lehet megkülönböztetni s egész osztályok utat vesztek. Thorismund, leszállván a halomról hogy hadtestéhez csatlakozzék, tudta nélkül a hún szekérvárnak tart, hol nyilakkal fogadják s fején sebet kapva lováról lefordul. Katonái vérbe borultan vitték őt hátra. Aetius maga, övétől elszakadva s a visigóthokat keresve, kiket veszve hitt, egy ideig az ellenség között tévelygett. A hátra

lévő éjt mind ő mind szövetségesei a táborban ébren pajzsokkal karjaikon töltöttek.

A nap holtakkal borított tér fölött kelt. Százhatvanezer halott vagy sebesült maradt, mondják, a csatatéren. Mind az mit a rómaiak és szövetségeseik még eddig a csata eredményéről tudtak, csak ennyi volt, hogy Attilának nagy veszteséget kellett szenvedni. Erre látszott biztosan mutatni olly nyakrafőre s rendellenül történt visszavonulása, s midőn őt makacsan táborába zárkozva látták, azt következtették, hogy győzöttnek tekinti magát. Egyébiránt bár szekérvára mögé zárkozott, mit sem tőn a hún király, mi nagy bátorságához méltatlan lett volna; táborából szünetlen fegyverzörej s tárogatózaj harsogott s valami váratlan csapással látszott fenyegetőzni. „Mint a vadász sebzette oroszlán össze vissza nyargalja barlangját, a nélkül hogy ki merne rontani, s megrémíti a vidéket ordításával, akként rettegleté győzöit — mondja Jornandes — szekérvára közepéből a kevély hún király.“ A rómaiak és góthok tanácsot tartottak, mit tegyenek a meggyőzött Attilával s abban egyeztek meg, hogy vegyék megszállás alá s hagyják ott veszni magában, a nélkül hogy erős roham által alkalmat adjanak neki visszatorlásra. Beszélik, hogy e kétségbeesett helyzetében, nyeregből máglya módjára roppant halmot hányatott, elszánva magát, hogy alá tüzet vettessen s rögtön bele ugorjék, mihelyt az ellenség táborsánczán áttör.

Theodorikh e közben nem került elő, nem jött vissza örvendni embereinek győzelmén; eltűntéről különböző hírek szárnyaltak; fogolynak vagy halottnak hitték. Először is mint vitézt a csatamezőn ke-resték s fájdalom csakugyan ott találták testét egy halom holttest alá temetve. E pillanatra a góthok gyászénekre fakadtak s elvitték a testet a húnok

szeme láttára, kik épen nem kísérték meg őket háborgatni. Jósaik kétségtelenül főnhangon hirdeték jósjeleik csalhatatlanságát, melyet a történet igazolni látszott, mert valóban az ellenség főnökének halálát jósolták; csak hogy ez nem a volt kire Attila számított. A sebéből fölüdült Thorismund vezeté atyja temetését, melyet a visigóth sereg nagy diszszel, ének, fegyverzörejs kirívó orditozás közben ünnepelt, s ezt mint király vezeté, mert a góthok őt az elhunyt király helyébe pajzsra emelték.

Theodorikh halála, kétszáz mérföldre országától nagy esemény volt a góthokra nézve, kik királyaikat választani szokták, bár mindig ugyanazon családból. Igaz hogy az ifju Theodorikh nehézség nélkül meg-egyezett testvére Thorismund kikiáltatásában; de vajon a Toulouse-ban maradt négy testvér is szint így beleegyezik-é majd e választásba, melly csak a hadseregtől eredt? Kezökben lévén a kormány, kezökben atyjok kincslára nem ügyekezendnek-é pártot teremteni, a tömeget föllázasztani s a királyságot kezökre keríteni? mi különben is igen könnyű dolog s a visigóthok szokásával s a királyfiak nagyravágyónak és merésznek ismert önző jellemével összefér. Nem egyszer volt már lázadás az elhalt király e kincséért, melly nem más mint az Alarikhé volt s közötté Róma és Görögország leggazdagabb zsákmányai. Thorismund, kit nyugtalanság emésztett, Toulouse-ban szeretett volna már lenni, hogy megelőzze vagy visszatartsa testvéreit; de a székelyen Aetius mellett tartóztatá. Fölkeresé azért a patríciust, kinek, mondá, kora s érett tapasztalása őt tanácsolhatná s atyja Theodorikh nevében, kinek halálát meg akarta torolni, indítványozá, hogy tüstént megrohanja a húnok táborát.

Aetius, ki jól ismerte a barbár ravaszságát s

ingatag lelkét átlátta, hogy Thorismund késő fájdalma alatt az ellávozássali fenyegetőzés lappang, de nem mutatta hogy kedve volna éreletten meggondolt tervét változtatni s talán maga ellen fordítani a szerencsét a szövetségesek részére, kik a római érdeket olly kevésre nézik. Ugy tettevén, mintha teljesen osztaná Thorismund félelmét testvérei irányában, mit sem vetett előterjesztése ellen, hogy haza viszi a visigóth sereget, ha meg nem támadják Attilát. Ez valóságos megszökés volt, azonban a mint e nép magát a háború kezdetén viselte, mitsem lehetett rajta megütközni: azután, a rómaik megszokták már e szeszélyes visszavonulásokat, előre nem látó, önző szövetségeseik ez örökös habozását, kik mindig készebbek voltak gyengíteni mint erősíteni a birodalmat, melly őket kebelébe fogadta. A történetírat hozzá teszi, hogy Aetiusnak épen nem volt ellenére lerázni magáról a visigóthokat, kik a csatában olly fényes szerepet játszottak s minden jelenség szerént a diadalt eldöntötték. Dícsékvésők és követelőzéseik homályt vetettek kétségtelenül a római seregbe, s Aetius attól tartott, hogy a húnok megtörése után Gallia e védői arra kiállhatatlan súlylyal nehezedenek. Ezen politikát fogja rá legalább Jornandes, ki honfitársainak a góthoknak mindig kedvez. Ezen árnyéklat annyira tetszett a barbaroknak, kiknek fontosságuk tekintetében hízoggett, hogy a frank történetírók is (minden legkissebb hihetőség nélkül) azt vitatják, miszerint a római tábornok ugyane szándékból ugyanilly hadi cselhez folyamodott, hogy a csatamezőről Meroveus kis népét eltávolítsa. Valóban Aetius őszintén megegyezni látszott Thorismund távozásában, mi egyre ment Attila megszállásának fölbontásával.

A hún király mind e tanakodásokról mit sem tudva s még mindig táborába zárkozva, hol seregét nélkülözés és betegség miatt fogyatkozni fájdalommal

szemlélte, hogy magát valamire határozhassa, úgy látszik valami ollyszerű eseményre várt, melly Aetius seregét szétdarabolja. Észrevette, hogy Thorismund tanyái pusztán maradtak; minden esetre, e pusztaság alatt csel lappanghatván, gondosan vigyázott magára. Később a tovább is pusztán álló tanyák mély csendessége bizonyossá tette őt a góthok eltávoztáról, s ekkor öröme kitört, „lelke” a mindig idézett történetíró hatályos kifejezése szerint „ismét diadalra emelkedett s hatalmas lángesze előbbi szerencsáját visszahódította.” Rögtön szekereibe fogatott s még mindig rettentő színben távozott. Attila nem kívánt egyebet, csak távozni; Aetius felénél kevesebbre ölvadt seregével okosabbnak ítélte tiszteletben tartani a hátráló oroszlánt. Csak némi távolságban s jó rendben követé őt, hogy rablásait gátolja s rá csapjon ha ki találna térni utjából. A húnok ez utjokat betegekkel, halottjaikkal hintették. Nem tudni, követték-é hiven a burgundok Aetiust táborozása ez utóbbi szakában, vagy elosontak-é mint a visigóthok; hanem a történetírat tanuskodik, hogy a szövetséges frankok nem hagyták őt előbb el, mintsem a húnok a Rajnán visszaköltöztek. Sőt saját rovásukra egész Thüringenig üldözték e tájék törzseit, mellyek ellen rettentő megtorlásokat követtek el. Attila hadjárata e szerint megbukott, 500,000nyi seregének óriási rémképe elenyészett, Gallia meg volt mentve, ha nem is egy mulékony rablástól de legalább a lerombolástól, s ez eredményt a császárság Aetius bölcseségének valamint katonai lángeszének köszönheté; neki győzni kellett a nélkül hogy kockáztasson, mert bukása a nyugoti birodalom végét jelentette volna. S mégis csak azok közt talált magasztalókra kiket megmentett. A visigóthok, kik kezei közt csak visszás és veszélyes szerszámok voltak, elmerészték tőle vitatni a diadal

dicsőségét s az ezeknél százszorta irigyebb és igazságtalanabb ravennai udvar vétkül tulajdonítá neki, hogy elszalasztotta ellenét. Ez legalább igazságot szolgáltatott neki, midőn a châlonsi csatatéren kihirdette, hogy Aetius halála igen is megért volna egy csatavesztést Attila részéről.

VII.

Italia megtámadása. — Szent Leó követsége.

Meg volt-é győzve Attila? Ő azt állította: nem, s népe szemében csakugyan nem is volt. Tűzhelyéhez épen, egészségben, csapatainak s zsákmánynyal rakott szekereinek egy részével visszajutni, ez, legalább azon eszmék szerint, melyeket a pusztai népek a háborúról alkotnak, épen nem azt jelentette, hogy az ember legyőzve tér vissza, s hogy e tényt elvitázhatatlannak tetsző bizonyítvánnyal támogassa, Attila következő tavasszal pihent s teljes számú sereggel ütött Italiába.

Különben nem csak magok a húnok vitatták, hogy királyuk nem volt legyőzve; Aetius személyes ellenei, irigyei, a császári udvar hizelgői, hol a patricius hatalmától tartottak, azt még főttebb hangon hirdeték. Még azok is, kik elismerték, hogy a chálonsi csatátér a római sasoké maradt, ennek dicsőségét Theodorikhnak és visigóthjainak tulajdoníták. Ez udvarban, annyi alávalóság fészkeben, jobb szerették Rómát a barbarok, e bizonytalan és veszélyes szövetségesek előtt megalázni, mint megvallani hogy az megmaradását egy nagy tábornok lángeszének köszönheti. A gyűlölség még tovább ment, Gallia védelmének rendezőjét, a chálonsi győzőt, az ügyes hadmátudóst, ki a húnokat a visigóthok megszökése

nélkül talán egy lábíg megsemmisítette volna, árulónak rajzolta, azzal vádolva, hogy Attilát ki engedte sikamlani, csak hogy magát szükségessé tehesse. Mi volt neki Attila, ismétlé a rágalmozók tömege, ha nem szerencsájének eszköze, azon rémkép, mellynek segélyével uralkodott a császár és birodalom fölött s örökösen érezteté velök kardja súlyát. Nem mulaszták el hivatkozni Aetius régi viszonyaira a hún nemzettel, a barátságra, melylyel Rof király, Attila nagybátyja, iránt viseltetett, s a hadakra, mellyeket a barbártól kapott, hogy száműzetése után a birodalomba visszatérhessen. Ebből azt látszottak következtetni, hogy Aetius az unokaöcsnek szolgálta vissza, mivel nagybátyjának tartozott. Az illy és egyébféle rágalmak, mellyeknek vonásait itt ott az ezen és következő századi írókban találjuk, épen azon pillanatban ingatták meg a patricius erkölcsi tekintélyét, midőn egyedül ezen tekintély éleszthette volna ujra a félelemzsibbasztott lelkeket. Meg kell azonban vallani, hogy Aetius is adott némi ürügyet e támadásokra háttartalan dölýfével s követelményeivel, mellyek őt csak nem a trónig emelték; fejébe vette ugyanis, hogy fiát Gaudentiust Eudoxiával Valentinianus lányával házassítsa össze s a császár tartotta őt reménnyel, míg szüksége volt rá. Sorsa egészen az mint Stiliconé, nagysága, nagyravágyása és bukása egy és ugyanaz.

A galliai hadjárat bevégeztével Aetius visszavitte legioit Italiába, de ez korántsem volt elég ezen új háborúra; most midőn magának a birodalom székhelyének védelméről volt szó, nem voltak mellette sem a barbár segédhadak, sem a hazafi önkénytesek, nem volt azon honfi lelkesedés sem, melylyel az Alpoktól nyugotra találkozott. Ellenállásra ki sem gondolt. „A félelem” mondja szomorúan egy kortárs, „átadta Itali-

át védelem nélkül“. E közben Attila közelgett a juli havasokhoz. Ezen halálfélelem közepett, melyre a ravennai udvar maga adott legelső példát, Aetius, készületlen lepetve és lehangelva, mint mondják, Valentinianusnak azt indítványozá, hogy őt kiviszi Italiából, hihetőleg Galliába. Mint a császár öre s érte fejével felelős, előbb biztosságha akarta helyezni ezen félelmetes bizományt, hogy szabadabb kézzel intézkedhessen az olly roszúl kezdődött háború szükségai szerint. Talán reménylte hogy a visigóthokat rábirja, kövessék őt Itáliába, talán a burgundokra számított. Minden esetre küldött Konstantinápolyba is gyors segélyt sürgetve Marcianus császárnál. De bármi lett volna is azon balvégzetű föltételhez alkalmazott terve, hogy a császárt minden előtt megmentse, mindjárt föl kellett vele hagynia. Az eszme, hogy a fejedelmet Italiából kivigye, olly zajt idézett elő, hogy Aetius nem mert hozzá ragaszkodni: elhatározta megállni a síkot, a mint lehet, a keletről kért segély megérkezéséig. Az első terv megbuktával, melly bizonyosan a legokosabb lett volna, ezt fogadta el. Nem lévén képes egyszerre fedezni Ravennát és Rómát, a császári székhelyet és a római világ történeti fővárosát, s visszaemlékezvén hogy Alarik nem bánt volna el ezzel olly könnyen, ha a legiók nem lettek volna kénytelenek amazt őrizni, elhatározá fölálodni Ravennát s átvivé Valentianust Rómába, mellynek falait kijavította. Ugyanakkor erejét, kivéve némelly fontos városok mint Aquileja őrését, a Pón innen őszpontosítá, Italia Transpadanát mindjárt kezdetben saját sorsára hagyván. Csak nem ugyanazon terv volt ez mint az, mellyet a galliai táborozásban követett; hadműködési vonalát a Pón alól, mint akkor a Loiretől délre, állította föl.

Ezen versengések közben Attila gyors léptek-

kel nyomult elő. Székhelyéről tél derekán megindulva, a legegyszerűsebb s hadseregnek legalkalmasb utat, a legiók települését választotta Sirmiumtól Aquilejáig, ezen fő közlekedési vonalt Róma és Konstantinápoly közt. Ezen út Aemona és Nauportus a mai Laybach és Ober-Laybach városokon vezetett keresztül. Nauportustól délre kezdődött a juli havasok hágója, mely uralgott a *Pirus* nevű állomáson, mely nevét a természet által sziklák és viharok között vetett vad körtvélyfaktól vette. A hágó aljában az itáliai lejtő fölött, egy állandó tábornya állt a Wippach akkor *hideg patak* (*rivus frigidus*) nevezetű hegyi folyó partján: ezen tábor és a pirusi hegyszoros képezte a juli havasok kulcsát. Itt vívta ötvenhét évvel ezelőtt Eugenius és Arbogastus a keletről érkező Theodosiussal a híres csatát, mely az egész birodalomban a catholicismus és a második Flavius család kettős diadalát elhatárázta*). Most e táborhely üresen állt. Italia lakóinak, kiknél még találkoztak karok a polgár háborúra, nem voltak karjaik az idegen roham ellen.

Huszonkét ezer lépésre a hideg pataki tábornyától folyt az Isonzo akkor Sontius hegyfolyó, mely nem egyszer szolgált korlátul Róma belháborúiban; Attila kardcsapás nélkül kelt át rajta. Az

---

*) Dr. Burckhardt német fordításában a *Flavius család* (la maison flavienne) helyett *szláv faj* (slavisches Geschlecht) áll; mi annyival botrányosabb hiba, mennyiben e csatában, melyet I. vagy nagy Theodosius keleti császár, ki, valamint elődje Nagy Constantinus és vérszerénti legutolsó utóda III. Valentinianus nyugoti császár, a *Flavius* melléknevet viselte, — 394-ben a II. Valentinianus nyugoti császárt kivégező fellázadt hadvezér, a galliai eredetű Arbogastus és az ez által császárrá nevezett Eugenius bitorló ellen nyert, a szláv fajnak mi szerepe sem volt s e csata a szláv faj sorsára elhatározó befolyást épen nem gyakorolt.

Isonzo hidjától Aquiléja faláig nyílt síkság terült fa- s szőlőültetvényekkel, melyeknek hosszú vesszei lugosokba borultak. Veneczia termékenysége, szelid égalja, kora tavasza híres volt a régiéknél. „A tavasz első leheletére“, mond egy római történelíró, „ezen egész táj mintegy ünnepre virággal és szőlőlevéllel koszorúzza magát“. A hún hadsereg nem hagyott rajta maga után egyebet rom és hamunál. Aquiléja sánczainál talált Attila ellenállásra.

Aquiléja, egész Italiának legnagyobb és legerősebb városa, e félszigetnek bástyájául szolgált a legsérthetőbb oldalon, hol azt majd a dunai barbarok véletlen rohamai, majd a konstantinápolyi császárok jobban számított vállalatai fenyegeték. A Natissa folyó mosta egész keleti oldalát s vizének egy részét egy széles kör árokba bocsátva a tornyokkal ellátott magas falakat minden oldalról biztosította s mintegy gyűrűvel övezte. Aquiléja nem kevésbé fontos volt kereskedelmi, mint katonai helyül. Lakói, most katonák majd kereskedők és tengerészek, öt század óta falaik közt pontosíták össze Italia kiviteli s Illyria, Pannonia s a Dunántúli barbár tartományok beviteli forgalmát, t. i. a bor, gabona, olaj és gyári áruk cserekereskedelmét, rabszolgák, marha és prémárúkért. Kikötőjét, négy mérfölddel lejjebb, a folyó torkánál a legjobbak egyikének tarták az Adriai tengeren; legalább rendes időben a legjobban volt őrizve, minthogy állomásul szolgált az ezen tenger oltalmára s a kalózság elnyomására rendelt hajóhadnak. Hova lett ezen hajóhad 452-ben; elveszett-é már ekkor a római erő mindennap növekedő szétbomlásával, vagy ellenkezőleg a császár hívta vissza, hogy a ravennai hajóhadhoz csatolja s a császári lakot annál biztosabban fedezze? nem tudjuk; de e hajóhad nem szerepel azon hadműködésekben, melyeket el-

beszélünk. A természet és mesterség által egy iránt megerősített Aquiléját bevehetetlennek tartották, ha ugyan akarja magát igazán védelmezni. Falai előtt Alarikh kudarczot vallott, s ember emlékezete óta szégyenére csak egy meglepetését leheté idézni, melly azt 361-ben Julianus katonáinak kezébe ejtette. Aquiléja ekkor Constantius császár mellé nyilatkozván, Julianus serege egy osztályának kellett azt megszállani, de a város vitézül ellenállt. A vivók tudományt és mesterséget kimerítve egy olly cselhez folyamodtak, melly emlékezetes maradt a várívás tudományában: három nagy hajót, mellyeket deszkázattal fedtek, egymáshoz kötöztvén, ezekre a sánczok magosságával fölérő három tornyot építettek, mellyeket vas horgokkal és csapó hidakkal láttak el. azután ez úszó gépet a folyam mentének cresztették. Midőn a fal oldalához ért, a tornyok tetején álló katonák a horgokat kivetették, a hidakat leeresztették s a városba rohanva annak kapuit fejszéekkel fölverdalták.

Ha a hún király számíthatott volna is seregében egy hasonló csín kivitelére elég merész katonákra, nem voltak annak elkészítésére képes mérnökei; de különben sem gondolt erre, hanem Aquiléja ellen a vivás rendes eszközeit, a futó árkokat, ostromkosokat, hágcsókat, alagárkokat használta, mind ezt siker nélkül. Az őrsereg, a lakosoktól jól támogatva, mindennek szemébe nézett s azon hely, melly Julianus legiói rendszeres támadásainak ellenállt, a húnok tapasztalatlanságát csak nevette. Attila részéről mindennap jött valami új kísérlet, mellyet a vivottak merészsége vagy ravaszsága vesztére változtatott. A gépek játéka, a kiütések, az éji riadások elgyöngíték s megtizedelék seregét. Három hosszú hónap telt el e haszontalan munkában, a hőség már

érezhető kezde lenni s a folytonos pusztításnak kitett vidék rövid időn nem adhatott többé sem élelmet sem takarmányt. E közben hallatszott, hogy az Aetius által a keleti császártól kért segédseregek déli Italiában kiszállottak; azon hír is terjengett, hogy maga Marcianus császár, nem akarván csak ebben határozódni segélyét, Pannoniába készül szállani s a húnok visszavonulását fenyegeti. Hajlandók lévén a barbarok bátorságukat veszteni, midőn falak ellen kellett küzdeniök, remegéssel gondoltak vissza azon romlásra, melly Orléans megszállásával érte őket, s mi Attila seregében csudálatos, a tábor panasz és zúgással volt tele. Attila türelméből kifogyva, büszkeségében sértve, nem tudta többé, mire határozza magát. Folytatni útját Italián keresztül maga mögött hagyva Aquiléját, olly balgatagság lett volna, melly őt könnyen elvesztheti; zsákmány és csata nélkül visszavonulva magát legyőzöttnek vallani, olly szégyen lett volna, mellyet nem birhatott elszivelni; neki minden árron Aquiléja kellett. Egy véletlen, mellyet senki más figyelembe nem vett volna, kezeibe szolgáltatót azt, a húnok bátorságát uj csak nem természetfölötti lángra lobbantván.

Egyszer a mint aggodalomba merülten a falak körül a város állapotát kémlelve járkált, látja hogy a golyák egy romba dőlt toronyról, mellyen fészkeltek volt, fiaikkal együtt szárnyra keltek s azok közül némelyeket hátukra véve, másokat, mellyek őket akadozva követék, röptükben kalauzolva a síkra távol szálltak. Attila e különösséget vizsgálva néhány pillanatig megállapodott, azután kíséreihez fordulva „nézzétek” mondá „e fehér madarakat; ezek érzik minek kell történni; Aquiléját laktak s most elhagyják a várost, melly veszni fog; a vész előérzetében megszöknek a tornyokról, mellyeknek romlása vé-

gezve van. S ne hidjétek, tévé hozzá, hogy e jóslat csalárd vagy bizonytalan; a fenyegető vész érzete megváltoztatja azon állatok szokását, melyek a jövőt előre érzik." E számítással ejtett szavak rögtön az egész táborban visszhangoztak. Attila jól talált; azon bizonyos emberfölötti tekintély, melylyel nehéz körülmények közt magát erősíteni tudta, ez alkalommal is hatott a levert lelkekre. Rögtön új lelkesedés szállja meg a húnokat, gépeket építnek, a rombolás minden eszközeit kigondolják, a hágcsókat sűrítik s végre beveszik kirabolják a várost, s a zsákmányt osztályra bocsátják. Dulásuk olly kegyetlen volt, mint Jorrandes egy század mulva írta, hogy ma alig van némi nyom melly e szerencsétlen város helyét jelelné. E borzasztó napon az öldöklés és rablás erőszakkal végült. A történetírat föntartá emlékét egy Dugna vagy Digna nevezetű fiatal szép nőnek, ki egy illy rabló csoporttól üldöztetve fejét fátylába burkolva s háza tetejéről leugorva a folyó fenekére tűnt.

Ez a történetírók rövid és komor előadása; de a hagyománynak, mint mindig, tetszett szépíteni az eseményeket. Ez azt beszéli, hogy Attila egy kémjárt alkalmával, mellyet éjjel egyedül tön, egy nagy számú aquiléjai csapat által meglepetvén, hátát a város falának vetve, ijával kezében, kardjával fogai közt, azzal sokáig viaskodott s csak holttestek halmozán keresztül menekült meg; megismerték őt, mond a régi népmonda, szemeinek villogásáról, melyek pokoli lánggal égtek. A velenczeiek állítólag ma is mutogatják sisakját, melly a csatateren maradt. Egy más kevesebbé hősies hagyomány azt tartja, hogy Aquiléja lakosai lagunáikba menekülésüket egy olly lehetetlen hadi csellel eszközölték, melly csak a hiszékeny lömeget gyönyörködteti. Hogy a tenger felé vonulásukat fedezzék s a húnok figyelmét, az

alatt míg szekerekein családjaikat és javaikat elhordják, elfoglalják, a falakra mondják, örök gyanánt tőtől talpig fegyverzett vázakat állítottak, úgy hogy Attila, miután a várost megvette, benne csak üres házakat talált, kö- és la- bajnokoktól védelmezve. Ezen történetecskék rosziúl egyeznek a tényekkel. Először Attila soha nem koczkáztatá életét szükségtelenül, azután az aquilėjai lakosság csekély maradványa nem menekedett Velenczébe, melly akkor nem is létezett, hanem Gradóba; végre az aquilėjaiak épen nem lönek kímélve. Attila a várost, melly vele daczolni mert, borzasztó romhalomba döntötte, mellynek példájával elleneire hatni kellett.

A példa hatott s egész Venecziában általános „fusson ki merre tud“ következett; Concordia, Altinum, maga Padua, megnyitá kapuit; lakosaik nagy részben megszöktek. Ezen és más szomszéd városokból a parti szigetekre menekültek, mellyek tengerdagálykor megközelithetlen csoportozatot képeztek, hova csak a tenger madarai s némelly nyomorult halászok vetődtek. Mondják hogy a paduaiak a Rivus Altus, ma Rialtó-ra, a concordiai bújdosók Caprulára, az altinumiak Torcellus és Maurianus szigetekre vonultak; Opitergium Equilumba, Altesta és Mons Silicis Philistinumba, Metamaucusba és Clodiába költözött. A húnok rohamaira más rohamok, rablásaikra más rablások következtek s a menekültek nem tértek többé vissza a szárazra; a lagunak lakói maradtak a tenger védelme alatt, melly őket legalább oltalmazni tudta. E nyomor kebelén született a szép és boldog Velence városa, melly hetvenkét szigeten terül; azonban Adria királynéja nem egyszerre emelkedett ki e habokból, mint Venus, kihez a költők olly gyakran hasonlították. Attila elvonulása után fél század mulva a velencei szigettengernek még csak csekély,

szegény de iparos, halász, tengerész, sófőző lakossága volt. Itt következik, milly szavakban irt Cassiodorus Nagy-Theodorikh nevében a dogék ez őseihez, parancsolva hogy olajat és bort szállítsanak Istria részeiből Ravennába; az V. századi ministeri körlevelek e sajátságos példánya legrégibb oklevele a velencei kevély patriciusok nemességének.

„A lagunalakók tribunjainak.”

„Szeretünk lakaitokra gondolni, melyek délre Ravennával és a Pó torkolataival érintkeznek s keletre az ioniai partok gyönyörű tekintetét élvezik. A tenger azokat változó mozgalmával majd övezi majd elhagyja, most elborítja a partot, majd elapad róla. Házaik a vészmadár fészkeihez, falvaik emberkézcsinálta sziklákhöz hasonló; mert ti teremtetek vagy legalább földjét a szárazról behordva ti emeltétek ki, ti fonátok azt be karósövényzettel, csak e töredékeny falat vonva magatok és a hullám ereje közzé. — -- Halból áll csaknem egyedül minden élelmetek. A világon sehol nem látni egyenlőbb törvények alatt élve gazdagot és szegényt mint nálatok; minden asztalon ugyanazon étel, minden családnak ugyanazon szalmafedél. Nálatok a szomszéd nem irigylí szomszédja tüzhelyét, és javaik közönséges természeténél fogva nem irigykedik rátok senki, mi itt kint a legnagyobb csapás. A sógödrök kibányászása főfoglalkozástok, a sófőző üstje kezeitekben a földmives ekejét, az arató sarlóját pótolja, mert a só a ti szántóföldeitek és aratástok. — — Most tehát egy pillanatot sem veszítve tatarozzátok ki a hajókat, melyeket mintegy házi állatokul falaitok horogszegein tartotok s midőn a nagy tapasztalású Laurentius,

kit a bor- és olajkészlet összeszedésére Istriába küldtünk, indulásra int benneteket, siessetek mind föl-szólítására.“

Venéczia lángba s vérbe borítása után a húnok Liguriába keltek át, melylyel szintén nem bántak szelidebben. A történetirat ugyan ez utóbbi tartományban csak két városnak, Milano és Ticinumnak a mai Paviának földulásáról beszél, de a helyi hagyomány majd mindről így beszél, s fájdalom e mellett van a valószínűség. Hihetjük e szerint hogy Verona, Mantua, Brescia, Bergamo, Cremona sem menekült meg a rombolástól vagy legalább a rablástól*). A Pótól délre fekvő városoknak sokkal kevesebbet kellett szenvedni, minthogy e vidéken a római sereg több hadteste czirkált, s Attila seregei tömegét

---

*) A XIII. századi *Kézai Simon* szerint *Chron. IV. fej. 1. §. Podhradsky* kiadásában 27. l., kinek előadását több évkönyveink átírják, Attila, midőn Styrián, Karinthián és Dalmatián át felső Italiába rontott, Dalmatiában *Salonát* és *Spalatót* leromboltatta, porrá égettette, és egyebek közt *Tragura* (Trau), *Sebenicum* (Sebenico), *Scardona*, *Jadra* (Zara), *Nona*, *Sena* (Segna vagy Zeng), *Pola*, *Parentia* (Parenzo) *Capostria* (Capo d'Istria) és *Terestina* (Triest) városait elfoglalta; ezután *Aquileját* bevévén, *Forum Julii* és *Concordia*, továbbá *Turvisium* (Treviso), *Brixia* (Brescia), *Cremona*, *Verona*, *Mantua*, *Pergamum* (Bergamo), *Mediolanum* (Milano) és a Pón túl *Ferraria* (Ferrara) városát számos más helyekkel együtt meghódította. Igaz ugyan hogy azon forrásokat, mellyekből Kézai ez adatait merítette, ki nem mutathatjuk; de nem lehet föltennünk, hogy ő előadását pusztla hagyományok után vagy egészen önkényesen szerkesztette volna; különben is, mint maga Thierry elismeri, e hadjárat menetelét tekintve meg lehetünk győződve, hogy az egész mai lombard-velencei királyság Attila hadainak hatalmába jutott.

eszélyességből a folyótól éjszakra tartotta *). Milánóban időztét egy kaland teszi nevezetessé, melyet

---

*) *Kézai e. h.* 29. és 30. l. és utánna több évkönyveink Attilát Ravenna alá is vezetik s itt találkoztatják vele a békét kérő római pápát; továbbá Attilának egyik kapitányát *Zoárd*-ot Apuliába és Calabriába táboroztatják, hol az *Reggio* és *Catona* városait bevette s az egész *Terra laboris*-t (*Terra di lavoro*) elpusztította volna. Azonban Attila olaszországi hadjáratának történelmileg megállapított menetele szerint a hún seregek ezen előnyomulásai nem igen hihetők; Attila Ravennában mulatását pedig mind azon mesés körülményekkel együtt, melyekkel azt a középkori legendairók fölékesítették s melyeknek egy része ezek nyomán *Kézainál e. h.* is olvasható, *Thierry, Légendes d'Attila* című újabb munkájában *Revue des deux mondes* 1852. IV. köt. 630—632. l. vallásos felekezetesség szülte költeménynek jelesen bebizonyította. — Alkalmat veszünk itt magunknak azon hasonlóan mesés hadjárat kitérést, melyet *Kézainál e. h.* 24. 25. l. és utáni honi évkönyveinkben hasonlóan a középkori írók nyomán találhatunk, hogy t. i. Attila galliai táborozása közben seregének harmad részét a marokkai szultán (*Soldanus Marroquae*) ellen Hispaniába küldte volna, a középkori képzelgés költeményének nyilvánítani, mint azt *Thierry* legközelebb említett munkájában tette. *Kézai* e költeményt még egy szerencsétlen nyelvészkedő szójátékkal toldja meg, mely szerint ezen hún sereg állandóan a mai Spanyolországban maradt és kapitányairól, kik hún nyelven spánoknak neveztettek, ezen tartomány, melyet előbb *Katalauniának* hívtak, *Ispunia* nevet vett volna föl. A mellett, hogy ennek mi történeti alapja sincs, sőt ellenkezőleg a római történetírókból bizonyos, hogy a *Hispania* nevezet Attila koránál több századdal régiebb, e mesét maga a szláv *span* (ispán) *zsupan* szó is eléggé megczáfolja, melynek azonban a *Hispania* nevezettel mi összefüggése sincs. — Megjegyezzük még, hogy a honi évkönyveinkbe a középkori legenda- és évkönyvírók után becsúszott s Attila hadjárataira vonatkozó némi költeményeket és koholmányokat, mint péld. hogy *Strassburg* városa e nevet onnan vette volna, hogy *Attila* e városon keresztül a világ négy tája felé vezető utak-

a történetírat nem tartott méltatlannak följegyezni s mellyből a hún király gúnyos és büszke szelleme kírí. A mint a városon végig járkál, szemébe tűnik egy falfestmény, millyekkel a rómaiak csarnokaikat szerették díszíteni s azt megvizsgálni megáll. A kép két császárt tüntetett elő aranyos trónjaikon méltósággal ülve, vállaikon bibor paláttal, fejökön koronával, míg a scythák (a történetíró nem mondja: húnok voltak-é vagy góthok?) lábaikhoz borulva, mint valami csatavesztés után kegyelmért látszottak előttök esdekelní. Attila rögtön parancsot adott e szemtelen kép levakarására s helyébe magát festette trónján ülve, elébe a római császárokat hátukon zsákot emelve s lábaihoz az aranyat halomba öntve.

Az idő e közben mult, már julius eleje járta s a nagy hőség nyavalyákat fejtett ki a mindenféle kicsapongásban elgyengült hún seregben, kik különben is zsákmányban nyakig uszva nem ohajtottak egyebet mint azt biztosságban látni. Az éghajlat, az italiának e hű szövetségese éjszak rohamai ellen, derekasan vívott mellettök s jól igazolta Aetius előrelátását. Magok a húnok emészték magokat; kiesapongásaik egyszerre idézték elő az éhséget s dögvészt; Transpadania már nem volt képes őket táplálni. E helyzethen Attilának el kellett magát határozni; átkelni a Pón, merészen Róma ellen nyomulni, az Apennineken átkelést erőszakolni, Aetiussal ki a csatát kerülni látszott, megütközni, e határozat illet legjobban büszkeségéhez, de serege nem egyezett bele. Főnökök és katonák mind ohajták, hogy a hadjárat

---

nak a falakon kapukat vágatott, hogy Kölnben Sz. Orsolyát 11,000 szüzzel a húnok legyilkolták volna, e műben, melly egyedül a történeti Attilát tárgyalja, részletesen czáfolni, mint Thierry az *Attila-mondák*-ban tevė, feleslegnek tartottuk.

ez évre legyen bevégezve, föltéve hogy azt jövő esztendőre újra kezdik, mert e táborozás rájuk nézve gyümölcsöző volt, abban fáradság nélkül roppant kincset gyűjtöttek s szekereik halmozva voltak zsákmánynyal. A seregre vetett ez igen hatalmas tekintet, mely a háborút csak zsákmányért folytatta, még egy más külön nemű de csak nem olly erős tekintet is járult, mint az előbbi. Azon gondolat, hogy Attilát Róma ellen nyomulni lássák, a húnokat babonás félelemmel töltötte el. Jóllehet a római világ fővárosának sérthetetlenlése fél század óta Alarikh merényc által elenyészett s bár annak olly gyakran megalázott hatalma csak pusztla szó volt, e szó még mindig szívet hatott s a császárok városának árnya a sírok méltóságától környezve még mindig főnállott. Kardot emelni ellene a szentségtörőre kimondott halálos ítéletnek tetszett. Alarikh maga nyújtott erre elvitathatatlán bizonyítványt a hiszékeny lelkek előtt, ki nek halála olly hirtelen következett e végzetszerű daldra. A mint azért Attila, büszke ösztönétől hajtva, Rómának egy minden eddigit fölűlmuló megalázásáról gondolkozott, hajtársai őt erről le ügyekeztek beszélni, „attól félték” mond Jornandes, „hogy a visigoth király sorsára jut, ki alig élte túl Róma kirablását s azonnal kimult a világból.” Mundzukh fiának szívéhez hozzá fért a babonás elfogódás; más felől azt is hallotta hogy a Marcianus császár által küldött sereg Pannoniának tart olly szándékkal, hogy őt az Alpok nyílásánál megtámadja s visszavonulását elvágja: mind e mellett, rendes eszélyessége daczára, lelkében e nagyszerű csapás kivétele utáni vágy a félelem szorongásnival és az ész számításaival egyenbereztetvívott. Parancsot ada seregeinek hogy Mantuán alól a Pó és Mincio összeshakadásánál azon nagy úton vonuljanak össze, mely az Apennineken át Rómába ve-

zetett; maga is megjelent a gyűléshelyén; nem tudva még, mire határozza magát.

Attila terve, melyet a hún hadsereg mozgalmára bizonyított, rettegést terjesztett Rómában, mely nem tudta magáról, hogy olly félelmetes. Császár, tanács és nép, melyet ez alkalommal megkérdeztek, meg-egyezett a gondolatban, hogy meg kell magokat alá-zeni a barbár hódító előtt s minden árron eszközölniök, ne nyomuljon a város ellen; kérelmet, ajándékokat, adójánlást a jövőre, szóval mindent készebbek voltak fölhasználni, mintsem a megszállás lehetőségének magokat kitegyék. A régi Róma visszavetette az alkudozást, míg kapuinál ellenség állott; most sietett azzal, míg az ellenség oda nem ért. „A császár, tanács és római nép minden tanácskozásában,” mond keserű gúnnyal Prosper Aquitanus az események szemtanúja, „mi sem tetszett üdvösebbnek mint békét könyörögni e vad királytól.” A történetírat hallgatása igazolja legalább Aetius minden részvételtől ez olly gyalázatos tetteben. A patricius, hadserege elén s mindenbíbelőséggel az Aferminék védelmének tervén gondolkozva, Róma megmentésével foglalkozott; az nem kérdezte őt, hogy magát megadja. Hogy azonban annyira mennyire lehet ez alkudozás szégyenét az alkudozó rangjával fedezzék, a követség fejévé magát Szent Péter utódját, Leó pápát, választották, mellé két híres senatort adtak, kiknek egyike Gennadius Avienus magát Valerius Corvinus maradékanak állította, s Sidonius Apollinarius kifejezése szerint „fejedelem volt a fejedelem után, ki a bíbort viselte.”

Leó, kit a római egyház *nagynak*, a görög egyház *bölcsnek* nevezett, ült akkor az apostoli székből tündöklő ésszel s jellemének tekintélyével, melyek még a pogányokra is hatással voltak. A tudomány

emberei őt a nyelv különös visszaélésével a catholicus szószék Cicerojának, a hittan Homerusának és a hit Aristotelesének hirdeték; a világiak benne az értelmi tulajdonok azon tökéletes összehangzását becsülték, melyet életirója igen szerencsés kifejezéssel „a szellem egészsége”-nek nevez, t. i. szilárd, egyszerű s mindig igazságos ítéletét s nézetét ritka élességét; a rábeszélés adományával párosultán. E tulajdonai Leót a század ügyeiben hasznos közbehjáróvá, mint egyszersmind az egyház kitűnő főpapjává tették. Még csak diaconus volt, midőn 440-ben a kormányzó Placidianak tetszett őt Galliába küldeni; az Aetius és ezen praefectura egy főtisztviselője Albinus közt kezdődő viszály elintézésére, mely polgárháborúra s egész nyugot lángra borulására vezethetett volna. Leó, ki egyedül személye njánlásával érkezett, ki bírt egyeztetni két versenytársat; kikkel igazán nem könnyű volt bánni; s ez alatt Róma népe és papsága, melyet illetett a pápaválasztás, őt a pápai székre emelte bár még pap sem volt; erényei a közbecsültetésben ennnyire lépést tartottak tehetségeivel. Ettől fogva csak gyarapodott tapasztalásban és tudományban az egyházi ügyek kezelése által, melyek számos világi érdeket magokba foglaltak. A történetírat őt magas természetű; nemcsak arczkifejézésű öregnek rajzolja, kit hosszú ősz haja még tiszteletesebbé tett. Ő volt az, kire a császár és tanács főként számított, hogy föltartóztassa a rettenetes Attilát. Benne minden; még *Leó* (oroszán) neve is kedvező kilátásúnak tetszett e nehéz alkudozástra; s a nép mint egy jóslatot alkalmazá rá Salamon példabeszédeinek következő versét: oroszán az igaz, ki félelmet és remegést nem ismer.

A követek nagy sietve utaztak, hogy Attilához érjenek, mielőtt a Pón átkelt; vele Mantuánál vala-

mivel alább az ugynevezett Campus Ambuleuson találkoztak, hol a Mincio egyik réve állt. Komoly pillanatot volt ez Róma városának létezésében, midőn két legjelesebb fia, az egyik a régi latin törzsek képviselője, kik a világot karddal szerezték, a másik az új nemzedékek feje, kik azt a vallással hódíták meg, a Capitolium váltságdíját egy barbár király lábai elé voltak teendők. S nem kevesbbé komoly volt e pillanat Attila életében. Eddigi előadásainkban a hún királyt úgy láttuk, mint kin főként a dolyf uralkodott s kit, bár milly kincsszomjazó volt is, jobban izgatott a becsület mint a pénz. Azon gondolat, hogy lábainál lássa esedezni Rómát, remegés közt várva szájából az élet- vagy halálítéletet, megalázva a Valeriusok togáját s Péter utódjainak tiaráját az előtt, kit olly sokáig nyomorult barbárnak tartott, szóval megkérlelésére mindent fölhasználva, mi benne égen és földön nagyszerű volt; e gondolat örömmel tölté el őt, melylyet lütkolni nem tudott. Magát mint győzöt és urat elismertetni szemeiben annyi volt, mint valósággal annak lenni; másfelől ezzel megalázá Aetiust, kinek kardját egy szávéval széttöré. Maga s népe hiusága ki lön elégitve s visszatérhetett szégyen nélkül. E gondolatok befolyása alatt parancsot ad, vezessék eléje a római követeket s őket mind azon nyájassággal fogadta, mire csak Attila képes lehetett.

Ez összejövetelre a közbenjárók legmagasb méltóságuk jeleivel jelentek meg: a történetírat mondja, hogy Leo pápai öltözetét vette magára; sirjának fölhontása után tudjuk, miben állt ez öltözet. Leo egy keleti modorú kerek mitrát arannyal állított selyemből s dalmaticáján fölül hosszú palliumot viselt, barna bársonyhól, mellyet egy kis veres s bal mellén egy nagyobb kereszt ékesített*) Mihelyt megjelent, a hún

*) „Erat indutus pontificalibus indumentis scilicet pla-

király figyelmet és előzekénységet mutatott iránta. Ő terjeszté elő a császár, tanács és római nép ajánlatait. Mi szavakkal tette ezt? hogy rejtette a nyelv méltósága alá azon szégyent, mellyel a csata nélküli békékérés járt, hogy mentette meg városának némi nagyságát, midőn azt térden mutatta be? Mi csudás ihlettség által tudta a tisztelet korlátai közt tartani e dőltségben fölsuvalkodott barbárt, ki kegyelmét gúny s megvetés mellett olly drágán fizetteté? Hivatkozott-e a szent apostolok hatalmára a sirjaikat őrző város védelmében; emlékezteté-e a hódítót a nemzetek töredékenységének példájával saját töredékenysége érzetére? csak gyaníthatjuk; a történelírat, melly titkait tőlünk olly gyakran elleplezi, ettől bennünket megfosztott. Egy egykorú író, Prosper Aquitanus, ki Leo titoknoká vagy legalább több munkaiban dolgozó-társa volt, csak annyit mond, hogy „isten segélyére bizta magát, ki nem hagyja soha veszni az igazak törekvéseit, s hogy hitét siker koronázta.“ Attila megadta neki miért jött, a békét évenkénti adó útján, s megígérte hogy elhagyja Itáliát. Az egység julius 6-dikán történt egy héttel Péter és Pál apostol ünnepe után.

Ugy látszik, Attila a pápával s a két consulviselt

---

neta sive casula, lata more antiquo, ex purpura coloris castanei. — Super humero dextro crux parva rubri coloris, quae erat pallii pontificalis, et aliam crucem paulo longiorem supra pectus.“ — Ez azon pápai öltözet leírása, mellyben Szent Leót eltemették s mellyet sirjában öröklői átvitelekortaláltak. Láthatni ennek minden részletét a Bollandistáknál, az aprilis 11-diki kelet alatt. Az átviteli jegyzőkönyvnek köszönhetjük, hogy leírhatjuk az öltözetet, mellyet Sz. Leó Attilánál kihallgatásakor viselt; miután ezek voltak pápai öltöneyei s miután életírója mondja, hogy a hún király elé pápai öltözekében (augustiori habitu) járult. *Thierry.*

férfival tartott értekezésében mit sem szólt jegyeséről Honoriáról s hogy őt nejlül kívánná; mert Leó a római és keresztyén törvény nyomán vele könnyen megértethette volna, hogy Honoria, máshoz menvén férjhez, nem lehet nejévé. Azonban különczségből vagy számításból, hogy még mindig tartson fön magának ürügyet a háborúra, távoztával kinyilatkoztatá, miszerént kívánja, hogy Honoriát kincseivel együtt küldjék el neki Hunniába, mit ha nem tesznek, jövő tavasszal új sereg élén jó azt keresni.“ Illy gúnyos emlékezelet intézett a hún király a császár nővéréhez, Nagy-Theodosius unokájához, utolsó bizonyítványául e hűnös örült hölgy iránti megvetésének, kibén mindig csak egy, vágyaiba és tiszteletére egy-iránt méltatlan hitvány eszközt látott.

Hazatérleében nem vette utját mint jövet a juli havasoknak, attól tartva hogy a hegység nyílásánál Marcianusnak Pannoniába küldött seregével találkoz-
 zik; hanem az Adige folyó mellett fölvonulva a noricum-i havasoknak tartott; katonái a békekötés daczára kiráhlák Augusta, Augsburg városát, mellyet utjokban találtak. A mint a Lech vizén, melly e város mellett folyik s a Dunába szakad, átkeltek, egy különös véletlen némi babonás nyugtalanságha ejté a húnokat. A pillanathan, midőn a király lova a vízbe lépett, egy ijesztő alakú s nyomorult öltözetű nő, millyennek képzelhetők a pannoniái boszorkányokat vagy a galliai druidákat, veté magát elébe s lovát féken ragadva háromszor kiáltá ünnepélyes hangon: „Vissza, vissza, vissza Attila!“ mintegy jelentve, hogy utja végével valami nagy vész vár a hún királyra. Különben a katonák igen különbözőleg ítéltek az épen bevégyződött háború kimenetele felől. Némi megütközéssel látták, hogy egy római pap megnyerhette királyuktól, mit saját kapitányai előterjesztéseire

olly makacson meglagadott, s visszaemlékezvén hogy mult évben Troyes kirablását Lupus (Farkas), Saint-Loup, püspök kérelmére meggátolta, goromba élezzel mondák, hogy Attila, ki emberrel szemben győzhetetlen, magát állatok által meghagyja szelidíttetni.

A keleti római hadsereg már Moesiát megszállá s teljesen kész volt a húnok országát megtámadni; de miután megtudta hogy a béke Attila s a nyugoti birodalom közt végkép meg van kötve, minden ellenségeskedéstől tartózkodott. Mindemellett Attila megelőzte Marcianust azon izenettel, hogy jövő tavaszon konstantinápolyi palotájában fölkeresi, ha a II. Theodosiussal egykor kialakudott adót haladóktalanul ki nem fizeti. Marcianus, ki nem olly ember volt hogy engedjen mint Valentinianus, a fenyegetésre fenyegetéssel, a seregyűjtésre védelmi készülétekkel felelt. Némelly csatákkal a kaukazi alánok ellen, kik távollétében föllázadtak, végződött Attilára nézve ezen 452-dik év. Jornandes különös zavarból, melyet mint látszik a nevek hasonlatossága keltett fejében, az ázsiai alán törzsek ellen folytatott háborút, melyről épen most szoltam, egy második galliai hadjáratná változtatja Sangiban és a Loire melléki alánok s magok a visigóthok ellen. A tévedés sokkal nyilvánosabb, hogy sem itt czáfolnunk kellenc. A történelirati emlékek mind bizonyítják, hogy Attila a telet a Duna partján nyugodtan töltötte, nagy készülékeket téve a 453-dik évre; de a gondviselés céljai szerént ez esztendőt már nem élte át.

VIII.

Attila halála s birodalmának felbomlása.

Most olvasóinkat a húnok székhelyére s azon deszkapalotába visszük át, melybe őket Maximinus és Priscus, Vigil és Edek kíséretében már bevezetők. Nagy ünnepély volt itt készülöben s a díszteremben élénkebben sürgöltek a pohárnokok, gyorsabban keringtek a kupák mint valaha. A hún költők, a göth skáldok munkához láttak; megzendült ismét a fiatal lányok éneke, kik fehér fátylak alatt csapatonként, lépdeltek elő*); de most szerelmi dalokat zengtek mert Attila nőszült. Az új nő, kivel hölgyeinek számát növelé, nem a Caesarok lánya, jegyese Honoria volt, kit egykor Italiában hagyni nem akart; ezen igen fiatal és csudaszép hölgyet, mint a történetirat mondja, Ildikónak hívták. E név, melyet Jornandes Priscus előadásából vett, daczára azon változéknak, melyet a görög leírás által szenvedett, kétségtelenül germán alkatú; az éjszaki hagyomány azt tisztább alakban Hilt-gund vagy Hildegundnak tartotta fön. S ki volt ezen Ildikó? A germán hagyomány belöle királylányt csinált s majd a rajuántúli egyik frank ki-

---

*) Attila ünnepélyes fogadtatásának ezen jelenete a szemtanú Priscus előadása után olvasható föntebb 77. l.

rály, majd a burgund király lányának mondja; a magyar hagyomány, melly Mikoltnak nevezi, atyjává egy baktriai fejedelmet tesz *); mi azonban a hagyományos költészet utmutatásait történelmileg megerősíteni látszik, az maga ezen menyegző ünnepélyessége, melly olly nagy diszszel ment véghez s olly igen különbözik azon csak nem titkos összekeléstől, mellyet Attila 449-ben Eskam lányával tartott. A germán hagyomány hozzá teszi, hogy Attila egykor a fiatal lány rokonait, kit most nejl volt veendő, megölte hogy kincseiket kezére keríthesse. Az illy nemű házasságok, mellyeknél a politika az erkölcsök szabadosságával vegyült, nem voltak ritkák a húnoknál, épen úgy mint testvéreiknél, a mongoloknál. A kegyetlen hadjog mellett, melly elleneik életét kezökbe adta, megvolt a kénytelenség kiengesztelni a legyőzötteket, s ki valamelly törzset meghódított, gyakran nőül vette azon főnök özvegyét vagy lányát, kit legyilkolt. Ez egyik oka a számos házasságoknak az ázsiai hódítóknál. Dsingiz-Khán és utódainak számos nejei közt több illy kettős, politikai és hadi áldozat találkozott, s ezek sorsukban

---

*) Régibb honi évkönyveink, mint Kézai s utána a Chron. Budense *Bractanorum Regis filiam*-ot írnak, mit a későbbi Thuróczy, *Schwandtnernél Script. Rer. Hung. l. d. 76. l.* hibásan irt át *Bactrianorum* alakban. Thuróczi e hibája vitte Prayt s utána másokat, valamint Thierryt is, ki úgy látszik a magyar hagyományra nézve csak Thuróczit tartá szeme előtt, azon állításra, hogy a magyar hagyomány Attila e nejét Baktriából hozatja, melly állam pedig Attila korában már nem is létezett. Hogy azonban a magyar hagyomány följegyzői az ázsiai Baktriát nem akarták értetni, bizonyítja az eltérő leírason kívül Kézainak azon helye, hol *Bractá*-t egyenesen Európába Szvatopluk morva fejedelem birtokába helyezi, mondván erről, hogy *Bracta subjuganda Bulgaris messianisque imperabat*. Így a magyar hagyomány nem út olly igen el a germántól.

meglehetősen megnyugodtak : de e vad erkölcsök, mint idegenek a germán fajnál, mellyben az ős vallásos hitnél fogva a nők nagy erkölcsi tekintélyben állottak, ezek részéről nem találkozhattak olly fogékonysággal, mint a csaknem rabszolgaságra sülyesztett ázsiai nőknél. Bármint legyen is azonban a dolog, a hagyomány e második adatát nem lehet tekintetbe nem venni ; fény-sugárt vet az e vérmenyegző titkaira.

Ildikónak ritka szépsége szívére hatott Attilának, s a menyegzői ünnepély alatt, mint Jornandes mondja, a hún király határtalan élvnek adta át magát, A fakupa, mellyet a királyi pohárnok töltögetett, szokott-nál gyakrabban telt és ürült, s midőn Attila a díszteremből násztermébe vonult, feje ugyanazon történet-író kifejezése szerint bor és álomtól nehezült. Más nap reggel nem láták őt kijönni, a nap nagy része minden nesz nélkül mult el, szobájában, mellynek ajtai belől zárva voltak, semmi mozgalom. A palotatisztek nyugtalankodni kezdek. kiáltoznak, szavaikra semmi felelet. Ekkor az ajtót betörvén Attilát ágyán elterülve vértengerben látják, ágya mellett gyönyörű nejét lesütött fővel, hosszú fátyla alatt könnyben uszó szemekkel. Rettentő riadás, mellyre mindnyájan egyszerre kitortek, hangzott rögtön a palotában ; dühös, csaknem örvöngő fájdalomtól megreohanva némelylek gyászuk jeléül hajokat vagdalták, mások arczaikat törceik hegyével hasgatták, mert mint az általunk már idézett író mondja, „nem női könnyeket, de férfiúi vérkönnyeket kellett sirni egy illy halálért.“ A palota köréből villámsebességgel terjedt el a hír a királyi székhelyen, azután az egész hún birodalomban, s az összes nemzet a Duna partjától az Ural hegyekig csakhamar kimondhatatlan bánat keserveinek adta egészen magát.

Mi történt e végzetes éjjel ? A hírek, mellyek erről

a palotán kívül keringtek, különfélék és ellenkezők voltak; de maga azon gondos eljárás, melylyel a hún főpökök be akarták bizonyítani, hogy királyuk halála természetes volt, hihetővé tesz egy gyászosabb árnyalatot. Állították hogy Ildikó végezte ki elaludt férjét egy tördöfással. Némellyek hozzá tették, hogy őt a király egy apródja segítette vétke végrehajtásában s hogy e merény Aetius ösztönzésére lön elkövetve. A latin okmányok, melyek szolgáltatják ez utolsó utasítást, egy udvari összeesküvést engednek gyanítanunk, ollyncműt mint millyet négy évvel előbb Theodosius ministerelnöke megkísérlett, de annál gazabbat és jobban sikerültet. A német hagyomány az ifjú nőnek e teltére indokúl egyedül boszuvágyát s azon ember iránti mély gyűlöletét tulajdonítja, ki, miután családját kipte és megrabolta, bájait szándékozott bitorolni. A húnoknál megállapított eltérő előadás, melly kétségen kívül a vádaskodásoknak, a békére nézve veszedelmes vizsgálatoknak s talán a birodalom közvetlen fölhomlásának megelőzésére volt számítva, az volt, hogy a királyt guta ütötte, hogy orra vére, melly gyakran szokott folyni, honyatt feképben véletlen megeredt s nem találván rendes útját kifelé tofkára tolt és megfojtotta. Ezt hirdetéek mindenfelé Attila fiai, a főpökök s udvarnagysok eszélyből, politikából és büszkeségből; ez lett kimulásának bevalloft és hivatalos előterjesztése.

A harbár világ e hatalmasságának temetése életéhez méltó vad pompával lön ünnepelve. A királyi székhely kapujánál egy nagy síkra vont selyem sátor fogadta tetemét, melly díszes ágyon nyugodott. Az egész nemzetből gondosan válogatott lovagok futottak körötte versenyt s tartottak a római circusok szinlett csatáihoz hasonlítható játékokat. Ugyanakkor megzendült hún nyelven a költők és vitézek gyász-

éneke, melyet a góth hagyomány még Jornandes korában fentartott s melyet közlünk, mint a történetíró ránk szállította. „A legnagyobb hún király, Attila, Mundzukh fia, a legvitézebb népek ura, előtte halálatlan hatalommal egy maga birta Scythia és Germania birodalmait. Számos városokat elfoglalva megrémíté mind a két római birodalmat, s midőn azok remegtek, hogy maradványaikat is zsákmányra bocsátja, meg hagyta magát kérelemmel engesztelni s évenkénti adót vőn. Miután pedig mind ezt a szerencse különös kedvezésével véghez vitte, nem ellenség csapásai alatt, sem övéinek árulása miatt, hanem ünnepeyi örömek közt, sértetlen nemzete kebelében, legkissebb fájdalom nélkül halt el. Ki mondja hát ezt halálnak, melyet senkinek sem lehet megtorlani*).“ A hún hadsereg, mely a sátor körött kört képezett, e kardalt siralmas jajgatással ismétlé. A fájdalom e kifejezéseire következett a húnoknál úgy nevezett *tor***) azaz halotti lakoma, melyben kiesapongásig

---

*) A gyászének végsorai *Jornandesnél* lásd: *Maratori, Script. rer. Ital. I. d. 216. l.* Quis ergo hunc dicat exitum quem nullus aestimat vindicandum?, valamint Thierry fordításában: Qui donc racontera cette mort, pour laquelle personne ne trouve de vengeance? fölülte homályosak. Én e szavakat őscink azon szokásának figyelembe vételével mertem így fordítani, mely szerint a csatában megölteket vagy meggyilkoltakat az ellenség vagy gyilkos vérével szokták *megtorolni* (vindicare). Ez volt a tulajdonképeni *tor*, mely szavunk eredeti értelme az abból képezett *megtorolni* szavunk jelentéséből kitűnik.

***) Igaz hogy *Jornandesnél e. h.*, ki Attilának e temetését a hagyomány szerint följegyzé, *tor* szó helyett az ezzel egyértelmű szláv *strava* áll: azonban miután tudjuk, hogy az Attila halála után egy századdal élt góth *Jornandes* a hún nyelvet nem értette s a hagyományt nem hún

ettek és ittak, mert e népnél szokás volt dobzódással vegyíteni a temetkezési szomorúságot. Ez után a király temetéséhez fogtak. Testét egymás után három koporsóba zárták; az első arany volt, a második ezüst, a harmadik vas, ezzel jelentve, hogy a hatalmas fejedelem mindent birt; vasat, melylyel más nemzeteket meghódított s aranyat és ezüstöt, melylyel nemzetét meggazdagította. Az éj homályát választák temetésére, mellé az elesett ellenről levont fegyvereket, drága kövel kirakott legzeket s egy illy királyhoz méltó becses ékszereket helyeztek; azután, hogy ennyi kincset az emberi kincsszomj vagy kíváncsiság elől elrejtessenek, a húnok a munkásokat, kiket sírásókül vagy temetőkül használtak, megfojtották*).

---

kézből vette, szabadnak sőt kellőnek hittem az idegen szó helyett a magyart visszaállítani.

*) Attila temetéséről egyedül *Jornandes e. h.* és *Kézai Chron. I. könyv. IV. fejt. 4. §. Podhradsky kiadásában 31. l.* emlékezik; Kézait másolták későbbi évkönyviróink. *Jornandes*, ki után adja *Thierry* ezen temetés szertartásait, azon helyről, hol a temetés végbe ment, mit sem szól; a XIII. századi *Kézai* ellenben hihetőleg régibb kéziratok nyomán, mellyekből munkáját szerkesztette, vagy még hihetőbben a *Lazai* hagyományt követve arról e szavakkal emlékezik: „eltemették őt a föntebb említett helyen Bélával (a *Chron. Pudense* változéka szerint: Bélával, Kadicsával Kevével) és más hún kapitányokkal.“ Kézainak e szavai vonatkoznak az *I. könyv 2. fejt. 4. §-ra e. h. 20. l.*, hol a *Dunántúlt* is meghódítandó húnoknak a *veronai szász Detre* és a rómaiak *pannoniai parancsnoka Macrinus* ellen a *Tárnok-völgyben* vívott csatája részletesen le van írva s utána van vetve, hogy a húnok e csata második napján az ellenség által lehagyott csatalétre visszatérván halottjaikat (*Kézai* szerint 115,000 hún, az ellenségből pedig *Potentiana* város mellett elestekén kívül 210,000 ember veszett el) a *kőut* közelében *scytha* módon eltemették elesett kapitányok *Kevével* (*Cure-köre* vagy *Kere*) együtt, kiről aztán azon vidéket *Kere há-*

Jós jelek és csudák illy nagy eseménynél mint Attila halála nem hiányzottak. Beszéltek, hogy ezen sorsdöntő éjjel Mareianus császár álmában egy széttört ijat látott; ez íj a húnok hatalma volt*).

Valóban a húnok hatalma Attila halálával megtört. E hódító öröksége, ki néhány év alatt Sándoréval legalább is egyenlő birodalmat alapított, a macedoni örökséghez hasonlított.

Mondám Jornandes szavait idézve, hogy Attila fiai, kik külön helyeken különböző anyáktól születtek s egymástól majd mind idegenek voltak, csak nem egy népet alkottak; a hagyomány többet számlál elő ötvennél s a történetírat hetet említ, kik férfikort értek, ezek: Ellákh, Denkhizikh, Emnedzar, Uzindur, Uto, Iscalm és a mind közt legifjabb kegyencz fiú Hernákh**): Ellákh, a legidősb fiú Attilának kedvencz

zának (Cuve azoa) nevezték, melly név Kajászó (Keázó vagy Kevházó) Sz. Péter helység melléknevében maig is fönmaradt. É nagyszerű hún vagy kún temetőt kitűnő régiségbuvárunk Érdy (Lutzenbacher) János 1847-ben megvizsgálván, az érdi és batai (régén szászálmi) határookban a régi római köút mellett terülő több mint száz temetőhalomból néhányat felásatott, s az azokban talált szén, hamu, csont, fegyver- és cserépmaradványokból nem csak a temető hollétét kimutatta, hanem a húnok azon szokását is, hogy halottjaikat megégették, bízonyította. Olvasható ezen fölfedezésokről tett becses jelentése a M. akad. értesítőben 1847. évf. 2nd—2nd9. l. Kézai vagy illetőleg a hazai hagyomány szerint Attila hamvai is itt nyugodának.

*) Ez adatot Jornandes *e. h.* közölve megjegyzi, hogy azt Priscus történetíratából vette; ennek fönmaradt töredékeiben azonban ez elveszett hely ma már nem található.

**) Így írja e hét férfiú nevét az idegen Jornandes *e. h.* 216. és 217. l.; mire azonban meg kell jegyeznünk, hogy Jornandes Emnedzar-t és Uzindur-t Hernákh vagy Irnákh rokonainak (consangvinei) írja, Utó-t és Iscalm-ot pedig

nejétől Krékától*), volt egyedül képes alyja hódít-
mányait föntartani. Attila is így vélekedett s többször
kijellette Ellákot mint törvényes utódját s a család le-
endő fejét; de a többi fiak nem egyeztek bele. Alig
hogy atyjokat eltemették, már versengések dühösen
tört ki. Ellák kénytelen volt elszánni magát, hogy a
birodalmat mindnyájok közt egyenlően fölössza. Te-

csak egyszerűen említi, úgy hogy e hégy férfiról, kikről
különb is egyedül csak Jornandes emlékezik, teljes bizo-
nyossággal nem állithatjuk, hogy Attila fiai voltak. A más
három: *Ellákh*, *Denghizikh* és *Hernákh* vagy *Irnákh* az
egykorú Priscusnál is, ki őket személyesen látta, többször
van említve. — Legrégibb honi évkönyvirónk a XIII. szá-
zadi *Kézai Simon*, ki Jornandes után szintén írja, hogy At-
tila számtalan fiaiból csak nem egész nép telt, e. h. 31, 32.
l., és utána *Thuróczi*, a *budai krónika* stb. e fiak közül név-
szerént csak kettőt említ, *Aladárt* és *Csabát*, kik közül az
első szeréntök a német Crimhild hercegnőtől, a második
görög császárléánytól született. *Aladár*, ki *Kézai* szerint a
húnok és németek közti csatában ez utóbbiakkal tartva első
nap megveretett, valószínűleg egy személynek vehető *Ellák*-
kal, ki Jornandes szerint csakugyan a csaláiban elesett;
Csaba-t pedig, ki honi évkönyveink szerint Görögországba
költözött s kiről már *Kézainál* e. h. 33 l. olvasható a szé-
kelyeknél divatozott közmondás: „akkor térj meg, mikor
Csaba Görögországból,“ kétségtelenül egynek vehetjük a
Priscus és Jornandes által emlegetett *Ernák*-kal, a Sándor-
féle vagy csiki székely krónika *Irnák*-jával, kit Jornandes,
mint látni fogjuk, szintén Görögországba bujdosat.

*) E királyné nevét Priscus, ki nála személyesen tisz-
telgett, *Kréká*-nak, egy helyt *Rékán*-nak is írja; a székely
hagyomány e nevet *Réka* vagy szójárássalag *Rika* alakban
tartotta fön. E hagyomány szerint róla nevezik Udvarhely-
szék délkeleti részében a rengeteg *Rika* erdejét, mellyhen a
Rika patak mellett a székelyek egy nagy sziklát mutogatnak
mint e királyné sirjának emlékjelét. Lásd: *Kriza János*,
Székely népmonda Attiláról és a húnokról. *Uj Magyar Mu-
zeum* 1853. évfoly. 175. l.

lepült népeknél a hódítványokon osztózás, bármily viharos is minden esetre, koránt sem jár annyi nehézséggel, mint pusztai népeknél. Az elsőknel a föld mutat bizonyos határokat; egy folyó, egy hegyláncz két tartomány közt természetes határt von: az utóbbiaknál a föld nem valami biztos elem; a horda vitézeivel, nejeivel, nyájaival és hordozható lakaival képezi a tartományt; a kormány itt az embert fejenként számlálja, mint egy baromcsordát. Ezen eljárás, mint éjszaki Ázsia erkölceivel egyező, épen nem volt sértő a húnok ázsiai és fél-ázsiai vazalljaira nézve, de föllázítá a germánok büszkeségét, kik a hún királyoknak alattvalói igen, de vagyoni lenni nem akartak. Ekkor egy lépéssel ismét előbb haladt a bomlás, melly Attila birodalmát fenyegeté.

A gepidák királya Ardarikh, a hódítónak e bölcs és hű tanácsosa, adta a jelt a fölkelésre annak fiai ellen. „Boszszankodással látván, hogy ennyi derék nemzettel úgy bánnak mint rabszolga csoporttal“, mond Jornandes, felszólítá Germania fiait, szerezzék vissza szabadságukat: az ostrogóthok bele egyeztek, mint hihetőleg a herulok és svévek is; a többiek a sarmat törzsekkel és alánokkal a húnok mellé állottak. Mint-ha a Duna bal partja nem nyújthatott volna elegendő csatátért, átkeltek Pannoniába*). Rémitő látvány volt ez a rómaiaknak, látni ennyi népet vesztökre dühödve: fehér és fekete húnokat, góthokat, alánokat, gepidákat, herulokat, rúgokat, scyrokot, turcilingeket, sarmatákat, svéveket, quadokat, markomannokat egy-

---

*) Az itt előszámlált germán népek a mai német birodalomból nyomulván az általok megdöntendő hún birodalom szíve, a Duna és Tisza melléke felé, tulajdonkép csak a húnoknak kellett eléjük Pannoniába, azaz a Dunántúlra átkelni.

másra tolulva, egymást tapodva s vad dühvel öldökölve. Jornandes őket egy fejevett test tagjaihoz hasonlítja, melyek, nem lévén többé köz irányadójok, egymás ellen örült harczot folytatnak. Egy döntő ütközet a győzelmet a gepidák kezébe adja; 30000 hún és húnokhoz hű vazall borítá a csatatért; ott veszté életét Ellákh is, miután vitézségnek csudáit mutatta. *)

Ekkor mind e népek széteszlottak; Denghizikh Attila fiainak legnagyobb részével a Palus Meotis és Dniester mellékére vonult, hol egy ideig folytatá atyjá birodalmát a keleti vidékeken **). Hernákh, négy

*) E csata, melyet a magyarok *Kézai* szerint *e. h.* mind az ő koráig Crimhild csatájának neveztek, a magyar évkönyvekben följegyzett hagyomány szerint Sicambría (a mai Ó Buda) táján történt s 15 napon át olly vérengzön folyt, hogy ha a németek, mond *Kézai*, szégyenletökben a dolgot nem titkolnák s az igazat tisztán meg akarnák vallani, el kellene ismerniök, hogy a Duna vizét néhány nap se ember se barom nem ihatta, mert az Sicambriától Potentianáig (Bataig Fejér megyében) vértől áradt. — *Jornandes*, ki e csatára nézve legrégibb történeti kútfőnk, *e. h.* 216 l. azt Pannoniába a *Netad* (változékok szerint *Nedao* vagy *Neda*) folyó mellé helyezi, melynek holvottát azonban nem vagyunk képesek meghatározni. — *Ipolyi Arnold* közelebb megjelent becses *Magyar Mythológiájában* 77. l. emlit egy népmondát, melyet ő a Pest megyében Budától egy pár órára eső Pilis-Csaba helység pásterának elbeszélése után följegyezve kapott, melly szerint e helység mezején évenként egy éjtszaka maig is hallani a sirjaikból viadalra kikelő Csaba vitézeinek fegyverzörejét.

**) *Dengizikh*, kit *Jornandes e. h.* 218. l. *Rex Hunorum Dinzio* (változékka *Dinelzi* vagy *Dintzie*) néven emlit, még atyja halála után mintegy 17 évig uralkodott a Fekete-tenger mellékén a Prúth, Dniester és Dnieper folyók körül. Az egykorú *Priscus* szerint *Fragm. ex Hist. Goth.* 20. és 21. fejj. még 469-ben Kr. u. életben volt s magát a Duna-partján megerősítvén, a keleti császárral, kitől pénzt és népének

testvére kíséretében, Dacia Ripuaria és Kis-Scythia római tartományokba hatott, ott magát a keleti császár alá vetette s földet kapott, mellyen megtelepültek a húnokon kívül azon alának, scyrok és némelly más különböző fajú törzsek, kik sorsához csatlakoztak *). Ardarikh gepidáit a Duna és Tisza mellékére, Attila birodalmának közepébe, oda telepítette, hol az székelte volt. A kivert húnoknak most már futni kellett; maradtak azonban némi maradványaik, mellyeket a Kárpatok mély völgyei védelmeztek. Fönvan még ma is Erdély egyik szögében egy kis nép, melly semmi mással nem vegyül s azt állítja, hogy Attila húnjainak ezen maradványaitól származik: a kis székely nép. Hún eredetének hite Magyarországon régi, már a

---

földet követelt, háborút folytatott, mellyben Anagastus byzanti vezér csel és úrulás után egy vérengző harcban táborát nagy részint megsemmisítette. Dengizikh maga is e csatában esett el.

*) *Jornandes e. h.* 217. l. írja, hogy Attila fiai, miután atyjok birodalmának fölbomlásával kelet felé a fekete tenger mellékére visszavonultak, innen megkísértették a góthokat, mint szökevény szolgálókat újra meghódítani s a legkeletiebb góth királyt Videmirt megtámadták, de ez őket úgy megverte, hogy táboruk megmaradt csekély része Scythiának azon részébe, mellyet a Duna folyása körít (a mai Dobruzsába) kénytelenítetett vonulni, melly vidéket, mint *Jornandes* mondja, „lingua sua Hunnicar (hún vagy kúnár) appellant.“ Ez adat a legerősebb bizonyosságot szolgáltatja arra nézve hogy a húnok (igazán khúnok vagy kúnok) magyar nyelvet beszéltek; mit támogat a Faustus Byzantinus IV. századi örmény író által *Steppe-síratag* értelemben fentartott *radon* szó is. — Említi *Irának*-ot, mint a székely nemzet őseinek nemzetbiráját (Rector gentis) és főrabonbánját a *Sándorféle székely krónika* is. Lásd: *A nemes székely nemzet constitutioi* 283. l. melly szerint ő atya birodalmának romlása után *Dacia Alpestris*-be, Erdélybe, e krónika szerint egyenesen a székely bércek közé vonult.

XIII. században keringett *), s valóban csak ezen vidék felé lehetett vonulni azon húnoknak, kik a római véduralmat visszaulasítva menedéket kerestek a germánok támadásai ellen. Mi ez utóbbiakat illeti, ezek nagyobb részint Pannoniában és Illyriában maradtak, melyeket darabokra hasogattak. Az Amal családbeli három ostrogóth király Pannoniát foglalta el: Valamir a keleti részt, Theodemir a Peiso ma Fertő tó környékét Austria határaihoz közel, Videmir a közbenső vidéket. Itt éltek ők dűsan fizetelve a tölök rettegő s velök hízelve bánó római birodalomtól, mellynek vendégei és szövetségeseiül hirdetéek magokat: azonban a nyugalmat nem tűrhelve időnként sorsot huztak megtudni, mellyikök rántson kardot s menjen rabolni akár keletre akár nyugotra. Ugyanczt űzték a többi barbarok még több zavargással. A rúgok, scyrok, turcilingek egész az Alpok déli mellékéig hatottak s nagy csapatonként bocsáttattak be Italiába; ott fegyvert, zászlót kaptak s belőlök római hadsereget képeztek; nem sokára ez lön egyedüli szervezett hadereje a nyugoti birodalomnak. Így enyészett el lassan lassan e birodalom a részletes és folytonos hódítások alatt, mellyek azt biztos és ellenállhatatlan léptekkel elboríták, mint az árvíz a síkot elborítja.

Attila halála, mennyiben a nyugoti birodalomba egy csoport kivert s hontalan népet tódított, mintegy jel lön annak belső fölbonnlására. A megingatott, meg-

---

*) A székelyek hún eredetérőlí hagyomány nem csak a regibb évkönyvekből dolgozó XIII. századi Kezsmál, hanem legrégibb honi történetírónknál Béla király névtelen jegyzőjénél is, ki mint kétségtelenül bebizonyítható I. Béla alatt és így a XI. században élt, előtordul e szavakkal: „omnes Siculi, qui primo erant populi Athilae Regis.” Lásd: *Anonym. Belae Regis not. L. fej.*

megrendített nyugot csak Actius lángesze által tart-
hatta még fön magát; Actius maga is erejét Attilától
vette, szükség rá Attiláért volt, ki húsz éven át mint
valamelly rém nehezült a római világra. Midőn e fe-
nyegetés megszűnt, birodalom és császár könnyebben
lélegzett, s Valentinianusnak még csak egy vágya
volt, hogy szabaduljon Actiustól is. Különben is az
utolsó hadjárat a patricius fontosságát igen alászálli-
totta: Róma már most tapasztalásból tudta, hogy nincs
szüksége kardjára magát megmenteni s elég a meg-
alázódás.

Actius ellenei tehát munkához láttak nagyobb
összetartással mint valaha. Ellene fordíták a csak most
végződött háború véres kényszerűségeit, Aquileja
romlását s Transpadania föladását; néki tulajdoníták
vétkül a kénytelen tétlenséget, melyre kárhoztatva
lön; minden felől ismételték, mit aquitaniai Pros-
pernél olvashatunk, tudniillik hogy a patricius Itáliá-
ban nem bizonyította azon katonai ügyességet, mely-
nek Galliában próbáit adta. Így a köz elhidegültség
öszeesküdt e nagy ember, az *utolsó római*, ellen a
palotai heréltek titkos cseleivel és Valentinianus rosszúl
rejtegetett gyűlöletével. Valentinianus egykor meg-
ígérte neki, hogy családjaikat Eudoxia és Gaudentius
házassága által össze fogja kötni: midőn a patricius
ezen ajánlat teljesítését sürgette, a császár gunyt üzött
belőle s a dolgot egyre húzta halasztotta. Actius büsz-
kén emelt panaszt. Egyszer midőn leghűbb barátjait
szándékosan eltávolították, gyalázatos törbe ejtették, s
Valentinianus magának tartá fön az örömet, hogy őt kar-
djával keresztül döfje. Ebben 454-ben történt; 455-ben
Valentinianus is elveszett, mint hiteltlenségének s ki-
csapongásainak áldozatja; három hónap múlva Genze-
rikh Rómát zsákmányra ereszté.

Lehet mondani, hogy Actius halála után nem

volt többé nyugoti császár; azon ideig óráig caesarok, kik még a bibort viselték, csak a barbár patriciusok helytartói voltak, kik őket szeszélyök szerint emelték, letették s megölték. Barbarok voltak mindenütt nyugoton, egyenként vagy tömegben; ők vitték a kormányt, nem sokára a föld is övék lön.

Attila udvara mintegy iskolája volt a politikai és hadi vállalataiba elegyült kalandoroknak, ezen tevékeny, erélyes, pénz- és élvhajász fajnak; majd mind részt vettek ezek az V. század második felének zava-raiban, magokkal vive Italiába, akár mint ellenei akár mint barátjai a rómaiaknak, azon tehetségeket és vágyakat, melyeket a barbár világ uránál tanultak el. Így látjuk hogy ugyanazon Orestes, ki már előadásunkban szerepelt, Nepos császár hadainak parancsnoka lesz, azután őt leteszi s augustussá kiáltatja saját fiát, a még gyermek Romulust, kit kis Augustusnak, *Augustulus*-nak neveztek. A rúgok, scyrok, turcilingek sürgetik azután Attilának ez egykori titoknokát, hogy ossza föl köztök Italiát, s tagadó válaszára Odoacer azt magára vállalja. Itália területének harmada Attila régi vitézei közt fölosztatott, a császári méltóság mint haszontalan képzelmény eltöröltetett, s Odoacer Italia királya czimet vett föl. A történetírat ennek háta mögött, mint gyilkosát és utódját, nagy Theodorikhot mutatja, az ostrogóth király Theodemirnek, a hún király egyik kapitányának fiát; Attila neve bolyg Italiának ez egész átalakulása fölött.

Keleti Európában szelleme még sokáig lelkesíti a hún birodalom romjait; fiai közül többen mint vitéz férfiak tűnnek föl s dicsősége a hún nemzetek utolsó rohamainak könnyű utat nyit a Dunához. Egymást érték ezek három század alatt, csak nem évről évre, uturgur, kutrigur, avar, bolgár, kozár nevek alatt; míg végre a hungarok vagy ungrok, a mai magyarok, az

ősi Hunniában a VIII. század közepe táján*) egy nagy és hatalmas állodalmat alapítanak, mely dicső helyet foglalt az európai társadalomban.

Ez a történetírat Attilája. Hízelegni merek magamnak, hogy képének előállítása végett kimerítettem mind azon valóban történeti okiratokat, melyek e barbárra, mind azok közt a legnagyobbra vonatkoznak, kik a római birodalom hanyatlásakor föltűntek. Azonban ezen barbár, épen azért mert nagy volt s mert mély nyomot hagyott maga után századának eseményeiben, halála után is sokáig foglalkodtatta a népek képzelődését. Barbaroknak és rómaiaknak kedvök telt őt különböző szempontokból költöisíteni, s a hún király a középkorban ugyanannyi hagyomány és monda tárgyává, mint Sándor és Caesar, ugyanannyi költemény hőségévé vált mint Nagy Károly. Érdekes összehasonlítani egymással e hagyományokat, jöjjenek bár a római tartományokból, eredjenek a germán nemzetektől, vagy folyjanak a magyar faj hazai emlékezéseiből: de még érdekesebb összevetni azokat a történelem tényleges adataival. Szívesen aján-

---

*) Béla király névtelen jegyzőjének, az orosz Nestornak, valamint az egykorú byzanti és nyugoti íróknak adatait összevetvén kétségtelenül meg kell győződnünk, hogy a magyarok Európába jövétele a IX. század vége felé, nevezetesen pedig 839-ben Kr. után történt, miként ez évet a „Bolgár-magyar háborúról 838-ban“ czimű értekezésemben *Új M. Múzeum* 1852. évf. IX. füz. az eltérő vélemények ellenében megállapítani megkísérlettem. — Honi évkönyveink közül legközelebb jár az igazsághoz a Chron. Budense, mely a magyarok kijövetelének esztendejét Kr. után 838-ra teszi; hibásan másolt vagy számított Kézai, midőn azt 872-re, még hibásabban Thuróczi, midőn ez évet 774-re helyezte. — Thierryt úgy látszik Thuróczinak e hibája vitte tévedésbe.

lom a *Revue* olvasóinak egy illy munka eredményét *).

*) Thierry ígérletét legnagyobb részben még az 1852. év folytán beváltotta. Az ez évi „*Revue des deux mondes* IV. kötetében 617—637. és 842—884. l. közölte az Attiláról szóló román és germán mondakört; azonban a magyar Attila-monda közlésével, kétségtelenül adatok hiánya miatt, mind eddig kénytelen volt adós maradni. — Hogy Thierry e becses közleményeinek fordításával, mellyek, hogy minden fölösleg dicséretet mellőzzünk, a világirodalom színvonalán állanak s ránk magyarokra nézve is mint jelen történeti műnek mintegy kiegészítő részei ennél nem kevesebb érdekeseek, nemzeti irodalmunk kül és belterjedelemben gyarapodjék, ügyekezeten és fáradságomon nem fog mulni, s e mű megjelenése, melly még németre sincs fordítva, legfőként azon részvétlől függ, mellyet a hazai olvasó közönség Thierry jelen művének általam lehető műgonddal és lelkiismeretességgel eszközölt fordítása iránt tanusítani szives lesz.

Nevezetesb sajtóhibák.

6. lap	18. sor	között	<i>helyett olvasd</i>	körött
33.	„	18.	„ lovasságán	— lovasságá-
„	„	19.	„ Uldi-	— Uldin
„	„	20.	„ min	— mi-
„	„	21.	„ elle-	— ellen
„	„	23.	„ valak	— vala
„	„	24.	„ ki-	— kik
43.	„	24.	„ el.	— el, magához csatolja.
57.	„	16.	„ Chrysapius	— Chrysaphius
59.	„	11.	„ iránti	— iránt
72.	„	10.	„ király	— királyné
77.	„	33.	„ meritésen	— kerítésen
„	„	34.	„ megérkekék	— megérkezék
„	„	35.	„ zellyeket	— mellyeket
78.	„	26.	„ Priscus után a	— Priscus után
89.	„	6.	„ ls	— is
„	„	8.	„ aranyból	— aranyból
94.	„	1.	„ vádolták	— vádoltak
120.	„	13.	„ hem	— nem
122.	„	6.	„ Ghálon	— Chálon
127.	„	30.	„ védre	— védvre
130.	„	15 és 29.	„ avern	— arvern
142.	„	26.	„ való	— omló
168.	„	9.	„ csapatonkén,	— csapatonként
„	„	10.	„ zenglekt	— zengtek,
173.	„	33.	„ lehagyott	— elhagyott.

•

•

